

VILÁG- TÖRTÉNET

4. (36.) évfolyam 2014. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM MINT „BIG HISTORY”
- **ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF**
A REDUNDANCIA INFORMÁCIÓS FUNKCIÓJA
AZ ÚJASSZÍR TÁRSADALOMBAN
- **FEDELES TAMÁS**
MENNYEI ÉS FÖLDI KOMMUNIKÁCIÓ
- **MARIA STUIBER**
INFORMÁTOROK ÉS KORRESPONDENSEK
STEFANO BORGIA BÍBOROS TUDOMÁNYOS LEVELEZÉSÉBEN
- **SZEMLE**
KÁLI RÓBERT, KOVÁCS MÁRTA, MAGYAROSI ÁDÁM,
TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Információtörténelem – újratöltve. Bevezetés egy tematikus lapszámhoz (Z. Karvalics László)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Z. Karvalics László: Az információtörténelem mint „Big History”	5
Árvai Tamás Kristóf: A redundancia információs funkciója az újasszír társadalomban	27
Buhály Attila: Írásbeliség és hatalmi kommunikáció az ókori keleten. Az urattui példa	53
Fedeles Tamás: Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri-nemesi devóció mint az információáramlás csatornája	67
Radek Tünde: Az információáramlás jellemzői a Magyar Királyságban a középkori német nyelvű krónikák alapján	103
Hanny Erzsébet: Török háborúk, spanyol hírek. A hír útja és olvasója a Spanyol Királyságban a kora újkorban	125
Maria Stuiher: Informátorok és korrespondensek Stefano Borgia bíboros tudományos levelezésében	139
Vörös Boldizsár: Információk egy fiktív esetről – magyar és szovjet közegben. Guszev kapitány és társainak ügye történettudományi munkákban az 1940–1980-as években	161
<i>Szemle</i>	
Az információs forradalmak kulturális előzményei (Törő László Dávid)	175
Át az óceánokon! (Káli Róbert)	178
Túl a nemzetén – könyvek határok nélkül (Magyarosi Ádám)	181
Birodalom és információ. Hírszerzés és társadalmi kommunikáció Indiában 1780–1870 között (Kovács Márta)	184

Jelen számunkat Z. Karvalics László szerkesztette.

Információtörténelem – újratöltve

Bevezetés egy tematikus lapszámhoz

Majd egy emberöltő telt el azóta, hogy a *Világtörténet* 1996. őszi–téli számában Magyarországon elsőként tematikus összeállítás foglalkozott az információtörténeti irányzatban rejlő kutatási potenciállal. Az akkori szerkesztőség jó érzékkel adott otthont a fordításokat és recenziókat is tartalmazó válogatásnak, amely így nemzetközi viszonylatban is az egyik legkorábbi komplex recepciós tettnek számít – ha nem az angolszász nyelvterület dominálná a diskurzust, bizonyára számon is tartanák.

Az idő tájt – értelemszerűen – a bevezetés még részben historiográfiai tényeket sorolt fel, amelyek az irányzat őstörténetét, gazdag hagyományait, előfutárait körvonalazták az identitáskeresés és az információ-központú megközelítés mód létjogosultságának igazolása érdekében. A tanulmányok is javarészt azt a célt szolgálták, hogy kis ablakokat nyissanak olyan témakörökre, ahol nemcsak az információáramlás egyes kulcsterületeinek önmagukon túlmutató társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális beágyazottsága igazolható, hanem ezek befolyása, hatása, szerepe is újragondolható átfogóbb történeti folyamatok alakításában. Ennek a lapszámnak köszönhetjük Kalla Gábor revelatív, azóta sokat hivatkozott tanulmányát, amely a legfrissebb kutatások fényében az információtárolás és -átadás teljes technika-, társadalom- és gazdaságtörténeti kontextusának részeként rekonstruálta az írás mezopotámiai kialakulását.

Az azóta eltelt másfél évtizednek az információtörténeti irányzat megerősödését, saját narratíváinak kialakítását, áttekintő és speciális részkérdéseket feltáró monográfiák születését köszönhetjük. Nagyjából ennyi időre volt szükség, hogy már ne az információs nomenklatúra használatának létjogosultságára kelljen fókuszálni, hanem egyre inkább az ebben rejlő heurisztikus erőt és innovatív vizsgálódási lehetőségeket lehessen felmutatni. Úgy tűnik, ennek köszönhetően az információtörténelem lassan új szakaszba lép. A megélnékülő érdeklődést jól jelzi, hogy rangos társadalomtudományi lapjaink közül az *Aetas* a 2012/4., a *Századvég* pedig a 2013/4. számát szentelte ennek az irányzatnak. Az itt megjelenő közlemények sora jól érzékelteti: már nemcsak arról van szó, hogy jól ismert történeti tárgyak – mint az írás, a sajtó, a könyv, a hírforgalom, az elektronikus média vagy az adattárolás históriájának – feldolgozásakor az információs jelenségcsalád magas absztrakciós szintű fogalmi hálóját mozgósítva jobban „átjárhatóvá” válnak az információs

kultúra korábban külön kezelt területei. Egyre meggyőzőbben körvonalazódik ellenben, hogy az információs szemléletmód érvényesítésének kettős hozadéka van:

- történeti események ok-okozati magyarázatába, levezetésébe olyan szempontok, összefüggések emelhetők be, amelyek új fényben láttatják az egészet;
- új tárgyak válnak körvonalazhatóvá, ahol az információs kultúra korábban „kis színesnek”, kultúrtörténeti adaléknak minősülő területeiről, ágazatairól, jelenségeiről rendszerezett feldolgozások szülehetnek.

A *Világtörténet* e mostani számának tanulmányai sokféleképpen dokumentálják és erősítik meg ezt a módszertaninak is nevezhető előrelépést. A nyitó tanulmány a „nagy történelemként” felfogott információ-történelem tárgyalásával kísérletet tesz a szakirodalomból mindmáig hiányzó információs antropológiai alapvetés néhány fogalmi és szerkezeti kiindulópontjának formulázására. Árvai Tamás Kristóf az újasszír társadalom egy ez idáig más szempontból elemzett forráscsoportját, a királyfeliratokat helyezi nagyító alá, és rekonstruálja azt a szűrő-rendszert, amelyen keresztül e szövegemlékek konkrét információs funkciója és információs tartalma felfejthető, értelmezhető, elemzésbe vonható. Buhály Attila az urartui epigráfiai hagyomány információs vonatkozásait járja körül, a multiplifikációs hatás kulturális identitásképző és információközösség-teremtő erejének kontextusában. Fedeles Tamás figyelemre méltóan alapos tanulmánya a vallásos indíttatású utazások 15. századi történetének teljes információ-történeti keresztmetszetét nyújtja. Nemcsak az utazással megszerzett információs többletnek a (távoli) világ egyes elemeire vonatkozó ismeretek bővítésében játszott szerepét tárja fel, hanem annak minden instanciáját, a szóbeliség csatornáitól a tolmácsokon át a tárgyasított információhordozókig, az utazók által a helyszíneken hagyott információépítészeti alkotásokig. Nagy érdeme, hogy ahol mód van rá, nyomon követi az új információ cselekvéssé válásának útját, a friss értesülések hatáskövetkezményeit.

Radek Tünde bemutatja, hogy egyetlen forráscsoportból, a középkori német nyelvű krónikákból milyen nagy felbontásban tudjuk rekonstruálni a korabeli híráramlás teljes problémakörnyezetét: a hírek keletkezésének és továbbításának okait, fajtáit, nyelvi beágyazottságát, a különböző típusú és elnevezésű hírvivőket, szakosított szereplőket, azok díjazását, sebességét vagy épp a követjáráshoz kapcsolódó rituáléikat. Hasonló tettet hajt végre Hanny Erzsébet, aki a 17. század végének magyar–török vonatkozású spanyol hírirodalmát veszi nagyító alá, az (immár nyomtatott anyagokkal kiegészülő) kontinentális híráramlás földrajzi és mediális sokszínűségét felvillantva. Maria Stuibernek a 18. század második fele levelezőhálózataival foglalkozó tanulmánya remekül építi tovább az egyre elterjedtebb hálózati interpretációkat a levelezési praxis jobb tipológiai és nevezéktani leírása felé, kiemelve a periférikus tagok nagy szerepét a hálózatok közötti áramlások megteremtésében. Vörös Boldizsártól pedig megtudjuk, hogy még a hipermedialitással

jellemezhető 20. században is milyen makacs módon tudnak újratermelődni az információáramlás parazitái, a nyilvános közleményforgalomba bekerült fikciók.

A nyitó bekezdésben megemlített generációs váltás szempontjából biztató, hogy válogatásunkat kiemelkedő információtörténeti monográfiákról szól recenziók is színesítik, amelyeket kivétel nélkül doktori tanulmányaikat folytató fiatal történészeknek és történelem mesterszakos egyetemi hallgatóknak köszönhetünk. Ezúttal szakítottunk a *Világtörténet* gyakorlatával – miszerint csak friss könyvekről közöl ismertetéseket –, és Magyarországon ismeretlen munkák bemutatásával kívánjuk felvillantani, hogy milyen témakörökkel és megközelítésekkel gazdagodott az információtörténelem az elmúlt két évtized során.

Befejezésül említsük meg, hogy a tanulmányok magyar szerzői először előadásként formálták meg tárgyukat, amelyek a Nyíregyházi Főiskola Történeti és Filozófiai Intézetének 2013. november 21–22-én megtartott *Információ és társadalom* című konferenciáján hangzottak el. Az esemény megszervezéséért e tematikus válogatás társszerkesztőjét, Gulyás László Szabolcsot illeti köszönet.

Z. Karvalics László

INFORMATION HISTORY – RELOADED

INTRODUCTION TO A SPECIAL ISSUE

Our journal re-discovers the information history domain after eighteen years with eight innovative papers and four reviews, representing different ages and approaches to this emergent paradigm of history research, successfully identifying and describing new, relevant information history objects and connections.

Az információtörténelem mint „Big History”

Abból kiindulva, hogy az emberi történelem nagy civilizációs ugrásai minden esetben és látványosan összekapcsolódnak az információkezelés valamilyen forradalmával, Douglas S. Robertson logikusnak tartja feltételezni, hogy az új civilizációs szintek elérése egyenesen az információrobbanásoknak köszönhető. Nemcsak egyszerű „egybeesésről” volna tehát szó, hanem minden kétséget kizáróan ok-okozati viszonyról. Ezek szerint a nyelvet az emberré válás, az írást a városokat megeremtő ókori magas kultúrák, a könyvnyomtatást a modernitás és az ipari korszak, a számítógépet pedig a posztindusztriális/információs társadalom „szülőjének” kellene tekintenünk.

Robertson úgy véli, hogy az információkezelés e négy forradalmának közös mintázatait eddig azért nem vették észre, mert egymással kevés kapcsolatot tartó diszciplínák külön-külön vizsgálták az egyes szakaszokat (a diskurzus kezdetét 80 évvel ezelőttre téve, amikor Henri Berr francia történész 1934-ben elsőként emeli ki a nyelv, az írás és a könyvnyomtatás korszakos szerepét a civilizáció fejlődésében).¹ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a civilizációs ugrások elemzésébe a kutatók a mai napig a legritkább esetben érzik szükségesnek bevonni az információs mozzanatok, megelégszenek a környezeti, a termelési és a hatalmi viszonyok változásaira épülő levezetésekkel. És fordítva: a nyelv, az írás, a könyvnyomtatás és a számítógép történetét információk forradalmaként számba vevő szerzők pedig inkább technikakronikát írnak, az egyes rendszerek kialakulását és fejlődését adatolva, afféle művelődéstörténeti kitekintésként, kevés következtetésre vállalkozva a társadalmi hatáskövetkezmények feltárása érdekében.

Önmagukban az egyes korszakok esetében természetesen születtek komplex és bátor rekonstrukciók vagy hipotézisek. Elisabeth Eisenstein például a könyvnyomtatásról mutatta ki, hogy levezethetőek, megmagyarázhatóak belőle a 15. századot követő nagy társadalmi-gazdasági átalakulások:² könyvének címében az „agent of change” nehezen fordítható másnak, mint a „változások okozója”. Csakhogy ez sem ilyen egyszerű. Hiszen ha el is fogadnánk a nagy civilizációs változások információ-központú magyarázatát, azonnal rá kellene kérdeznünk arra, vajon maguk az inkriminált „információrobbanások” milyen okokra

1 Robertson, 1998. 11.

2 Eisenstein, 1979.

vezethetőek vissza. És bizony kiderül, hogy késedelem nélkül a klasszikus *circulus vitiosus*hoz jutunk. Mert mi is magyarázza magának a könyvnyomtatásnak a kialakulását és elterjedését? S ha abból indulunk ki, hogy az íráshasználat az oka a nagy ugrásnak az ókor társadalmi fejlődésében, mit kezdünk azzal a ténnyel, hogy éppen a legkorábbi írásrendszerek – a sumer ékírás, a mükénéi írás, legújában az Indus-völgyi írás – esetében bizonyították be a kutatók, hogy alapvetően a már növekedésnek indult gazdaság menedzsmentjének céljaira kifejlődött megoldásként tekinthetünk rájuk?³

Már a fenti megfontolások nélkül is súlyos kétségeinknek kellene támadni azzal kapcsolatban, hogy egyetlen, pontszerű információ-technológiai innovációból megérthetőek-e komplex társadalmi változások, megrajzolhatóak-e az átalakulásokat magyarázó erővonalak. S noha olyan markánsan, mint Robertsonnál nem fogalmazódik meg ennyire szélsőséges „információ-technológiai determinista” álláspont, a nyelv, az írás, a könyvnyomtatás és a számítástechnika történetének kutatói maguk is hibásak abban, hogy olykor kényszerpályára terelik, elszegényítik a diskurzust. Választott tárgyak ugyanis óhatatlanul leszűkítő és torzító:

1. Egyének és közösségek információs viselkedésének (*information behavior*) csak egyik fajtája az, ami nyelvben, írásban vagy könyvnyomtatásban (illetve olvasásban) manifesztálódik.

2. A biológiailag adott információkezelő képességet kiterjesztő technológiai fegyvertárnak mindenkor csak az egyike a nyelv, az írás, illetve az írás tömeges és identikus sokszorosítása (a legmostohábban kezelt, de a világtörténelemben mindig nagy szerephez jutó sok-sok további darab közül most csak a *jelző- és riasztó-rendszereket, a mérést és az optikai technológiákat* – kivétel nélkül a reprezentáció fontos támogatóit – említjük meg).

3. Az információ-technológiai eszköz önmagában semleges, a lényeges kérdés az, hogy milyen információs funkció támogatására jön létre – és később esetleg milyen más, akár a születésének értelmet adó funkció(ko)n túllépő feladatokat láthat el. Óriási különbség van például a megismerést támogató, a cselekvéskoordinációs, a jelentéscserét, illetve -megosztást szolgáló (kommunikációs) vagy éppen az akkumulációs (felhalmozó) funkció között.

4. A legforradalmibb technológia sem önmagában, hanem *fokozatosan* gazdagodó „információs mixek” részeként fejt ki hatását, hosszú időtartam alatt. (Ezért mondhatja például 5000 éves ciklust rajzolva Walter J. Ong, hogy az írás messze több, mint egy ókori fejlődési ugrás okozója: mai napig „*valamennyi emberi technológiai innováció közül a leginkább meghatározó*”, és az alfabetikus írás felfedezése i. e. 3500 körül „*az a technológia, amely kiformálta és megerősítette a modern ember intellektuális tevékenységét*”).⁴ Ám hasonlóképpen a mai napig változó és alkalmazkodó nyelv is minden mix része, miközben például az elektronikus sokszorosítás és megjelenítés éppen lecserélni látszik az – ekképpen alig valamivel több mint félezer éves történetet író – nyomtatás kultúráját. A „képi fordulat” pedig

3 Részletesen lásd Z. Karvalics, 2013a.

4 Ong, 2012. 82., 84. Reflektálja: Hartley, 2012. 206.

arra figyelmeztet, hogy a vizuális információkezelés nem írásra épülő formáira jóval nagyobb figyelmet kell fordítanunk.

5. Az információkezelés léptékeit megváltoztató technológia „teremtő rombolásának” van túloldala is: ahogy Platón nyomán szerzők sora fájjalja a természetes memóriaprodukció visszaszorulását az írás előretörése nyomán, úgy figyelnek fel mások arra, hogy már a szekvenciális nyelv, de még inkább a lineáris írás is túllép a világ érzékelésének korábbi, holisztikus módján, a lehetőségek megnövelésével párhuzamosan analitikus-szekvenciális „kalodába” zárva az elmét.

Az 1. táblázat (amelybe egy, a szakirodalom által kedvvel tárgyalt „ötödik” információs forradalmat is beszerkesztettünk, az elektronikus távközlését) egyszerre több lényeges összefüggést is szemléltet. A kiválasztott fél tucat információs funkció szinkron összetettségét, egy-egy funkció diakroniájának azt a sajátosságát is, hogy az újabb megoldások nem „leváltják” a régieket, hanem egyre több rétegű, változó belső szerkezetű információs teret hoznak létre: itt a régebbi megoldások mindenütt képesek „zárványként” túlélni, ahol funkcionálisan elégségesek. Az is feltűnővé válik, hogy a számítógépes világhálózat és az abban feloldódó digitális technológia az egyetlen funkció forradalmasítására szorítkozó „elődökhöz” képest egyidejűleg valamennyi információs funkcióban radikális változást eredményez.⁵

1. táblázat

Az információs forradalmak nagyobb „felbontásban”

FUNKCIÓ	1.	2.	3.	4.	5.
A világ fogalmi megragadása	Nyelv	Metafora és metonímia	Gyakorlati modell	Tudományos modell	Szemantikus web
Információ rögzítése	Jelhagyás, szimbólum-rögzítés	Írás	Fejlett fonetikus írás	Gépírás, fotó, mozgókép, hangrögzítés	Számítógépes adat-bevitel, digitalizálás
Jelek sokszorosítása	Recitálás	Másolás	Nyomtatás (mozgatható betűk)	Műsorsugárzás	„Felszíni” és „mély” web
Jelek továbbítása	Face to face kommunikáció	Futár, postagalamb	Postaszolgálat, távíró	Telefon, rádió, televízió	E-mail, chat, streaming
Jelek numerikus feldolgozása	Számolás és mérés	Abakusz	Számológép	Elektronikus számológép	Számítógép
Jelhordozó tárolása és visszakeresése	Memória-technikák	Levéltár, könyvtár, múzeum	Egyetemes tizedes osztályozás	Koordinált indexelés	WWW, felhő, kulcsszavas keresés

Helyesen látja Elin Whitney-Smith, hogy egyes technológiai megoldások helyett a *mindenkori információhasználat teljes vertikumát* kell vizsgálnunk, adott közösségek, társadalmak sajátos *információs kultúráját*.⁶ És valóban, máris adekvá-

5 Korábbi változatát lásd Z. Karvalics, 2004. 179., módosítva Z. Karvalics, 2008. 16.

6 Whitney-Smith, 2014.

tabbnak tűnik a nevezetes információ-technológiai innovációk útját a *teljes információs kultúra átalakulásával együtt* nyomon követni, téren és időn át.

Az „információs kultúra” kifejezés azonban némi magyarázatra szorul.⁷ Aból, hogy Jurij Lotman a kultúra fogalmát a *nem örökletes információk*, illetve azok szervezési és megőrzési módjainak összességéként határozza meg,⁸ az következne, hogy a kultúra története az információkezelés története, hogy a kultúra fejlődése – ha elfogadjuk bizonyos fejlődéskritériumok meglétét – nem más, mint az információs szervezés és -őrzés hatékonyságának fejlődése, vagyis a kultúra maga az információs kultúra, így információs kultúráról beszélni tautológia volna. Csakhogy a kultúra nem egyszerű „információraktár”, hanem egy rendkívül összetett információmozgató gépezet, a megismerés és a viselkedésszabályozás bonyolultan szervezett mechanizmusa, amely – amellet, hogy az információk birtoklásáért folyó társadalmi összeütközések terepe is – elsősorban az érintkezés és a mindennapi élet finomszerkezetét formálja. Emiatt a létfeltételek termelésekor minden az információs mechanizmusokon keresztül aktualizálódik ugyan, de az emberi tevékenységnek mindig csak egy meghatározott tartománya vonatkozik kifejezetten információs műveletekre. Hogy egészen hétköznapi példákkal illusztráljuk mind ezt, vegyük először az öltözködést. Lényegét tekintve ez bizonyosan nem a kultúra információs szegmenséhez tartozik, hiszen a *test fizikai védelmét* szolgálja. Adott ruhadarabok megfelelő minőségű előállítása mögött természetesen hosszú időn keresztül finomodó, illetve átörökölt mesterségbeli tudásokat is kell keresnünk, a viselet rendjét szokásszerű előírások szabályozzák, az anyagok, formák és színek világát mindenkor divatmintázatok határozzák meg, valamint számos alapviselet, illetve kiegészítő hordozhat egyértelműen azonosítható, sőt akár konvencionálissá tett üzenetet is – mindettől azonban az öltözködés nem válik információs műveletté. (Annál inkább az és kizárólag az mondjuk az *érintkezés* rituáléja: hogyan üdvözljük egymást? Milyen helyzetben milyen szereplők milyen szavakkal tegyék ezt? Miként egészíti ki a tagolt beszédet a testbeszéd? Mit illik megosztani a másikkal és mit nem?)

Erős hasonlóságot látunk mindezzel a tárgyi kultúra szemügyre vételekor. Eszközaink jellemzően valamilyen fizikai tevékenység elvégzését segítik, legyen az vadászat, földművelés, háztartás, élelmiszer-tárolás (absztraktabb kategóriákat használva: mechanikus és energiaműveletek támogatását). Az eszközparknak csak egy könnyen azonosítható hányadát sorolhatjuk azonban közvetlenül és elsősorban az információs tevékenységekhez, mint mondjuk a fénykeltés, jelhagyás, riasztás, mérés vagy emlékeztetéstámogatás. Attól például, hogy egy gabona tárolására készített cserépedény mögött látnunk kell alkalomadtán a korongozás technikájának fejlődését, vagy találunk rajta fazekasjegyet, esetleg tulajdonjelölést, netán a gabonafajta és annak mennyiségének megnevezését, az *információs és tudástartalommal való lehetséges bővülés még nem változtat az elsődleges* (nem információs) *funkción*.

7 A fogalom részletes magyarázatára lásd Z. Karvalics, 2012b.

8 Lotman, 1970.

A szétválasztás nehézségét és az információs folyamatok valódi helyének és szerepének kijelölését legtöbbször az okozza, hogy nem vesszük figyelembe az *információs viselkedés ciklusokba ágyazottságát*, magának az *információnak a dinamikus természetét*, és nem különböztetjük meg az *információs állapotot a jelállapottól*. S ha volna a fenti kérdésekre kidolgozott leírásokkal és modellekkel választ adó, cselekvéseméleti beágyazottságú, kidolgozott információs antropológiai elmélet, most nem volna szükség ezeknek a szempontoknak a rövid bemutatására.

Információs kultúra, információs antropológia

Egyének és közösségek esetében is az információs ciklusokat tipikusan környezeti inger indítja, ami egy reprezentációs szakaszon keresztül válik külsőből belsővé. A percepció, az észlelés műveleti paramétereinek fizikai kiterjesztését támogató megoldásokat ennek megfelelően *reprezentáció-technológiának* nevezhetjük. A reprezentációs szakasz végeredménye minden esetben új információ születése, amelynek egyedüli és kizárólagos otthona az emberi agy: itt folyik – és sehol máshol – az információ feldolgozása, tárolása, visszakeresése, átalakítása (transzformációja). Az információs ciklus szempontjából meghatározó mozzanat a cselekvésválasztást megelőző *döntés*, amelynek nyomán a ciklust indító inger természetének és a cselekvő aktuális szükségleteinek leginkább megfelelő akciós kimenettel záródik egy „hurok”. Az *információszerzés és -feldolgozás végső értelme és célja tehát az adekvát cselekvési forma megtalálása és lefuttatása*. „Információ” önmagában nem vizsgálható, csakis a teljes ciklust értelmező, lezáró – és sokszor ezzel rögtön új ciklust is kezdő – cselekvéshez kapcsolható.

Figyeljünk fel rá, hogy a lehetséges akciós kimenettípusoknak csak egyike az *információs cselekvés*, vagyis a belső tartalom külsővé tétele, tárgyiasítása, hordozóra való rögzítése (s mivel ez a folyamat az információ születésének inverze, bátran hívhatjuk *exformációnak*). Exformáció a beszéd (ahol a jelentés hanghulámhordozón továbbított nyelvi jeleken keresztül tárgyiasul, ideiglenesen), az írás (ahol a jelentés valamilyen állandósággal fizikai hordozón rögzül) és minden olyan artefaktum, amely közösen kódolható jelentést kaphat (például egy határjelző kő). Az írás sokszorosítása a jelek számának szaporítását jelenti, hangok és képek sugárzása a jelek sok befogadóhoz történő egyidejű továbbítását. Mivel az általunk létrehozott mesterséges jelvilág elemeiből újra és újra információ lesz (amikor emberi figyelem irányul rájuk, új információs ciklusok kezdeteként), nem helytelen metonimikusan ezeket a jeleket is információnak nevezni⁹ – de csakis annak tudatában, hogy minden jel *potenciális információt* hordoz ugyan, de kizárólag az adott jeleket reprezentáló emberi agyakban *aktualizálódik*.¹⁰

⁹ Ahogy a legtöbb esetben – más okból ugyan – az információ és a tudás is egymással behelyettesíthető.

¹⁰ Emiatt nem féloldalas Robertson kísérlete, hogy a *bittel* mint mértékegységgel az egyes civilizációs szintek által a technológia révén kezelhető információ mennyiségének felső határait összehasonlítsa. Egyszerre veszi ugyanis figyelembe a közösség méretét (a memóriában tárolható információk mennyiségének megbecslésével) és a jelek formájában tárgyiasítható információmennyiséget. (Csakhogy amíg az emberi

Egy közösség *információs vagyonát* így egyszerre teszi ki a közösséget alkotó egyének által birtokolt információk összessége és a közösség tagjai számára elérhető tárgyasított információkból álló jelkészlet teljes tömege. E vagyon és annak mozgásba hozása, működése szempontjából a leghasználhatóbb fogalmi megragadást talán a gazdaságtudománynak köszönhetjük, amikor *stock* (állomány) és *flow* (áramlás) *változókra* bontják szét ezt a bonyolult összefüggésrendszert. Egy, a pénzügyi ágazatban elterjedt hasonlat¹¹ alapján képzeljünk el egy patakot, amelyet felduzzasztunk és víztározót alakítunk ki. Ennek a másik végén a patak tovább folytatja az útját. A víztározóban felgyűlt víztömeg a stock. A flow evvel szemben a patak beömlése és kifolyása, a tározóba zárt mennyiség párolgása, elszivárgása, a vízminőség változása. A mindenkor stock alakításába beleszól a környezet (esetünkben az időjárás, a hőmérséklet, a csapadék) és természetesen a tudatos beavatkozás (a zsilipkamrák megnyitása vagy bezárása). Ennek analógiájára az információáramlás (*information flow*) feltárható sajátosságainak egyidejűleg van jelentősége a stock, az információvagyon állományának megváltoztatásában, valamint a megfelelő cselekvéshez vezető (döntési és végrehajtási) út kialakításában. És fordítva: az adekvát kimenetek megtalálásának esélye nagyobb, ha a mérlegelésbe bevonandó releváns szempontok nagyobb állománya férhető hozzá.

A stock és flow változók csak egy kiinduló fogalmi keretet adnak, amit az információs folyamatok esetében számtalan szemponttal kell kiegészítenünk. A stock mit sem ér, ha hozzáférés, felhasználás formájában nem válik belőle flow (másképpen: ha a duzzasztott vizet csak tároljuk, de nem használjuk fel). Csepeli György (1985) szavaival: „*egy társadalom annál fejlődőképesebb, minél tökéletesebben tudja biztosítani információk feldolgozására képes tagjai számára az információkat...*”, illetve „*gondoskodik a kultúra ... adta tudás (információtöbblet) lehető legszélesebb körű elosztásáról*”. S hiába jelenik meg a társadalom adott pontján egy új ismeret, egy fontos, innovatív tartalom, ha megfelelő mechanizmusok híján nem tud közösségivé válni (mint ha a vízfolyást a belépő oldalon valaki elterelné, és nem tudna beleömleni a tározóba). Ezért voltak úttörőek azok az írástörténeti munkák, amelyek az írásbeliség és az írás-használati mód felé fordították a figyelmet az írásrendszer és az írástechnika felől,¹² illetve azok a könyvtörténeti kutatások, amelyek a fókuszot a nyomdászoktól vagy a tipográfia művészetétől az egyes könyvpéldányok felhasználása, olvasásuk következményei, az általuk kiváltott hatás irányába igyekeztek tolni.¹³

Ám hiába érzékelteti remekül a víztározó-metafa a két alapváltozó egymáshoz való viszonyát, önmagában mégis elégtelen elemzési keretet kínál, mert

fejen lévő információ esetében – helyesen – egyszerűsít a redundanciával, azt nem veszi figyelembe, hogy a jelállománynak is mindig csak egy része válik (újra) információvá. Számai így érdekesek, de felülvizsgálatra szorulnak (Robertson, 1998. 24.). Szerinte a nyelv előtti civilizáció kapacitása 10^7 bit, az orális társadalmaké 10^9 bit, az írásbeliséggel rendelkezőké 10^{11} bit, a nyomtatást követően már 10^{17} bit, s végül a számítógép használatával sikerül 10^{25} bitre ugrani.

11 Vigvári, 2013.

12 Részletes áttekintésüket lásd Z. Karvalics, 2013a.

13 Például Gingerich több évtizedes, minden kontinensre kiterjedő kutatásának eredményeként megjelent híres monográfiája Kopernikusz alapműve minden egyes példányának (használat)történetét tárta fel. Gingerich, 2002. Ugyanerre magyarul: Farkas, 2009, 2010.

a társadalomtörténet bármely periódusának bármelyik közösségi szerveződési típusát vesszük, az *információs javak egyenlőtlen elosztását* tapasztaljuk (csekély mértékben még a kis csoportlétszámú természeti népeknél is).¹⁴ Az *információs aszimmetria* mértéke térben, időben, a közösségméret és a munkamegosztás kifinomultságának függvényében változik, és bizony egyelőre kevés jó válaszunk van arra a kérdésre, vajon az információs monopóliumok kialakulása, illetve megszerzése magyarázza-e a gazdasági-kulturális-politikai egyenlőtlenségeket életre hívó hatalmi képleteket, vagy a meginduló hierarchikus tagozódás következménye az információs elkülönülés is?

Az kétségtelen, hogy a társadalmi elkülönülés jól tanulmányozható és akár az egész világtörténelmen keresztül végigkövethető *információs játszmák* szülője: a mindenkor hatalom az alárendeltek életének és tevékenységének minél több elemére kívánja kiterjeszteni a befolyását, minél nagyobb felbontású ismeretek szerzésén keresztül, miközben korlátozza vagy akadályozza azok információhoz való jutását. És fordítva: az alul lévők arra törekszenek, hogy a róluk elérhető információkat minimalizálják, miközben ők maguk a lehető legtöbb információhoz jutnak a hatalom ellenőrzése, féken tartása vagy a számukra adott alkalmazkodási lehetőségek megtalálása érdekében. A tét nem kicsi. Az információs előny (és az arra legtöbbször ráépülő gazdasági és technológiai előny) társadalmon belül és társadalmak között fejlődési és fejlettségi különbségek okozója – de mivel mindez a birtokolt információk eltérő alakzatokba szerveződésének a motorja is, egyúttal ahhoz is hozzájárul, hogy rendkívül *tagolt információközösségi tér* jöjjön létre. Ahogy az egyének csakis rájuk jellemző egyedi információkészletéből a transzformáció, az új információ születésének nagyobb esélye fakad, a kisebb és nagyobb csoportokba elképesztő változatossággal elrendeződő információs vagyonelemek ugyanezt a lehetőséget hordozzák. Az információs aszimmetriából tehát mindig információs diverzitás fakad, az pedig legtöbb esetben – de nem szükségszerűen – az új információ termelésének egyik garanciája, feltétele.

Ha csak a stockra figyelnénk, az információvagyon hordozóinak abszolút számát (a népesség nagyságát) és az általuk elérhető jelkészlet mennyiségét kellene számba vennünk. Csakhogy az információnak ugyanolyan lényeges aspektusa a *minőség* is: hogy milyen adekvát módon reflektál a külvilágra, illetve milyen pontossággal és felbontással vonatkozik a valóság valamely jelentésteli szeletére. Ha a tározó ihatatlan vizet halmoz fel, abból nem fogyaszt majd senki: ha a stockot elavult, felesleges, redundáns információk tömege terheli, abból nagyon nehezen lesz flow. Ha a tározóból csak egyetlen molekulányi fontos anyag hiányzik, oldott állapotban, amire éppen nagy szükség lenne, akkor hiába van tele: vagyis ha épp egy (túléléshez) nélkülözhetetlen információ nem áll rendelkezésre, akkor az adott pillanatban elérhető információtömeg irreleváns.

A mennyiségnek azért mégis óriási jelentősége van: minden egyes gondolkodó fő, aki információk egy adott (és csakis rá jellemző kombinációban létező) készletének tulajdonosa, képes arra, hogy szükség esetén jelentések új sorozatát

14 Erre részletesen lásd Z. Karvalics, 2013b.

hívja elő. S a tárgyiasított információkban sűrű jelkörnyezet nagyobb eséllyel befolyásolja az egyedi transzformációk valószínűségét.

Az információ minőségének kérdése tehát feloldódik az információs kultúra egészében: abban, vajon az miként tudja teljesíteni feladatát. Másképpen: a *mindenkori információs kultúra milyenségét, minőségét, elemeit és teljesítményét egyedül a mindenkori civilizációs kihívásokhoz, alaphelyzetekhez, peremfeltételekhez, igényekhez igazítva érdemes elemezni*. Emiatt az információs kultúra történeti vizsgálata szinte minden esetben az úgynevezett „Nagy Történelem” (Big History) megközelítésmódját igényli. Azt a legújabban Paul Kennedy és Jared Diamond történeti bestsellerei¹⁵ által népszerűsített irányzatot, amely civilizációs *makromintázatok*at keres térben és időben, és kutatási kérdéseit ezen a nagyon átfogó rendszer szinten fogalmazza meg.

A Nagy Történelem információs interpretációi

Az információs antropológiai megközelítést, a stock/flow modellt, az információs intézményeket, az információs egyenlőtlenséget és az információs játszmákat minden egyes korszakban, tetszőlegesen választott kisméretű történeti anyagon is alkalmazni lehet (nem véletlenül értékelődött fel az elmúlt években az *információ mikrotörténete*).¹⁶ Magának az információs kultúrának a változásaira, illetve az információ és a fejlődés kapcsolatára azonban csakis makroszintű kérdések és válaszok vonatkoznak – és szerencsére az ezzel foglalkozó történeti irodalom elég gazdaggá lett az ezredforduló után.

Amikor például a két McNeill (apa és fia) az emberiség 12 ezer éves törtériáját olyan hálózattörténelemként mutatja be, amelyet az együttműködés és versengés egyidejű jelenléte hat át, miközben eszmék, javak, hatalom és pénz áramlik a különböző közösségi képletek között, felismerik, hogy a *sikeresebb szelekciót a hatékonyabb belső információáramlással rendelkező hálózatok produkálják, a hálózatok sűrűsödése pedig gyorsabb és hatékonyabb információmegosztást* (emiatt növekedést és fejlődést) eredményez.¹⁷ Információ-központú fejlődésmélettől állunk tehát szemben, amely a történeti tényeket a belső információáramlás és információmegosztás hatékonysága mentén rendezi el. Azt már további kutatásoknak kell tisztázniuk, vajon elfogadhatjuk-e a hipotézist általános szabálynak, amit ezentúl nagy hatékonysággal lehet majd alkalmazni szűkebb történeti anyagon is?

Mindenesetre Christopher S. Kedzie kutatásai¹⁸ például erősíteni és tovább adatolni látszanak McNeillék téziséit. Kedzie azt találta, hogy egy társadalmon belül a kölcsönös összekapcsoltság (*interkonnektivitás*) mértéke korrelál legerősebben a demokráciaállapottal, az életkorral, a felsőfokú végzettségűek arányával és az általános gazdasági fejlettséggel. Vagyis a különböző mutatókkal megragadható *fejlett-*

¹⁵ Kennedy, 1987; Diamond, 1991, 1997, 2005.

¹⁶ Z. Karvalics, 2012a. 11.

¹⁷ McNeill–McNeill, 2003.

¹⁸ Kedzie, 1997.

ségre a kommunikációs textúra sűrűségének köszönhetően gyakoribb jelentéscsere minőségében találjuk meg a legfőbb magyarázatot. Nem csoda, hogy azonnal idekívánczozik az urbanizáció világtörténeti folyamatának szükségszerű információs értelmezése is. A városi lét ugyanis éppen ezt a sűrűséget (Lewis Mumford¹⁹ kifejezésével: az *implóziót*, a várostörténeti irodalomban gyakorta: *denzitást*) növeli meg. A lélekszám emelkedése (ami a természetes népszaporulaton túl sok esetben speciális tudáshordozók irányított és támogatott migrációját jelentette) és a növekedéssel párhuzamosan erősödő *információs diverzitás* (nyelvben, kultúrában, világképben, személyes tapasztalatban, ismeretkörökben) ugyanis nemcsak a jelentéscserék számát, hanem a lehetséges transzformációk valószínűségét, új információk születését, majd termelését is eredményezi. Eközben pedig felgyorsul és iparszerűvé válik az exformációk létrehozása is, új szintre emelve a rögzített ismeretek felhalmozását, az *információ akkumulációját*, a stockot. A „közösség idő- és térbeli határait” is kitágító koncentrációnak a dinamikus természetrajzát, a flow-t Mumford érdekes metaforával szemlélteti: mint a gáz molekulái, amelyeknek a nyomása a város körülhatárolt terében megnő, több „összetűzésre és kölcsönhatásra vezet egyetlen nemzedék életében, mint amennyi sok évszázadon adódott volna, ha ezek a részegységek továbbra is megmaradnak elszigetelt, körülhatárolatlan, természetes környezetükben”.²⁰

A védelmi, kereskedelmi, gyártási funkciók kiszolgálása mellett tehát a városokra kezdettől fogva információcsere, illetve -elosztási központokként (kulturális cserehelyekként) is kell tekintenünk, ahol az információkezelésre személyek, intézmények, épületek szakosodnak, ahol a közösségi terek egyben információs csomópontok, és ahol az áramlások minősége a városközösség teljesítményének fontos meghatározója. Ismét csak Mumforddal szólva: a város „az üzenetek tárolása és továbbítása különleges gyűjtőedényének”, a (részben monopolizált) kreativitás²¹ méhének tekinthető. Nem véletlen, hogy ezt a képességet gyengíti minden olyan fejlemény, ami a flow ellen hat: a városon belüli erős szeparáció, elkülönülés, a társadalmi és térbeli tagoltság, a titkosság evvel járó kultusza, az információs javak egyenlőtlen elosztása, az ezekkel összefüggő bizalomhiány, az alacsony szintre visszazuhanó interkonnektivitás, az elvándorlás, az ellenséges pusztítás, az áramlások tereiből való kikerülés. A jelentéscsere deficitje pedig – emlékezzünk az információ ciklustermészetére – a társadalom és a világ alacsonyabb értékű modelljeihez, szűkülő döntési térhez és sikerületlen társadalmi cselekvésekhez vezet. Azt látjuk, hogy a „Nagy Történelemként” megragadott információ-központú várostörténet egységes fogalmi rendszerrel vezethető a neolit előzményektől az információs társadalom 20. századi kialakulásáig – talán nem véletlen, hogy az urbanista Jean Gottmann lehetett az,²² aki elsőként adott átfogó természetrajzot a posztindusztriális korszakba való átmenetről (annak magterületét, az Egyesült Államok keleti parti összefüggő városhálózatát, Megalopolist bemutatva).

19 Mumford, 1985.

20 Mumford, 1985. 40.

21 Mumford, 1985. 100.

22 Gottmann, 1961. Róla: Z. Karvalics, 2009.

Mindaz, ami a városok kapcsán a sűrűségről vagy az interkonnektivitásról elmondható, nagyrészt érvényes átfogóbb szerveződési képletekre (birodalmak, nemzetek) is. Harold Adams Innis, az információ-történeti gondolkodás egyik legelső klasszikusa már a múlt század közepén felfigyelt arra,²³ hogy a médiumok fizikai tulajdonságai erősen meghatározzák, a tudás idő- vagy pedig térbeli terjedését segítik elő inkább. A tartós, időt hangsúlyozó médiumok a kulturális folyamatosság és a decentralizáció, a teret hangsúlyozó „rövidebb életűek” pedig a világi hatalom és a centralizáció támogatói. Valamely médiumtípus tudásmonopóliumhoz kötött felülkerekedése egy adott korban a kommunikáció egyoldalúságát (*bias*) teremti meg, amit a rivális médium és a mögötte álló társadalmi erők „billentenek” vissza, és ezzel át egy másik egyoldalúságba. Innis médium-, illetve tudásmonopólium-ciklusokként felfogott világtörténeti modellje az íráshasználó ókori birodalmaktól a könyvnyomtatás kialakulásáig terjedő időszakot fedi le elsősorban, de későbbi periódusokra is tesztelhető, illetve alkalmazható. (Ezt részben Innis maga is elvégezte, részben követője, Marshall McLuhan vitte tovább és bővítette ki, elsősorban a Gutenberg-galaxis című korszakos munkájával,²⁴ hogy végül gondolataik kreatív népszerűsítője, Paul Levinson tollán fejlődjön teljes világtörténeti ívet magában foglaló krónikává az „információ természettörténete-ként”,²⁵ az áttekintést az alfabetizációtól indítva.)

A legátfogóbb modellt talán a fiatalon elhunyt James Benigernek köszönhetjük. Ő a 19. század második fele gazdasági-technológiai-társadalmi változásainak nagy felbontású és elegáns elemzésével mutatta be,²⁶ hogy egy, a közlekedés alrendszerén belül induló „elmozdulásból” milyen átfogó kontrollválság alakult ki az Egyesült Államokban, majd az akkori fejlett ipari országokban, s az erre adott válaszok miként vezettek kontrollforradalomhoz, amely mai napig tartó egyensúlyi szerkezeteket tudott építeni. A magyarra irányításként lefordított benigeri „kontroll” nem más, mint a döntéseket, választásokat és cselekvéseket befolyásoló, szabályozó, vezérlő és irányító mechanizmusoknak a kibernetika szótárából kölcsönzött átfogó gyűjtőfogalma. *Minden kontrollstruktúra információs csatornákon keresztül hat:* a törvények, a szokások, a hagyomány, a divat, a vallás, a világ aktuálisan adott képe, a szabványosított mértékrendszerek, a pénz közvetítő szerepe, a nyelvi konvenciók, az ügykezelés eljárásrendje, a hétköznapi tudat toposzai, az informális előírások, az identitáskép, a vizuális környezet rejtett üzenetei és sok minden más. Ezek tartalma részben a mindennapi érintkezéskultúra kohójában alakul és termelődik újra, részben szocializációs mechanizmusokon keresztül épül fel és válik belsővé, inherenssé, részben hatalmi eszközökkel, illetve erőszakkal, külső kényszerrel tehető viselkedést befolyásoló tényezővé (a cenzúrától a szabadalmi és szellemi tulajdonjogi rendezésen át a diktatúrák jól ismert propagandagépezeteiig). Együttesen azonban a társadalmi viselkedést és koordinációt szabályozzák, siker esetén fenntartható képletekkel, az egyensúly megbomlásának esetén azonban olyan új

23 Innis, 1950, 1951. Fő műveinek magyar fordítása készül, kiadásuk reményében.

24 McLuhan, 1962.

25 Levinson, 1997.

26 Beniger, 2004.

megoldásokkal, eljárásokkal, innovációkkal, amelyek képesek új kontrollstruktúrákkal „helyreütni” a megrendülteket.

Beniger egészen biztos volt benne, hogy a világtörténelem a kezdetektől fogva leírható kontrollválságok és kontrollforradalmak egymásra következéseiként – és ezzel ugyanoda jut, ahová a bevezetőben ismertetett Douglas Robertson. A kontrollforradalmak ugyanis mindig információs (illetve információ-technológiai) forradalmak segítségével teljeseznek ki. A 19. század *bürokratikus kontrollforradalma* így szülte meg az információkezelés új generációs eszközeit, végső soron az elektronikus adatfeldolgozás és az elektronikus médiumok világát, az *arisztokratikus kontrollforradalom* pedig így lendítette át a korai tömegtársadalmakat a vadász-halász-gyűjtögető korszakban kialakult és jól bejáratott *izokratikus kontrollstruktúrák* válságán a monopolizált íráshasználattal és a professzionális információspecialisták csatasorba állításával a munkamegosztásba.²⁷

Valamennyi bemutatott elmélet tárgyalási univerzuma az a nagyjából 12 ezer éves periódus, amelynek (az új lelőhelyeknek köszönhetően újra és újra pár száz évvel mindig korábbra tolódó) kezdőpontját a földművelésre való áttérés, a városiasodás és a hierarchikusan tagolt társadalmak kezdetei, az első „civilizációk” megszületése jelentik. Ezt a kronológiai és tematikai keretet azonban több irányból is erős nyomás éri: a kihívók csak abban különböznek egymástól, hogy hány évvel és milyen megfontolásból növelnék meg a történelemként vizsgálható idő tartományát. S mivel ezeknek a diskurzusoknak információ-történeti szempontból is nagy jelentőségük lehet, rövid áttekintésükre mindenképpen sort kell keríteniünk.

„Még nagyobb történelmek” és azok információ-történeti megközelíthetősége

Az első kihívás a régészettől érkezett, nagyjából az ezredforduló környékén. A mitokondriális DNS-vizsgálatok eredményei, a Homo sapiens legrégebbi, dél-afrikai leleteinek előkerülése, az Afrikából való kirajzás, illetve Európa és Ázsia benépesítési útvonalainak jobb rekonstrukciója, a tárgyi kultúra felől a szellemi kultúra, az ember *kognitív evolúciója* felé fordulás egyaránt abba az irányba mutatnak, hogy a civilizációk vizsgálatánál megszokott eszközökkel, *narratív keretben lehet és szükséges vizsgálni az emberiség teljes, 180–200 ezer éves históriáját*. S ha ma már teljességgel elfogadott állítás is az, hogy a Blombos- és Sterkfontein-barlangok okkerhasználó, ékszerkészítő, szimbólumok kezelésére képes Homo sapiensei, fajunk legrégebbi ismert képviselői minden fontos ismérv alapján már modern embernek tekinthetők, így mind az individuális, mind a szociális érintkezésből kinövő közösségi információs kultúra szempontjából is tárgyalhatóak. Összefüggő és részletes történetekkel azonban még nagyon sokáig nehéz lesz kitölteni az újonnan megnyíló vizsgálódási teret. De az első lépéseket már diadalmasan megtette a Colin Renfrew nyomán

27 Az arisztokratikus és izokratikus kontroll kifejezéseket Beniger nem használja, ezek a magam kreációi – Z. K. L.

azóta *kognitív régészetnek* is hívott iskola:²⁸ igaz, a részletesebb és árnyaltabb rekonstrukciók elsősorban az i. e. 40 ezer és i. e. 10 ezer év közti tartományra vonatkoznak, sok friss szórványadattal kiegészülve, amelyek a horizontot nagyjából ugyanennyivel, i. e. 70–75 ezer évvel ezelőttig tágitják tovább.

Az archeológiai, klímátörténeti, illetve a mai természeti népekre vonatkozó néprajzi ismeretek birtokában, valamint erős logikai apparátussal immár egyre jobban megközelíthetőnek és leírhatónak tűnik a korai idők kisközösségeinek információs kultúrája is. Tudjuk, hogy az emberiség többször sodródott a kihalás szélére, s valamennyien egykori túlélők leszármazottai vagyunk. A *túlélésre kondicionáltság* bizonyosan a teljes lét alapszövetéhez tartozott, még akkor és ott is, ahol átmenetileg kedvező és kevés külső veszélyt közvetítő élettereket sikerült meghódítani. Bártran feltételezhető, hogy a 40-50 fős közösségeket ellátni képes, nagyobb vándorlásokat szükségtelenné tévő ökológiai fülkékben elődeink sok generáció alatt a releváns környezeti tényezők magas szintű megismeréséig, a megfelelő cselekvéseket biztosító adekvát és tovább örökíthető (világ)modellekig jutottak. Különösen erős lokális egyensúlyi állapotokhoz tehát, ahol a környezettel való azonosulás mértéke alkalomadtán olyan erős lehetett, hogy a kialakult eljárások szabályként ritualizált rendje az érzékelés és a cselekvés között a mérlegelési és döntési szakaszt a legtöbb esetben ki is iktatta (hiszen az egyetlen helyes viselkedést nem kellett keresni, az automatikusan „megmutatkozott”). Természetesen ennek a világmodellnek az érvényessége attól függően mindig korlátozott maradt, hogy milyen, a közösségi memória által elérhető tartományon túlnyúló ciklusú, váratlan és kiszámíthatatlan természeti esemény (vulkánkitörés, földrengés, kozmikus katasztrófa, lehűlés) állította megoldandó feladat elé a – jellemzően izolált – embercsoportokat.

Az információközösség zártsága, az alacsony „sűrűség” miatt az információ-vagyon extenzív gyarapítására amúgy sem volt mód, így maradtak a stock növekedését eredményező intenzív formák (a játék, a módosított tudatállapot, az ismert világ határain túlra kalandozás), de elsősorban és legfőképpen a frissen szerzett individuális ismeretek közösségivé tétele,²⁹ majd *intergenerációs átörökítése*. Az életkor meghosszabbodásának ezért volt óriási információtörténeti jelentősége a felső paleolitikumban (az 50 és 30 ezer évvel ezelőtti sávban). A jelenségre Rachel Caspari figyelt fel,³⁰ de Karen Rosenberg nevezte el „*információs forradalomnak*”.³¹ Caspari még a demográfiai növekedésben és a térbeli expanzióban látta az öregedő társadalom evolúciós jelentőségét, de Rosenberg mutatott határozottan rá, hogy az éltesebb közösségek számának gyarapodása a közösség memóriaprodukciónak hatékonyságát is megnövelte, hiszen minden egyes idős ember agya egyfajta repozitóriumnak működött, így adaptációs szükség esetén a lehetséges válaszok nagyobb esélyével nyúlhattak vissza a múltba. Ám ennek a „nagy-mama-hipotézis” néven is emlegetett megközelítésnek van egy komplexebb értelmezése is.

28 Renfrew–Zubrow, 1994; Beaune, de–Coolidge–Wynn, 2009; Abramiuk, 2012. Az információrégészet (*information archaeology*) kifejezést találóbbnak és átfogóbbnak érzem.

29 Részletesen: Z. Karvalics, 2011.

30 Caspari–Lee, 2004.

31 Rosenberg, 2004.

A megnövekedett életkorhoz másfajta életciklusok, másfajta élmények, másfajta belső transzformációk kapcsolódnak, így az egyes egyének elemeiben egymásra is reflektálni tudó információkészletének növekedése önmagában is számottevő. Ráadásul az idős embereknek a csoportban elfoglalt helye és tevékenysége is új dimenziókat nyitogat, hiszen a közösség összetettebbé válik, az idős nők életideje felszabadul például a legfiatalabb korosztállyal való sokoldalú foglalatosságra, a tradíció szervezett átadására. Mindez a társas készségek és az agy komplexitásának növekedéséhez vezet. Sokan a nyelv keletkezését is ennek a társas térnek valamely evolúciós nyomás alá kerülő sajátosságával magyarázzák (de az erre vonatkozó elméletek száma olyan nagy, hogy mindezt most nem érdemes bevonni a tárgyalásba, noha kétségkívül az egész emberi információtörténelem leginkább sarkalatos kérdéséről van szó).

Függetlenül attól, hogy a nyelv keletkezését hová helyezzük a paleolitikumban, az biztos, hogy a nyelvi jelek kezdeti használata számos ráépülő nyelvi innovációnak is utat nyit: például a reprezentációt finomító mennyiségjelölések szavakkal való kifejezésének, a társas viselkedésben oly fontos modalitások és ha-akkor szerkezetek megszületésének, illetve az igeidőknek, amelyekben keresztül a múlt, a jelenre és a jövőre érvényes állítások elkülöníthetővé tehetőek egymástól. Mindezek elválaszthatatlannak tűnnek a *másodlagos szemiózis*, a következtetésen alapuló jelentésadás kialakulásától, amelyeknek első és legfontosabb forrását minden bizonnyal a vadászok nyomkövető tevékenysége, a vadászattal összefüggő megfigyelés (obszerváció) és az eszközhasználat új korszakát elhozó automatizáció kezdetei jelentették (az önkioldó csapdákkal).³² Valamennyi tevékenység közös eleme a *valóság megelőző tükrözése*, aminek révén a jelenbeli viselkedés egyre hatékonyabban igazítható a jövőben bekövetkező eseményekhez³³ és az ezekre vonatkozó képzetek megoszthatósága. A természet ciklikus rendjének felismerése a megfigyelés által, a csillagos égen végbemenő változások (különösen a termékenységgel is összefüggő holdciklus) követése, az állati viselkedés tanulmányozása az idő érzékelésének és kifejezésének új dimenzióit nyitja meg, az eseményekre való felkészülés, a tervezés mentális kategóriáinak megjelenésével.

Thomas Suddendorf egyenesen az elképzelt jövőhelyzetek, szituációk, szcenáriók megalkotásának képességében, az azokra való reflexió kialakulásában és „az elmék összekapcsolásának mohó vágyában” látja a magas rendű intellektuális tevékenység létrejöttének magyarázatát, mindebből levezethetőnek tartva a nyelvet, a „mentális időutazást”, a másik viselkedésének kifürkészésére orientált szociabilitás, a problémamegoldásra irányuló absztrakt gondolkodás, a tradícióelemek szerves egymás mellé rendeződéséből megalkotott kultúra és az empátiából kinövő erkölcs kategóriáinak megszületését.³⁴ Ugyanide jut Michael Tomasello is, aki régóta várt szintetikus munkájában a „kooperatív társas interakcióban” leli meg a kulcsot az emberszerű főmlősöktől való kognitív elszakadás megértéséhez: szerin-

32 Endrei, 1992.

33 Ezt a gondolatot, a kifejezés és a mögötte álló modellt, amit ő adiafor determinisztikus skémának nevez, kiváló pszichológusunknak, Kardos Lajosnak köszönhetjük. Kardos, 1976.

34 Suddendorf, 2013.

te a célok megosztása, illetve megoszthatóvá válása, a majdani cselekedetek koordinációjának képessége tette egyedivé és „kultúráképpessé” az embert.³⁵

Mark Turner az elmesélhető történet (story) és az új összefüggésekre rávilágító, és ezzel új jelentéseket termelő parabola létrejöttében látja a legfőbb magyarázatot: az „irodalmi” (literary) gondolkodást a hétköznapi gondolkodás megteremtőjének tartva.³⁶ Egy későbbi, frissen megjelent munkájában Turner továbbfejleszti a modelljét, és a különálló mentális objektumok keverését, egymás mellé rendezését és az abból nyert új kombinációk megteremtése képességét (*blending*) tartja a legfőbb magyarázó oknak.³⁷ (Ami annál is érdekesebb, mert a „keverésnek” ez a modellje gyakorlatilag egy az egyben megfeleltethető annak, ahogyan az információ születik és tárolódik az agyban. Az érzékszervektől szakadatlanul érkező új reprezentációk mindig valamely, már strukturált formában létező belső tartalommal találkozáskor kapnak jelentést, rendeződnek új belső tartalommal, és vezetnek el a döntéshozatalig – s mindez érvényes kutatási terület régészeti anyagokon is.)³⁸

Nem véletlen az sem, hogy a belső tartalomról ugyanakkor, a felső paleolitikumban válik külső, hogy itt indul el a tudatos jelhagyó tevékenység, jelennek meg az *első tárgyasított információs objektumok*, exformációk. De Smedt szerint³⁹ például a belső időreprezentáció képessége nélkül soha nem születtek volna meg a legkorábbi (30–40 ezer éves) naptárak, de ezek külsővé tételére pontosan az epizodikus memória korlátai miatt volt szükség: a feljegyzések rendje a jobb előre jelezhetőség, és abból fakadóan a sikeresebb cselekvés zálogává lett. A barlangrajzok képei, a falakon talált piktografikus ábrázolások és absztrakt jelölések különböző jelcsoportok (köztük talán számjelek) egyidejű jelenlétét, sokszínű kultúráját feltételezik, s ez részben az információ akkumulációjának, részben különböző kulturális folytonosságoknak is fontos tükrözője. Ne felejtjük el: a felső paleolitikumnak a fentiekben túl változatos a ruhatára, gazdag hangszerleletekben, ember- és állatábrázoló szobrokban és képekben, fejlett vadászati eszközökben. A Homo sapiens ekkorra tehát már *szofisztikált kultúrát* alkot és termel újra – miközben mondjuk a mérnökség kezdeteivel, például a tűzben edzett hegyű lándzsák készítésével és az ahhoz kapcsolódó eljárások fejlesztésének és átadásának technikájával rögtön százezer évvel kellene visszaugranunk az időben, amikor a személyes viselet identifikációs funkciójának vagy a színhasználat révén megvalósuló szimbolizációnak a kezdeteit is tesszük.

Nagy kérdés továbbá, vajon a Homo sapiens geográfiai diverzitásából az érintkezések révén fakadhatott-e extenzív információs előny? Hogy a kontinensek közti vándorlások közepette kötötték-e össze információs cserekapcsolatok az egymástól eltávolodó csoportokat? Vajon a találkozás egy másik fajtagrúppal milyen információs hozadékot eredményezhetett? És egy kevésbé fejlett homóval

35 Tomasello, 2014.

36 Turner, 1998.

37 Turner, 2014.

38 Mithen, 1990.

39 Smedt, de-Cruz, de, 2011.

(gyenyiszovai emberrel, Neander-völgyivel)? A génállomány keveredése jelentette-e az információállomány keveredését vagy egyoldalú gyarapítását? A diverzitás ellenére a lehetséges információs kapcsolatok miatt tekinthetünk-e az emberiségre már az őskorban fajszintű entitásként, vagy csak részleges kapcsolati „foltokat” találunk (a legrégebbi csereviszonyra, távolsági kereskedelemre utaló nyomokat Stanley Ambrose 70 ezer évvel ezelőtre teszi)?⁴⁰

Ugyanezeket a kérdéseket persze fel tudjuk tenni már az emberelődökre is. A legalább másfél millió éves történetet író *Homo erectus*, minden idők legsikeresebb homója a fél világot meghódította, viszonylag jól rekonstruálható vándorlási mintázattal. Az állatvilágból való kiemelkedés (sőt az eszközhasználat maga is, egy új, 3,4 millió éves etiópiai lelet tanúsága szerint) azonban már a 2,3–1,4 millió éves *Homo genus* előtt, a *pithecus*oknál megindul. Az emberiség előtörténete nélkül az evolúciós váltás természetrajza is hiányos – és ebben a rekonstrukcióban ismét csak különösen fontos szerephez juthatnak az információs aspektusok. Az ez irányú vizsgálódások azonban olyan ritkák, hogy a „Nagy Történelem”-nek ebbe a szegletébe már csak néhány óvatos hipotézissel érdemes merészkedni. (Ám amióta a világot bejárta a Nouabalé-Ndoki nemzeti park egyik bővizű patakjában gázoló, hosszú pálcával maga előtt vízmélységet mérő, tehát reprezentáció-technológiai segédeszközt használó nőstény gorilla képe, azóta nem kétséges, hogy időben nagyon távolra merészkedve is releváns maradhat az információs nézőpontok keresése.)

Az bizonyosnak látszik, hogy az emberelődöknél párhuzamosan két, egymással minden bizonnyal kapcsolatban álló evolúciós nyomás áll a tárgylemezen: a test fizikai-morfológiai változásai és ezek magyarázata (elsősorban az agykoponya növekedése és az érzékszervi munkamegosztás átalakulása), illetve mindaz, amit protokultúrának nevezhetnénk: a viselkedés és a társas élet szabályozott, öröklődő és változó rendje. Ez utóbbi ugyanis bátran tekinthető benigeri értelemben vett kontrollstruktúrának, ahol egyébként a szabályok elfogadásának ára az ösztönös viselkedési formákról való lemondás, azok tudatos „felülírása”, a haszna viszont a csoportlétből fakadó túlélési esély jelentős mértékű megnövekedése. S bizony már erre a protokultúrára is számos információs hozadék vezethető vissza. Az emberelőd prédaállat-korszakában a ragadozók jelentette veszély elkerülésének hatásfokát a viszontfenyegetést jelentő „tömegben” túl radikálisan megnövelte a közösségi szintű (olykor nagyon komplex, a veszély több fajtájának megkülönböztetésére is alkalmas) hangszignál alapú, osztott jelző-riasztó rendszerek alkalmazása (ahol minden egyes közösségtag „kitolja” a természetes élettér biztonságot adó határait), és tartós evolúciós nyomás alá helyezte a környezet állapotának változására utaló legapróbb jelzések érzékelését. Amikorra az emberelőd maga vált más állatokra veszélyt jelentő fajjá, akkorra a nyomás a prédaállat elejtésének nagyobb esélyét jelentő kooperációs formákra helyeződött át.

A társas tér rendkívüli módon kedvez annak is, hogy a másik viselkedésének egyre jobb előre jelezhetőségével csökkenteni lehessen a csoporton belüli konfliktusokból vagy az erősebb közösségtag agressziójából fakadó személyes ve-

40 Részletes ismertetése: Z. Karvalics, 2006.

széleket. (Innen eredeztethető a vizuális percepciónak az a kiemelt sajátossága is, hogy a fajtárs arcának felismerése számít a mai napig a legalapvetőbb, legmélyebben behuzalozott vizuális ingernek.) Sőt a másik fajtárs viselkedésének pusztán követésén alapuló tanulási stratégiák még a kezdetleges és kis elemkészletű stockot is kumulatívvá teszik: nem tudjuk mással magyarázni például a főemlősök széles körű és adekvát *gyógynövényhasználat*a mögött álló ismeretek felhalmozódását, mint egy sokgenerációs tudásgyarápítási folyamatot, amely a környező világ egyre magasabb szintű megismerésében és egyre sikeresebb alkalmazkodásban, a túlélés megnövekedett esélyében nyilvánul meg. Ugyanez lehetett a mechanizmusa bármilyen, a nyelv közvetítése nélkül is átadhatónak, sokszorosíthatónak, és így örökíthetőnek bizonyuló innovációnak. Minden adaptációs siker mögött nagy valószínűséggel azonosítani tudjuk az információs protokultúra valamilyen változását. Hogy aztán magának az információs protokultúrának a változásaihoz milyen nyomás vezetett? Ez pontosan ugyanaz a kérdés, amit a civilizációs makromintázatok kapcsán a bevezetőben feltettünk. S mivel az előtörténet felmérhetetlen időbeli mélységbe vezet vissza, az az egy látszik biztosnak, hogy a Homo fajnál már komplexnek mondható információs képességegyüttes kifomálódása nagyon nagy számú „kis ugráson” keresztül ment végbe – ám ezek (akár csak hipotetikus) rekonstrukciójához még sok-sok őstörténeti felfedezésre és izgalmas új diskurzusokra, tudományterület-közi találkozásokra lesz szükség.

A legnagyobb narratíva: az információ születése és története

David Christian, az ausztrál Macquarie Egyetemről induló és oda visszatérő történész 1989-ben kezdett *Big History* címmel egyetemi kurzusokat tartani, s 2005-ben jelentette meg úttörőnek, korszakhatárnak tartott szintetikus könyvét,⁴¹ amelyben a Nagy Történelem az ősrobbanással kezdődik, és a kozmikus, geológiai és biológiai periódusok után érkezik csak el az emberi kultúráig. Dacára annak, hogy természettörténetként ez az igény már korábban is létezett, és ismeretterjesztő jelleggel az effajta átfogó megközelítésekre épülő munkák az elmúlt évtizedekben tartósan jelen voltak a tudományos közéletben, a Big History ilyen felfogása mégis váratlanul nagy népszerűsége telt szert. Az idesorolt művek újdonsága talán abban foglalható össze, hogy a „száraz” természettörténetet képesek a történetmesélés kor megszokott elbeszélő formájában megjeleníteni, korszerű és attraktív infografikai apparátussal megtámogatva. A történészekről pedig azért érkezik erős támogatás az óvatos distinkciók helyett, mert az irányzat avval kecsegtet, hogy a filozófia kívülről sugallt kisebbségi érzésének helyét apró lépésekkel átveheti a diszciplináris emancipáció, a tudományként való akadémiai elfogadottság. S noha ez nagyrészt illúzióknak tűnik, a Big History legtagabb értelmezése mellett sok szempont felvonultatható.⁴²

41 Christian, 2005.

42 Ezek részletes áttekintésére lásd Z. Karvalics, 2014.

Több mint érdekes, hogy az információjelenséggel foglalkozó kiterjedt tudományközi irodalomban számos olyan elméletet találunk, amely az információt az anyagi világ princípiumai közé helyezve, azt a fizikai világ leírásához nélkülözhetetlen elemnek tartva a Nagy Történelem legelső pillanatától fogva képes az információ párhuzamos krónikáját írni.⁴³ Az az információ azonban, amelyről egészen idáig beszéltünk, és amely egyének (egyedek) és közösségeik (csoportjaik) környezethez való viszonyát a valóság megelőző tükrözésén keresztül szabályozó, érzékelő-feldolgozó és viselkedési mechanizmusokban tetten érhető része a világnak, csakis az élő rendszerek fejlődésének adott pontján jelenik meg. Az *információs viselkedésre való képesség, az információs ciklus mint önálló szekvenciaként elemezhető eseménylefutási mintázat* viszonylag jól azonosítható *történeti fenomen* tehát. A magasabb rendű többsejtű lények evolúciójának adott pontján, az élet megszületése után körülbelül 2,5 milliárd évvel jelenik meg, és (nagy) története ettől kezdve írható, mesélhető el.

Kardos Lajos szerint⁴⁴ az első, információs viselkedésre már képes lények vízben éltek, rendszertanilag valahol a kezdetleges csalánozók környékén (mások a szivacsok, megint mások a zsákállatkák családjában keresgélnek). Egyetlen érzékszervük volt, amelyről azóta már tudjuk, hogy (feltehetően) a víz feszültségváltozásaira volt érzékeny. Először ekkor mondható el, hogy az élőlény *külső környezeti hatásra belső állapota függvényében ad alternatív választ*. Ehhez mindenképpen szükség van egy, a munkamegosztásban érzékelésre specializálódott 1. annak eredményét a feldolgozó központba továbbító, 2. a belső állapot függvényében a belépő jelet transzformáló és azt cselekvésutasítássá formáló, 3. az utasítást a mozgató alrendszerhez továbbító és 4. a választott (intencionális) helyváltoztatási mozgást (lokomóciót) végezni képes sejtcsoportra.

Az információs működésmód lényegét és evolúciós értelmét az adja, hogy az egyed viselkedése a jelenben válik hozzáigazíthatóvá a jövőben bekövetkező környezeti állapotváltozások némelyikéhez. Természetesen csakis azokhoz, amelyekkel kapcsolatban az állapotváltozással összefüggő, de az egyedet még nem veszélyeztető másodlagos hatások már akkor jelentéstelivé tudnak válni az érzékelő alrendszer közvetítésével, amikor még van idő az elsődleges hatás veszélyként való azonosítására és elkerülő viselkedés indítására. Amint kialakult az információs viselkedés, azonnal kettős evolúciós nyomás nehezedik rá: az érzékelés és a cselekvés közötti időtartomány növelésével (amit csak nagy leegyszerűsítéssel nevezünk reakcióidőnek) és a másodlagos hatások nagyobb körének érzékelésére való képességek kialakításának előnyben részesítésével. Ez a nyomás értelmezi az érzékszervek számának szaporodását és a kialakult újfajta érzékszervek kapacitásának növelését, amelynek a vége a jellemző ökológiai fülkék hatásviszonyaihoz igazodó *egyedi szenzóriumok* (érezékszerv-együttesek) kialakulása. A lehető leggyorsabb reprezentáció érdekében az érezékszervnek minél közelebb kell kerülnie a releváns hatások forrásához, de az emiatt megnövekedő sérülésveszély miatt a szakosított szervnek

43 A leginkább kidolgozott elméletet lásd Coren, 2003.

44 Kardos, 1976.

együttal nagyobb fizikai védelmet is kell biztosítani: ezzel meg is értettük a szem, a fül és az orr bízarr morfológiai sajátosságainak természetét. Hasonlóképpen válik világossá a szárazföldi-felszíni állatoknál a látószerv *dominanciájának racionalitása*. Mivel a leggyorsabb érzékelést a környezeti objektumokról a fény sebességével visszavert, ártalmatlan kép biztosíthatja, a fény hatására végbemenő reakciót leggyorsabban produkáló biológiai anyagoknak a szemfelszínbe való „beépítésével” lesz a cselekvéshez vezető időszakasz maximálisan lerövidíthető.

Az érzékszervek lenyűgöző változatosságú fejlődése mellett az információkezelés másik nagy ugrása a pillanatnyilag adott ingerkörnyezeten túli elemek bevonása a reprezentációk feldolgozásába – az állati *memória kialakulása*, amelynek megjelenésével megindul a külvilág összetett sémákkal történő belső modellezése és a külvilágra vonatkozó ismeretek akkumulációja.⁴⁵ Az elemi és azonnali lefutású érzékszervi reprezentáció mellé tehát komplexebb agyi reprezentációs formák kerülnek, amelyekre azonnal evolúciós nyomás nehezedhet, jól magyarázva az újabb és újabb agyerületek és feldolgozó központok fejlődéstörténetét.

Az állati információs viselkedés fundamentuma tehát a reprezentációs teljesítmény, amely mindig akkor kerül alkalmazkodási kényszer elé, amikor megnő a relevánsnak minősíthető környezetelemek száma. Ennek a – természetét tekintve – numerikus kihívásnak a kezelését a magasabb rendű élőlények az idők során már egyre kevésbé az érzékszervi teljesítmény fokozásával, és mind nagyobb mértékben a feldolgozáskor igénybe vehető sémák számának szaporításával végzik. Ezt a folyamatot teljesíti ki a társas létből fakadó számos további előnyforma beépítése az információs ciklusba. Közösségi szinten megnő a percepció hatósugara, a veszélyelkerülésreallokált figyelem egy része is felszabadítható az élelemszerzésre, a fajtársak alkalmoszerű innovációi a közösség tudásvagyonának részévé válva újabb akkumulációs ciklusokat gerjesztenek, az evolúciós nyomás áthelyeződik a koordináció magasabb szintjét lehetővé tévő kommunikációs formákra, kialakul az, amit korábban protokultúrának hívtunk. Az információ története néhány százmillió év alatt eljut ahhoz a ponthoz, ahonnan majd egészen más törvényszerűségek alapján halad tovább.

Vagy mégsem? Az információ történetének első, biológiai szakaszát – amit bátran hívhatunk az információ zoohistóriájának is – azért mutattuk be ilyen nagy felbontásban, absztrakt fogalmi nyelven, hogy láthatóvá váljék: nem egyszerűen humán analógiakeresésre, metaforálásra nyújthat alkalmat, hanem *minden későbbi, bonyolult, intelligens cselekvővel, magasrendű információs kultúrával jellemezhető információs ciklus szerves és lényegi alapjaként* kell tekintenünk rá. Az itt felismert törvények, mozgásformák és összefüggések nagy hatásfokkal alkalmazhatóak az információkezelés fejlettebb, kiteljesedett világában is, ahol éppen a szövevényes és sokdimenziós mivolt miatt könnyen takarásba kerül a lényeg. Talán elég, ha gondolatmenetünk kezdőpontjához visszatérve befejezésképp megemlíjtük, hogy a felszínes vélekedésekkel és a korábbi hagyománnyal szemben az információs forradalmakat például nem tekintjük ma már elsődlegesen kommunikációs természetű-

45 Kardos, 1988.

nek: magam is azokkal az elméletekkel értek egyet, amelyek szerint a nyelvet és az írást a *reprezentáció mennyiségi kényszere* hívja életre, s kommunikációs célra való felhasználásuk csak későbbi fejleménynek tekinthető.⁴⁶ A számítógép *jelműveletek nagy tömegű és gyors végrehajtásának támogatását* szolgálva jött létre, s lényegét tekintve még a könyvnyomtatás és az elektronikus média (rádió, televízió, modern tömegsajtó) sem más, mint a *tárgyasított információk sokszorosításának és befogadókhoz való eljuttatásának új módja*. (Elsődlegesen kommunikációs célt, jelentéscserét tehát mindössze a levéltovábbítás, a távíró és a telefon esetében találunk.)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

Abramiuk

2012 Abramiuk, Marc A.: *The Foundations of Cognitive Archaeology*. Cambridge, Ma, 2012.

Beaune, de–Coolidge–Wynn

2009 *Cognitive Archaeology and Human Evolution*. Eds.: Beaune, Sophie A., de–Coolidge, Frederick L.–Wynn, Thomas. Cambridge, 2009.

Beniger

2004 Beniger, James S. : *Az irányítás forradalma*. Bp., 2004.

Bickerton

2004 Bickerton, Derek: *Nyelv és evolúció*. Bp., 2004.

Caspari–Lee

2004 Caspari, Rachel–Lee, Sang–Hee: Older Age Becomes Common Late in Human Evolution. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 101. (2004) 30. sz. 10895–10900.

Christian

2005 Christian, David: *Maps of Time: An Introduction to Big History*. Berkeley, 2005.

Coren

2003 Coren, Richard I.: *Evolutionary Trajectory: The Growth of Information in the History and Future of Earth*. Amsterdam, 2003.

Csepeli

1985 Csepeli, György: Az információ a modern társadalomban. In: *Jel-Kép*, 6. (1985) 2. sz. 5–11.

Diamond

1991 Diamond, Jared: *The Rise and Fall of the Third Chimpanzee: How Our Animal Heritage Affects the Way We Live*. London, 1991.

1997 Diamond, Jared: *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York, 1997.

2001 Diamond, Jared: *Háborúk, járványok, technikák*. Bp., 2001. (Negyedik, bővített és javított kiadás: 2010.)

2002 Diamond, Jared: *A harmadik csimpánz felemelkedése és bukása*. Bp., 2002.

46 A nyelv kialakulását a reprezentációs rendszerek fejlődéséből például Bickerton, 2004 vezeti le.

2005 Diamond, Jared: *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York, 2005.
 2009 Diamond, Jared: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Bp., 2009.

Eisenstein

1979 Eisenstein, Elizabeth: *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. Vol. 1–2. Cambridge, 1979.

Endrei

1992 Endrei Walter: *A programozás eredete*. Bp., 1992.

Farkas

2009 Farkas Gábor Farkas: A magyar Kopernikusz. Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról a Kárpát-medencében. In: *Magyar Könyvszemle*, 125. (2009) 3. sz. 305–322.

2010 Farkas Gábor Farkas: Kiegészítések a hazai Kopernikusz-példányok sorsáról. In: *Magyar Könyvszemle*, 126. (2010) 1. sz. 112–115.

Gingerich

2002 Gingerich, Owen: *An Annotated Census of Copernicus' De revolutionibus (Nuremberg, 1543 and Basel, 1566.)*. Leiden, 2002.

Gottmann

1961 Gottman, Jean: *Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. New York, 1961.

Hartley

2012 Hartley, John: After Ongism: The Evolution of Networked Intelligence. In: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (3rd ed.). Eds: Ong, Walter–Hartley, John. London, 205–221.

Innis

1950 Innis, Harold A.: *Empire and Communications*. Toronto, 1950.

1951 Innis, Harold A.: *The Bias of Communication*. Toronto, 1951.

Kardos

1976 Kardos Lajos: *A neuropszichikus információ eredete*. Bp., 1976.

1988 Kardos Lajos: *Az állati emlékezet*. Bp., 1988.

Kedzie

1997 Kedzie, Christopher R.: *Communication and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictators Rand Corporations*. 1997. http://www.rand.org/pubs/rgs_dissertations/RGSD127.html (Letöltés: 2014. január 10.)

Kennedy

1987 Kennedy, Paul M.: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, 1987.

1992 Kennedy, Paul M.: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Bp., 1992.

Levinson

1997 Levinson, Paul: *The Soft Edge. A Natural History and Future of Information Revolution*. New York, 1997.

Lotman

1970 Лотман, Юрий Михайлович: *Статьи по типологии культуры. Материалы к курсу теории литературы*. Тарту, 1970.

1973 Lotman, Jurij M.: *Szöveg, modell, típus*. Bp., 1973.

McLuhan

1962. McLuhan, Marshall: *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto, 1962.

2001 McLuhan, Marshall: *A Gutenberg galaxis*. Bp., 2001.

McNeill–McNeill

2003 McNeill, John Rober–McNeill, William Hardy: *The Human Web: A Bird's-Eye View of World History*. New York, 2003.

Mithen

1990 Mithen, Steven J.: *Thoughtful Foragers: A Study of Prehistoric Decision Making*. Cambridge, 1990.

Mumford

1985 Mumford, Lewis: *A város a történelemben*. Bp., 1985.

Ong

2012 Ong, Walter J.: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London–New York, 2012. (Első kiadás: 1982.)

Renfrew–Zubrow

1994 Renfrew, Colin–Zubrow, Ezra B. W.: *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*. Cambridge, 1994.

Robertson

1998 Robertson, Douglas S. : *The New Renaissance: Computers and the Next Level of Civilization*. New York, 1998.

Rosenberg

2004 Rosenberg, Karen: *Living Longer: Information Revolution, Poulation Expansion and Modern Human Origins*. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 101. (2004) 30. sz. 10847–10848.

Smedt, de–Cruz, de

2011 Smedt Johan, de–Cruz, Helen, de: *The Role of Material Culture in Human Time Representation: Calendrical Systems as Extensions of Mental Time Travel*. In: *Adaptive Behavior*, 19. (2011). 1. sz. 63–76.

Suddendorf

2013 Suddendorf, Thomas: *The Gap: The Science of What Separates Us from Other Animals*. New York, 2013.

Tomasello

2014 Tomasello, Michael: *A Natural History of Human Thinking*. Cambridge, Ma, 2014.

Turner

1998 Turner, Mark: *The Literary Mind: The Origins of Thought and Language*. Oxford, 1998.

2014 Turner, Mark: *The Origin of Ideas: Blending, Creativity, and the Human Spark*. New York, 2014.

Vigvári

2013 Vigvári András, dr.: *A pénzügyek alapjai*. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/0007_c4_1070_1072_penzugyekalapjai_scorm/adatok.html (Letöltés: 2014. február 17.)

Whitney-Smith

2014 Whitney-Smith, Elin: *Hunter/gatherers to Digital Natives. Six Information Revolutions*. <http://information-revolutions.com/> (Letöltés: 2014. március 2.)

Z. Karvalics

2004 Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe*. Bp., 2004.

2006 Z. Karvalics László: Az információtörténelem új narratíváihoz. Letális hatás és megismerés. In: *Információ, történelem, régió. Könyvtárak a Kárpát-medencében egykor és most*. Szerk.: Hegyi Ádám, Simon Melinda. Szeged, 2006. 37–47.

2008 Z. Karvalics László: Médiatörténet – kommunikációtörténet – információtörténet (Bevezető tanulmány). In: *Szavak és képek között. Médiatörténet – kommunikációtörténet – információtörténet*. Szerk.: Z. Karvalics László, Kiss Károly. Bp., 2008. 7–19.

2009 Z. Karvalics László: A féhérgalléros forradalom krónikája. Jean Gottmann, az információs társadalom elméletének elfeledett úttörője. In: *Információs Társadalom*, 9. (2009) 3. sz. 53–66.

2010 Z. Karvalics László: Kommunikációtörténelem, információtörténelem. Melyik az egér, melyik az elefánt? In: *Korunk*, 21. (2010) 3. sz. 11–19.

2011 Z. Karvalics László: Tucanga ősei álmaikat mesélik (Az információközösségek kezdetei). In: *Jel-Kép*, 2011. 1. sz. 83–96.

2012a Z. Karvalics László: Információtörténelem. Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig. In: *Aetas*, 27. (2012) 4. sz. 5–12.

2012b Z. Karvalics László: Információs kultúra, információs műveltség – egy fogalomcsalád értelme, terjedelme, tipológiája és története. In: *Információs társadalom*, 12. (2012) 1. sz. 7–43.

2013a Z. Karvalics László: Megújíthatja-e az információs nézőpont az írástörténet-írást? In: *Századvég*, 18. (2013) 4. (70.) sz. 5–28.

2013b Z. Karvalics, László: A titok a korai információközösségekben. In: *Liget*, 26. (2013) 3. sz. 71–81.

2014 Z. Karvalics László: Utak a Nagy Történelemhez (Big History). In: *Magyar Tudomány*, 175. (2014) (s. a.)

LÁSZLÓ Z. KARVALICS

INFORMATION HISTORY AS BIG HISTORY

When talking about „Information Revolutions” in World History, there is no answer from the technological deterministic approach to a simple question: whether a structural change in the tools and effectiveness of information management is a cause or a consequence of great socioeconomic transformations. In this article we propose to analyze the all-time information culture in the context of environmental challenges to build solid foundation to comparative history research. We highlight information anthropology basics: the cyclic nature of information, isolating its representation, processing and action output stages, applying the information stock-flow model. Using this conceptual framework, we can approach the World History using bigger and bigger time-series, coupling with different theories of Big History. The information anthropology point of view seems to be valid and operative dealing with the whole, two hundred thousand years history of homo sapiens and the more than two million years prehistory of hominids. And what is more, we can talk about the zoo-history of information, since the birth of information behavior was emerging only in the given point of the development of living systems.

A redundancia információs funkciója az újasszír társadalomban

Az információképződés kommunikációs jelenség. A körülöttünk érzékelt világ csak akkor áll össze egységes történetté, akkor válik információvá magunk és mások számára, ha azt valamilyen módon (egy jelrendszer segítségével) megosztjuk másokkal. Mindennemű kommunikáció alapvető szabálya az információs csatornák redundanciája. Az adó fél egy adott információt lehetőleg minél több csatornán igyekszik továbbítani a vevő felé, így biztosítva üzenete célba érkezését.¹ Habár ez a szabály mindegyik társadalomra érvényes, különösen hangsúlyos az orális kultúrákban.

A kommunikáció redundanciája az archaikus társadalmakban

Az írás rengeteg energiát spórol avval, hogy az információkat – tértől és időtől függetlenül – visszakereshetővé teszi. Éppen a visszakereshetőség hiánya teszi szükségessé, hogy az archaikus társadalmak kommunikációjuk minden szintjén repetitív módon közvetítsék üzenetüket. Az információt nem külső, az embertől elidegenített adathordozókon rögzítik (papirusztekercs, kódex, nyomtatott könyv, digitális fájl stb.), hanem az emberi elmében. Ennek érdekében az információnak könnyen emlékelhetőnek kell lennie, amit a kommunikáció redundanciája segít elő.²

A kommunikáció redundáns jellege nem kizárólag azt jelenti, hogy folyton ugyanazok a jelek ismétlődnek, hanem azt, hogy az ugyanazokat az információkat közvetítő jelek ismétlődnek. Jól nyomon követhető ez az alapelv a – szóbeli társadalmakban igen gyakori – mágikus rituálék elemzésénél.³ A varázsló, hogy elérje a célul kitűzött hatást (a beteg gyógyulását, a démon elűzését, egy negatív esemény bekövetkeztenek elkerülését stb.), egy egész szimbólumrendszert hív segítségül. A rendszer három alapvető területre szegmentálható: a rituálé játékára; a rituálé szövegére; és az e kettő alkalmazása során használt eszközökre. A rituálé mindegyik területen ugyanazt az információt közvetíti, de más és más érzékszervet használ föl, hogy eljusson a résztvevők tudatáig: a játék alapvetően vizuális; a hangzó „szöveg” alap-

1 Black, 1998. 20.

2 Ong, 2010. 41–42.

3 Vogelzang, 1996. 168–169.; Veldhuis, 1999.

vetően audialis; az eszközök pedig a maradék három érzékszervet hivatottak elérni (tapintás, szaglás, esetenként ízlelés), gyakran magukban foglalva a hallást (csengők, dobok stb.) és a látást is (égetés, füst stb.). Ezen túl a kommunikáció sikere – amely a mágikus hatás bekövetkeztének feltétele (például egy betegség esetén)⁴ – nemcsak az üzenet különböző érzékszerveken keresztül való továbbításán nyugszik, hanem az adott érzékszerv csatornájának ugyanazzal a jellel történő folyamatos bombázásán is. A rituális tánc, a monotonon ismétlődő hangok, a varázsige recitációja mind az információ redundanciáját erősítik. A jelek fokozott intenzitásának összehatása valószínűsíti a fiziológiai változásokat eredményezhet,⁵ amit az archaikus társadalom tagjai könnyen a mágikus erő hatásával hoztak összefüggésbe.

A mágia jól szemlélteti, de nem kizárólagos példája az orális társadalmak redundáns kommunikációjának. A fenomén megjelenik a hétköznapi társalgás szintjén is,⁶ de minél közelebb áll egy adott információ a hatalomhoz, a redundancia annál erőteljesebben kerül kifejezésre. A hatalom fogalma ebben az összefüggésben mindennemű hatásra kiterjed, s jellemezheti egy család patriarcháját éppen úgy, mint a vallási vagy világi vezetőket, illetve azok közvetítőit.

A kommunikáció redundanciája az asszír társadalomban

Az orális társadalmakban viszonylag jól megfigyelhető a kommunikáció redundanciája. Lehetetlen feladat előtt állunk azonban, ha a letűnt korok szóbeli hagyományára iránt tudakozódunk, hiszen az elhangzott szó egyszeri és megismételhetetlen. Az antropológiai párhuzamok mint modellek hasznosak lehetnek ugyan ismereteink értelmezésében, de milyen ismerettel rendelkezünk ott, ahol egyáltalán nincsenek – vizuális vagy audialis – felvételeink? A mezopotámiai kultúrát is elsősorban filológiai emlékekből ismerjük (gazdasági dokumentumok, levelezések, szerződések, királyfeliratok stb.). Ez azt a benyomást kelti, hogy a folyamköz emberei alapvetően írásos társadalmakban éltek. Tudatosítani kell, hogy a bonyolult írást csak egy szűk intellektuális elit sajátíthatta el,⁷ nem befolyásolva a társadalomban cirkuláló kom-

4 A kommunikáció érthetősége nem feltétlenül a rituáléban részt vevőkre vonatkozik, mivel a mágia elsősorban transzcendens erőket szólít meg. Ez azonban még nem zárja ki, hogy a sok esetben a közönség és olykor még a pap számára is érthetetlen szöveg kántálása kommunikációs szabályok szerint szerveződjön. Ezért mondja az antropológus Tambiah, hogy a rituálé erőszakot gyakorol a nyelv kommunikációs funkcióján. Tambiah, 1968. 179. Lásd továbbá: 175–184.

5 Davis-Floyd, 2008.

6 Tannen, 2007. 58–62.

7 Az 1990-es évektől az assziológusok között egyre népszerűbb az az elképzelés, hogy a babiloni és az asszír társadalomban széles körben elterjedt volt az írni-olvasni tudás. Parpola, 1997. 320–321.; Wilcke, 2000. (bár ő elsősorban az i. e. III. évezred végét és a II. évezred elejét vizsgálja), Charpin, 2010. 53–63. Parpola és Charpin alapos vizsgálatai – többek között – számos nem írnok képesítésű személy (tehát nem *tupšarru*, hanem uralkodó, kereskedő, katonaember, pap) írni-olvasni tudását hozzák fel állításuk bizonyítékként. A véleményük azonban, miszerint „az olvasás- és írástudás az Asszír Birodalomban jóval elterjedtebb volt, mint eddig feltételeztük” („that literacy in the Assyrian empire was far more widespread than hitherto assumed”, Parpola, 1997. 320., hasonló megfogalmazásban Charpin, 2010. 54.), nem tisztázza azt, hogy korábban mennyi volt a feltételezett arány, sem azt, hogy az ő megítélésük szerint mennyi az a

munikáció alapvetően orális jellegét.⁸ Jól átsűrődik ez magukon az írásos feljegyzéseken is.

Mivel természetszerűleg hangfelvétel nem áll rendelkezésünkre ezekből a kultúrákból, az orális társadalmakban hangsúlyos redundanciaelvet – paradox módon – elsősorban a filológiai dokumentumokon keresztül vizsgálhatjuk. Az ékírásos szövegeket kiegészítik továbbá az építészetre és településszerkezetekre vonatkozó régészeti feltárások eredményei, illetve a nagyszámú reliefek, sztélék, ritkábban a körplasztikák, melyek képet nyújtanak a vizuális kommunikáció jellegéről. Ezek a források mind az információközvetítés erősen redundáns jellegéről tanúskodnak – legalábbis a hatalom kommunikációjában. Mindebből félrevezető lenne arra következtetni, hogy ez csupán az írnok-, illetve hivatalnokképzésben elsajátított stilisztikai jelleg, vagy kizárólag a hatalom sajátossága volna. Épp ellenkezőleg, mivel az egész társadalomra – szóbeli kultúráról lévén szó – az információs jelek intenzív repetíciója jellemző, a sajátosság a szocializáció során itatja át az írásos oktatásban részesülők gondolkodását, amely így természetszerűleg csapódik le írásos szövegekben vagy egyéb műalkotásokban.⁹ Abból kell tehát kiindulnunk, hogy az asszír társadalom át van itatva a kommunikáció redundáns rendszerével. Minden, ami információt hordoz – legyen szó építészetről, reliefekről, ruházatról, jelvényekről és egyéb szimbolikusan is értelmezhető tárgyokról, illetve írott szövegekről –, nem önmagában, hanem egy szemiotikai rendszerben jelentkezik, amely körülhatárolja az egyén által elgondolható világ elemeit.¹⁰ Ezek a jelek soha sem önmagukban állnak, hanem mindig egy ismétléssorozat részeként illeszkednek egymásba.

Hogyan működött mindez az ókori Asszíriában? Tételezzük fel, hogy egy ókori utazó valamikor az i. e. 8. század végén látogatást tesz az újonnan épült asszír fővárosba, Dúr-Sarrukínba.¹¹ A képzeletbeli utazó tudatát utazása során folyamato-

„nagyobb” arány. Megelégszenek azzal, hogy párhuzamokat vonnak a – szintén hipotetikus – premodern kínai és japán példákkal (Wilcke, 2000. 48–49.; Charpin, 2010. 65.). Az óvatosság nyilván megalapozott, hiszen semmilyen statisztikai jellegű adattal nem rendelkezünk, nemcsak Mezopotámiára, hanem az egész ókorra vonatkozólag. A statisztika hiányát azonban nem helyettesítheti a „kevésbé elterjedt” vagy „jobban elterjedt” – matematikailag üres – fogalmak használata. A felhozott referenciák arra utalnak, hogy voltak írni-olvasni tudó emberek Mezopotámiában (akár a katonáemberek körében is). Ugyanakkor az analfabétákról az írásos dokumentumok természetüknél fogva a legtöbb esetben hallgatnak. Mindebből semmit nem tudunk meg az írni-olvasni tudó emberek arányáról, a probléma megoldása rejtve marad.

8 A legjobb indulatú megközelítés – mondjuk, ha egy i. sz. 18. századi Japán párhuzamra alapozva azt feltételezzük, hogy a társadalomban 25% az írni-olvasni tudók aránya (Wilcke, 2000. 48.) – sem vonhatja azonban kétségbe az ókori mezopotámiai kultúrák alapvetően orális jellegét. Vogelzang–Vanstiphout, 1992. Ezt egyébként Charpin sem vonja kétségbe. Charpin, 2010. 176.

9 Ugyanez a jelenség figyelhető meg bizonyos bibliai könyvek esetében is. A Prédikátor könyvének szerzője (Qohelet) például feltételezhetően egy írástudó, műve azonban a szóbeli műalkotás stilisztikai jegyeit hordozza magán. Árvai, 2012. 72.

10 Az információ illetén értelmezéséhez lásd: Z. Karvalics, 2010. 12–13.

11 Vizsgálódásom a nagyobb egységektől halad a kisebbek felé. A felvázolt információs rendszerben azonban nem a város a legnagyobb, hanem a birodalom településszerkezete. A meghódított városok átnevezése nemcsak adminisztratív jelenség, hanem civilizációs aktus is (a városok átkeresztelése nem terjedt ki a nagy hagyományokkal rendelkező régiók városaira, mint például Babilóniára). Az asszír király elfoglalja a kaotikus periféria érthetetlen nevű városát, új, az asszírok által érhető nevet ad neki, és ezzel

san – bár más és más szimbolikus dimenziókban – egymásra rímelő üzenetek bombázták. A város látképe,¹² illetve a belőle kiemelkedő mesterséges teraszra épített citadella a királyi palotával már messziről azt közvetíti, az uralkodó II. Sarrukín (i. e. 722–705) fővárosával újradefiniálta a világ középpontját.¹³ A citadella közvetlenül egy kertből (*kirimaḫu*) emelkedik ki, melynek egzotikus fái a világ különböző vidékeit reprezentálják; Sarrukín meghódította és civilizálta a világ „barbár” országait.¹⁴ A lakónegyedek fölé emelkedő, illetve attól szigorúan elválasztott hatalmi és kultikus központ jelzi, hogy a király szinte mitikus szférában mozog a földi halandókhoz képest; ugyanakkor az uralkodó, aki a magasból átlátja a világot reprezentáló új fővárosát (a lakosságot a birodalom minden részéből hurcolták Dúr-Sarrukínba), bölcsen és igazságosan uralkodik a meghódított népek fölött. A 12 méter magas és 14 méter széles falak, illetve a kapukat és átjárókat szegélyező keveréklények (*šedu*, *lamassu*) fizikai és szakrális védelmet biztosítanak a királynak; ugyanezt a funkciót látják el a palota reliefjeinek kultikus ábrázolásai.¹⁵

A királyi palota és a templomok közötti kontraszt sehol sem billen el ilyen egyoldalúan az uralkodó javára, a palota mintegy háromnegyedét foglalja el a citadellának; mindez arra utal, hogy az asszír király mint Assur isten főpapja reprezentálja a földön az isteni akaratot; ebben az elrendezésben a templomok és a hozzájuk kapcsolódó papság szerepe másodlagos.¹⁶ A palota bizonyos termeiben (II., V., XIII., XIV.) – ha idáig eljuthatott – az utazó különböző hadjáratokat ábrázoló reliefeket láthatott, folyóútjott városokkal, folyóban úszó hullákkal;¹⁷ más termekben (IV., VII., VIII., X.) időtlen érvényességű témák tűnnek föl, adót fizető idegenek, vadászjelenetek vagy kivégzések.¹⁸ Az utazó e vizuális üzenetek alapján hamar föl-mérheti, hogy milyen lehetőségei vannak Asszíria ellenségeinek: vagy behódolnak és adót fizetnek, vagy meghalnak.

Közvetlenül a reliefekkel párhuzamosan találhatók az ékírástos királyfeliratok. A képzeletbeli idegen nem képes ugyan elolvasni ezeket, ennek ellenére egyrészt ezek a szövegek önmagukban is információt hordoznak, másrészt az írnokok – figyelmen kívül hagyva, hogy rajtuk kívül alig akad majd, aki könnyedén és segítség nélkül megértheti a feliratok tartalmát – úgy fogalmazták meg üzenetüket, mintha az mindenki által közérthető lenne. Az első tényező – a feliratok vizuális üzenete – az írásnak tulajdonított mágikus erőben rejlett. Az i. e. 8. században már

jelképesen a kozmoszhoz csatolja azt. (Pongratz-Leisten, 1997.) A rendszer ugyanazt az információt közvetíti, mint a kisebb egységek (a város, a palota, a reliefek, a szövegek). Egy ország településszerkezete azonban túl nagy ahhoz, hogy egy utazó egészében és egyszerre fogadja be azt.

12 Albenda, 1986. Plate 7–8.

13 Az építkezési beszámolók (például Cilinder felirat 44–75.; Fuchs, 1994. 29–44.) II. Sarrukín városlapítását – az intertextuális utalások szintjén – a teremtéseposszal hozzák kapcsolatba. Ahogyan Marduk megteremtette a világot, éppen úgy alapítja meg az asszír király a világ közepét. Van De Mieroop, 1999. 337–338.

14 Novák, 1999. 347–349.

15 Albenda, 1986. 49–58.

16 Novák, 1999. 148–149.

17 Albenda, 1986. 82–92.

18 Uo. 66–80.

az egész Közel-Keleten teret hódított az ékírásnál jóval egyszerűbb alfabetikus írás. Az asszír és babiloni írnokok szakmai tudása egyre fölöslegesebbnek tűnt. Ez az elszigetelődés változást hozott az ékírás megítélésében. Az írnokok formailag az ékírást hagyomány konzerválására törekedtek, tartalmilag pedig úgy vélték, titkos – a beavatatlanok számára hozzáférhetetlen – bölcsesség birtokában vannak.¹⁹ Az ékírást feliratok tehát az asszír királyi paloták falain vizuálisan is üzenetet hordoztak. A képzeletbeli utazó világosan érzékeli, hogy a szövegek – melyek pontos tartalma homályban marad előtte – a képi illusztrációkkal párhuzamosan beszélnek el a király hőstetteit, különös mágikus nyomatékot adva a narrációnak. A falra vésett ékéjelek önmagukban is annak a királynak a hatalmát demonstrálták, aki parancsot adott a szövegek elkészítésére, így az írás maga is vizuális üzenetté válik, folytatva azt az információsorozatot, amely folyamatosan bombázza az útjában előrehaladó idegent.²⁰

A második tényező – miszerint a feliratok készítői figyelmen kívül hagyták a szövegek közérthetőségének kérdését – is némi magyarázatot érdemel. Általános-ságban elmondható a mezopotámiai királyfeliratokról, hogy funkcionálisan nem a „tömegtájékoztatás” célját szolgálták. Ez könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb ilyen jellegű szöveg nem volt a nagyközönség számára hozzáférhető, vagy mert az épület alapjába rejtették,²¹ vagy mert megközelíthetetlen sziklákba vésték,²² vagy mert egészen egyszerűen a palota a lakosság nagy része előtt zárva volt.²³ A feliratok fizikai és társadalmi hozzáférhetetlenségéből következik, hogy a szövegek célközönsége időben és térben transzcendens. Időben – elsősorban az alapba rejtett feliratok esetében –, mivel a jövő uralkodóinak szól, akik renoválva az épületet az alapító király teljesítményéről értesülnek; illetve térben, mivel a feliratok az istenek tájékoztatását szolgálják.

Amikor az asszír királyfeliratok szerkesztői a szövegeket formázták, elsősorban ezt a két célközönséget tartották a szemük előtt, ezért számukra nem volt elsődlegesen fontos, hogy a szövegek bárki más számára érthetőek legyenek. Mindezek ellenére, ha feltesszük, hogy az asszír társadalom nagy része valamilyen úton-módon mégiscsak részesült a feliratok tartalmából (például fölolvadás által),²⁴ akkor nagyon jól érthette a szövegek üzenetét. A megfogalmazás ugyanis ugyanúgy a kommunikáció redundáns elvére épít, mint a társadalom más területeinek információtovábbító szektorai. Ebből a szempontból az asszír királyfeliratok ugyanabba a szemantikai láncba épülnek bele, amit a képzeletbeli utazónk Dúr-Sarrukín megpillantásával érzékelt először. A királyi palota feliratai ugyanannak az üzenetnek – a főváros, a citadella, a kertek, a palota, a reliefs által közvetített informá-

19 Van der Toorn, 2007. 26–27.

20 Russell, 1991. 8–10.

21 Oppenheim, 1982. 50.

22 Colbow, 2000.

23 Ha bizonyos emberek (az uralkodó elit és az őket kiszolgáló személyzet) be is mehettek a palotába, sokaknál a hozzáférés komoly akadálya lehetett a szövegek elolvasása. Russell, 1991. 238–240., 254–255.

24 Oppenheim, 1960.

ciók után – egy újabb dimenzióban való megfogalmazásai. Ebből a szempontból lényegtelen azt a kérdést feszegetni, hogy kik olvashatták ezeket a szövegeket.

Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy miként nyilvánul meg az asszír királyfeliratokban a redundancia elve. Az első dolog, ami szembetűnik – továbbra is induktív módon haladva a jelenség elemzésében –, hogy bizonyos szövegek repetitív módon épülnek be a palotába. Dúr-Sarrukín északnyugati királyi palotájában a nagy díszfelirat négy (IV., VII., VIII., X., egy hosszabb részlet megtalálható az I. teremben),²⁵ az annales pedig legalább két termen keresztül ismétlődik (II., V., bizonyos részek megtalálhatóak a XIV., XIII. és a trónterem falain is).²⁶ Ez a jelenség más asszír palotában is megfigyelhető. A leghangsúlyosabb példa a II. Assur-nászir-apli (i. e. 884–859) kalhú északnyugati palotájában található, úgynevezett standard felirat, amely több száz kőlapon ismétlődik.²⁷ Egy király különböző szövegezésű feladatainak bizonyos részei között is fönnállhat egyfajta ekvivalencia-kapcsolat. A királyra, vagy az istenségre vonatkozó epithetonok, vagy bizonyos hangsúlyosabb narratívák több szövegben is szó szerint megegyezhetnek.²⁸ Ezekben az esetekben is – a kommunikáció redundanciaelvét érvényesítve – azonos értékű információk sokszorozódnak.

Az asszír királyfeliratokon belül megjelenő redundancia

Ezen a ponton érkeztünk el a királyfeliratokon belül megjelenő repetitív elemekhez. A szövegek első olvasása során talán nem szembetűnő bizonyos gondolat-sorok vagy szófordulatok mindig visszatérő ismétlése. Az „első olvasás” kifejezését nemcsak személyes síkon, hanem tudománytörténetileg is értem, mivel a feliratok felfedezésétől egészen a közelmúltig a kutatók a szövegben variálódó elemekre fókuszáltak. A kérdésük az volt, hogy melyik évben hova vezetett hadjáratot a király, kik ellen harcolt és milyen eredménnyel járt. Paradigmaváltást jelentett azonban egy 1980-ban megtartott olaszországi konferencia (Cetona, Toscana). Itt az asszír királyfeliratok nem a politikatörténet rekonstrukcióját szolgálták, hanem a szöveg belső logikájának – és ezzel önmagának a szövegnek – a jobb megértése volt a kitűzött cél.²⁹ Immáron több mint 30 év tudománytörténet távlatából és a nagyobb eszmetörténeti áramlatok perspektívájából világosan kirajzolódik az „első olvasat” *modern*, a hagyományostól eltérő interpretáció *posztmodern* jellege.³⁰ Hogy konkrétan miben is különbözik a kettő, azt két példán keresztül szeretném szemléltetni.

25 Fuchs, 1994. 189.

26 Uo. 1994. 82.

27 Grayson, 1991. A.0.101.23.

28 Lásd III. Sulmánu-asarídu (i. e. 859–824) hadjáratait különböző szövegekben: Grayson, 1996. 6.

29 A konferencia előadásait kiadták: Fales, 1981. A konferencia szellemiségét és húszéves tudománytörténeti hatását mutatja be Fales, 1999–2001.

30 A posztmodern a társadalomtudományokban az August Comte által fémjelzett pozitivizmussal és a valóság objektív megismerhetőségével való szembenézést jelenti. (Letenyei, 2012. 184.) Az asszirológia a modern korban született (19. század), és ebből következően alapvetően pozitivistá tudomány.

1. táblázat. Ajándékok az adólistákban

(1) szekér <i>narkabatu</i>	(5) ezüst <i>kaspu</i>	(9) vas <i>parzillu</i>	(13) lenruha <i>lubultu kitû</i>
(2) ló <i>sisû</i>	(6) arany <i>hurāšu</i>	(10) bronzedény <i>diqāru siparru</i>	(14) szarvasmarha <i>alpu</i>
(3) számár-öszvér <i>kudanu</i>	(7) ón <i>annaku</i>	(11) bronztárgyak ... <i>siparru</i>	(15) birka <i>immeru</i>
(4) lófogat <i>sīsî šimidāt niri</i>	(8) bronz <i>siparru</i>	(12) tarka ruha <i>lubultu birmu</i>	(16) szőlővenyige <i>karānu</i>

Az asszír királyfeliratok nagy része hadi eseményekről tudósít. A király hadjáratot indít valamely ellenséges ország ellen, amely fölött fényes győzelmet arat. Egy-egy ilyen leírás általában azzal végződik, hogy a legyőzött ország szomszédságában lévő népek adót visznek a királynak. Ezek az adók hol hosszabb, hol rövidebb listákban vannak föltüntetve. „Első olvasatban” arra gondolhatunk, hogy nyilván azokat a dolgokat sorolja föl a szöveg, amelyeket a király valóban – a történelmi realitásban – zsákmányként vagy adóként megkaparintott; amikor azonban a különböző listákat összehasonlítjuk, gyanússá válik, hogy a felsorolások elemei egy egységes rendszerbe illeszkednek.

II. Assur-nászir-apli annalese – az egyik leghosszabb ismert és teljesen épen maradt asszír királyfelirat (389 soros) – 40 ilyen adólistát tartalmaz (6. táblázat). Az azallui Adad-ime hódoló ajándékainál például ezt olvassuk (iii 59–60): *madattu ša Adad-ime māt Zallaia narkabāti rakisu sīsî kaspaī hurāši annaki siparrī diqārī siparrī alpī immeri karāni attahar*. (Fogadtam az azallui Adad-ime adóját: harci szekereket, lovakat, ezüstöt, aranyat, ónt, bronzot, bronzedényeket, szarvasmarhákat, birkákat, szőlővenyigeket.) Nem minden lista ilyen hosszú, valamelyiknél hiányoznak a harci szekerek, valahol a szőlővenyige marad el, illetve más – Adad-ime kapcsán nem említett – elemek is fölbukkanhatnak, mint a tarka és a lenruhák. Összesen 16 ajándék fordul elő ezekben a listákban (1. táblázat).

Ha képzeletben fölíránk ezeket az elemeket egy papírcetlire, majd megszámozva (1-től 16-ig) adólistánként egymás alá raknánk őket, először is azt tapasztalnánk, hogy majdnem mindegyik felsorolásban a számsor emelkedik. Ez azt jelenti, hogy a sorrendiség előre meghatározott, az ezüstöt semmiképpen sem előzheti meg az arany, de a ló sem szerepelhet a vas vagy a birka után. Szemmel láthatóan létezett az adófölsorolás szekvenciájának egy hagyománya, amelytől csak ritkán tértek el.³¹ Ennél azonban többről is szó van. A képzeletbeli táblázat a megszámozott papírcetlikkel azt is kimutatná, hogy a lista elemei csoportokba rendeződnek, melyek értelemszerűen megint csak egy szekvenciában követik egymást (2. táblázat).

Habár bizonyos elemcsoportok kimaradhatnak a felsorolásból, tehát előfordulhat, hogy nem említik a ló vagy a ruha kategóriáját, a föltüntetett egység

(Binsbergen–Wiggermann, 1999. 4–5.) Ez eredményezi, hogy a diszciplína fő áramára nem, vagy csak kerülő utakon hathatnak a posztmodern megközelítések.

31 Ilyen kivétel például a iii 76. és iii 78. sorok, ahol meglepő módon nem a szarvasmarha–birka–szőlő szekvenciaegység zárja a felsorolást, hanem a tarka és a lenruhák.

2. táblázat. Az adófélsorolás csoportjai

Ló	Fém	Bronztárgy	Ruha	Háztáji
(szekér) + ló + számár- őszvér + lófogat	ezüst + arany + ón + bronz + vas	bronzedény + egyéb bronztárgyak	tarka ruha + lenruha	szarvasmarha + birka + szőlővenyige

mindig az első elemmel kezd – tehát az ezüstrrel, ha a fémek következnek, a bronzedénnyel, ha a bronztárgyak következnek stb. A kategóriák első tagjai kötelezően jelennek meg, de minél hátrébb helyezkedik el egy elemcsoport tagja a sorban, annál kisebb a föltüntetés szükségszerűsége. Például a fémeknél az ezüst–arany páros mindig megjelenik, gyakran kapcsolódik hozzá az ón, néha a bronz, de csak nagyon ritkán a vas. Ugyanígy a háztáji elemeknél a szarvasmarha és a birka mindig együtt szerepel, de a szőlővenyige alkalmanként lemaradhat. A harmadik megfigyelés az adólista mondat szerkezetére vonatkozik, amely szinte kivétel nélkül a következő sémába rendeződik: *madattu ša XY + kategóriák + amḥur/attaḥar* (X. Y. adóját + kategóriák + fogadtam).

A kötelező szekvenciasor, a kategóriákba rendeződés és a listák sematikus mondat szerkezete minden esetben ugyanazzal az igével zárul (*maḥāru*),³² ami számomra a következő kérdést veti föl: vajon az asszír király hadjáratának minden egyes győzelme után ugyanúgy és ugyanazokat az ajándékokat kapta a behódoló fejedelmektől? Három lehetséges válasz van: 1. igen, az asszír király a történelmi realitásban mindig ugyanazt és ugyanúgy kapta, mert az ókori Közel-Keleten minden nép számára ezek a tárgyak jelentették az értéket (*modern* megközelítés); 2. igen, a történelmi realitásban mindig ugyanazt és ugyanúgy kapta, mert először is csak ezeket az ajándékokat fogadták el az asszírok (másnak nem volt értéke), másodszor pedig az ajándékozás egy kötelezően meghatározott ceremónia keretében zajlott; 3. nem, a történelmi realitásban az asszír királyok a hódoló ajándékok sokkal szélesebb variációját kapták, egymástól akár egészen eltérő situációkban, csak hogy az asszír szemtanúk nem ragadták meg a realitást mint olyant, hanem a valóságot tudatuk szűrőjén keresztül érzékelték, amely sorokba és kategóriákba rendezte azt (*posztmodern* megközelítés). Mielőtt elhamarkodottan válaszolnánk a kérdésre, nézzünk meg egy másik példát.

II. Sarrukín i. e. 714-ben, nyolcadik hadjáratában sereget vezetett a nagy északi ellenség, Urartu ellen, amelyet egy Assur istenhez intézett levélben (*Gottesbrief*) örökített meg.³³ A szöveg alapvetően három nagy egységre bontható. Az első részben az út nehézségei és az urartui király, Rusa legyőzése szerepel (6–162); a második rész során a király 11 területet/várost ejt útba, melyeket részletes bemutatás után kifoszt és lerombol (163–305); az utolsó rész Na'iri adófizetéséről és Muszaszir kifosztásáról szól (306–414).³⁴ A mi szempontunkból

32 Ez a három ismerv más asszír királynál is megjelenik. III. Sulmánu-asarídu felirataiban például az adófélsorolások teljesen ugyanarra a sémára épülnek, mint apja felirataiban. Lásd például a Kurkh sztlé listáit (Grayson, 1996. A.O.102.2: i 18, i 28, i 37, i 41, ii 7, ii 40, ii 86, ii 87) vagy V. Samsi-Adad kalhui sztléjét (Grayson, 1996. A.O.103.1: ii 4, iii 6, iii 20).

33 Thureau-Dangin, 1912.; Mayer, 1983.

34 A szöveg szerkezetét és annak ideológiai vonatkozásait lásd Fales, 1991.

most a középső rész az izgalmas. A 11 földrajzi egység virtuálisan az asszír sereg vonulási irányát rajzolja ki, és ebben sok kutató annak a lehetőségét látta, hogy rekonstruálja a Zagrosz hegység i. e. 8. századi politikai földrajzát, illetve Sarrukín hadjáratának útvonalát.³⁵ Hagyjuk azonban most figyelmen kívül a szakasz változó komponenseit (a földrajzi egységeket), melyek lokalizálása feltehetően amúgy sem igen érdekelhette az asszírokat,³⁶ és fókuszáljunk ismét a repetitív elemekre. A második állomás, Ušqaja város bemutatásánál tömören összefoglalva a következőket olvassuk (167–182):

- (1) „Elindultam (*attamuš*) Uišdiš országból és Ušqaja városa felé közeledtem (*aqṭereb*)” (167);
- (2) itt egy hosszabb szakasz következik, amelyben Sarrukín Ušqaja lótenyésztési eredményeit dicséri (170–173);
- (3) „ezek az emberek látták (*ēmurūma*) uruk, Rusa vereségét” (174);
- (4) „(...) és halálsápadtak lettek (*ikšuddū mītūtiš*)” (176);
- (5) „vagyonukat hátrahagyták (*ezibūma*) és úgy elfutottak, hogy vissza se néztek (*išbutū arāḫlā tāre*)”³⁷ (177);
- (6) „föltámadt erős fegyverem (mint egy szél) (*ina tibut kakkija*), és az erődjére rontottam” (178a);
- (7) „elraboltam (*ašlulam*) vagyonukat” (178b);
- (8) „erős falait (...) leromboltam (*appulma*)” (179–180a);
- (9) „és a földdel tettem egyenlővé (*qaqqariš ušamḫir*)” (180b);
- (10) „házaikat tűzzel emésztettem meg (*gīri ušašbitma*)” (181a);
- (11) „gerendáikat hamuvá égettem (*ditalliš ušemī*)” (181b);
- (12) „a környező városokat meggyújtottam (*aqūdma*), mint a rőzsét” (182a);
- (13) „füstjük, mint a porvihar, beborította (*ušaktim*) az eget” (182b).

Az adólista elemzésének a logikáját követve, vegyük mindegyik képet egy-egy különálló elemnek, amelyek részben megtalálhatók a másik 10 földrajzi egység bemutatásánál. Bizonyos jelenetek máshol elmaradhatnak vagy újjal bővíülhetnek, mint például a magtárak megnyitása és a csapatok megetetése. Összesen 20 ilyen elem fordulhat elő (3. táblázat).

35 A kérdés tudománytörténetének áttekintését 1912-től (az első szövegkiadástól) az 1990-es évekig lásd Chamaza, 1995–1996. 253–261.

36 A hadjáratleírás 184 földrajzi nevet tartalmaz. Ebből 111 kizárólag itt fordul elő (60,5%); további 19 csak i. e. 7. századi dokumentumokból ismert (10,5%); a szöveg mindössze 54, más korabeli szövegekben is felbukkanó helységnevet tartalmaz (29%). Vö. Mayer, 1983. 118–132. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált szövegben szereplő toponímiák 71%-a teljesen ismeretlen hangzású volt a kortárs asszírok számára. Ez nem meglepő, hiszen alig volt Urartu és Asszíria között civil kapcsolat. Karlheinz Kessler 7, Ran Zadok további 9 utalást talált az i. e. 8–7. századból, amelyek asszír–urartui civil interakcióra utalhatnak. 16 referenciából csak egy igen szegényes kapcsolati hálózatra következtethetünk. Kessler, 1986. 62–65.; Zadok, 1995. 433.

37 A mondat második fele szó szerint: „gyorsan megragadták a vissza nem térés (helyét)”, azaz elmenekültek.

3. táblázat. A hadjárat elemei

(1) Útra kelés <i>namāšu, qerēbu</i>	(6) Az ellenség „elborítása” (különböző igékkel kifejezve)	(11) A gerendák hamuvá égetése <i>emū</i>	(16) A fák ledöntése <i>nakāsu, kašātu</i>
(2) Dicséret (nincs specifikus ige)	(7) Az ellenség kifosztása <i>šalālu</i>	(12) A gabona elégetése <i>šarāpu</i>	(17) A fák halomba rakása <i>paḥāru, garānu</i>
(3) Az ellenség hírszerzése az asszír veszélyről <i>amāru</i>	(8) Az erős falak ledöntése <i>napālu, daqāqu</i>	(13) A magtárak megnyitása <i>petū</i>	(18) A fák elégetése <i>qamū</i>
(4) Az ellenség félelme (különböző igékkel kifejezve)	(9) A földdel egyenlővé tévés <i>manū, maḥāru š</i>	(14) A katonák megetetése <i>akālu š</i>	(19) A környező városok fölgvűjtása <i>qādu</i>
(5) Menekülés <i>muššuru, naparšudu</i>	(10) A házak felgyűjtása <i>šabātu, qamū</i>	(15) A kertek kivágása <i>kašātu, nakāsu</i>	(20) Az ég elborítása <i>katāmu</i>

Ha megint végigzongorázzuk ugyanazt a játékot, amit már az ajándéklistával is megtettünk – tehát minden egyes elemet megszámozva egy papírcetlire írunk, és azokat a narráció menete alapján horizontálisan és vertikálisan elrendezzük –, meglepő módon ugyanazokra a szabályszerűségekre bukkanunk (7. táblázat). Az elemek sorszámai minden földrajzi egységen belül folyamatosan emelkednek, tehát a fák elégetése nem előzheti meg a gabonák elégetését, és a falak földre dörgölésének minden esetben a magtárak megnyitása előtt kell szerepelnie. Ehhez még akkor is ragaszkodik a szöveg írója, ha ebből olyan furcsaságok születnek, mint hogy először elégetik a gabonát, aztán pedig megnyitják a gabonatarolókat. Ahogyan az adólistának, úgy az ellenséges terület meghódításának is megvannak a maga szabályai. A narráció elemei kizárólag egy előre lefektetett szekvenciasor alapján következhetnek. Az adólistával húzott párhuzam érvényes a cselekményelemek csoportokba rendeződésére is. Így az imént felsorolt 20 rész 8 nagyobb narrációs egységbe tagolható (4. táblázat).

A cselekmény egységeinek működésmódja mindazonáltal eltér egy kicsit az ajándéklisták elemcsoportjaitól. Míg ott, ha megjelenik egy kategória, mondjuk a fémeké, nem feltétlenül szükséges az összes egységbe tartozó elemet felsorolni, addig ha Sarrukínnál megjelenik egy nagyobb egység, akkor a szövegező – néhány

4. táblázat. A terület meghódításának csoportjai

A)	Útra kelés	(1)
B)	Ami az ellenségre vonatkozik	(2) + (3) + (4) + (5)
C)	Totális meghódítás	(6) + (7)
D)	A falak elpusztítása	(8) + (9)
E)	A házak elpusztítása	(10) + (11)
F)	A földművelés és kertgazdálkodás elpusztítása	(12) + (13) + (14) + (15)
G)	Az erdők elpusztítása	(16) + (17) + (18)
H)	A környező városok elpusztítása	(19) + (20)

kivételtől eltekintve – annak mindegyik elemét beleszövi a cselekmény szálába. Az urartui hadjáratleírás harmadik tanulsága, hogy a legtöbb elemhez speciális ige tartozik, amelyek – mivel az akkád nyelvtannak megfelelően mindig a mondat végén szerepelnek – egyben szakaszválasztók is. A szöveg az akkád irodalom egyik legkidolgozottabb darabja, kreatív stilisztikai újításokkal, költői képekkel.³⁸ Ebből kifolyólag a szerző nem ragaszkodik minden esetben egy-egy elem szó szerinti megismétléséhez, sokszor jelzőkkel vagy szinonimákkal variálja az eredeti mintát, de a mondat végi ige legtöbbször változatlanul ismétlődik.

A szöveg az irodalmi sokszínűség ellenére is ragaszkodik tehát bizonyos elemek repetíciójához, ami ismét elvezet bennünket az értelmezés kérdéséhez. Vajon az urartui hadjárat minden egyes pontján ugyanazok az események zajlottak le, ráadásul ugyanabban a sorrendben? Itt már csak két lehetséges választ látok: 1. igen, mivel az asszír hadsereg jól szervezett volt, ezért a hadműveletek a történelmi realitásban mindig ugyanazokat a mintákat követték (*modern* megközelítés); 2. nem, a történelmi realitásban minden egyes földrajzi egység elfoglalása különbözött egymástól, csak hogy az asszír szemtanúk nem ragadták meg a realitást mint olyant, hanem a valóságot tudatuk szűrőjén keresztül érzékelték, amely egymásra következő képekre és a hozzájuk társított igékre rendezte azt (*posztmodern* megközelítés).

Hogy ki milyen választ ad a két példa (II. Assur-naszir-apli annalesének adólistái és II. Sarrukín urartui hadjáratának rombolási fázisai) által fölvetett problémára, az nyilván beállítottság és – valljuk meg őszintén – ízlés kérdése. A mi agyunk is éppúgy szűrőkön keresztül érzékeli a világot (és benne az asszír királyfeliratokat), mint ahogyan ókori kollégáink; és attól függően, hogy *modern* vagy *posztmodern* gondolkodásúak vagyunk, *modern*, illetve *posztmodern* válaszokat adunk. Csak hogy a kulcs éppen az a tudatosság, amellyel a válaszok szubjektivitását kezeljük. A posztmodern kutatók élesen látják saját megismerőképeségük korlátozott és szubjektív voltát, így ők nagyobb hangsúlyt fektetnek arra, hogy az ókori források készítői is csak saját szocializációjuk során kialakult szűrőkön keresztül képesek megfogalmazni a körülöttük érzékelt valóságot. Éppen ebben rejlik egy információtörténeti megközelítés ereje. Egy kép önmagában nem mond semmit, és csak azáltal válik információvá, hogyha áthatol az érzékelő tudatának szűrőin, amelyek megrostálják a lényegtelenet, és jelentéssel ruházzák fel a lényegeset. A tudat szűrői nem biológiailag, hanem kulturálisan determináltak. Meglátásom szerint – ami természetesen leplezetlenül posztmodern megközelítés – ez a kiindulási pontja az asszír királyfeliratok vizsgálatának is.

Ahogy a képzeletbeli utazó tapasztalatán keresztül láhattuk, az asszír elit kommunikációjának minden szintjén – a várostól a reliefekig – a királyi hatalom reprezentációját tartotta a feladatának. Mindenki által könnyen belátható, hogy a városból kiemelkedő citadella, illetve az azon magasodó királyi palota egy korabeli elképzelést tükrözött vissza, azt tudniillik, hogy az uralkodó az isteni akarat földi képviselője – ez a világnézet egyik eleme, amely érzékszervek által fölfogható objektumokon keresztül kerül kifejezésre. Miért lenne ez másképp a királyfeliratok

38 Renger, 1986. 121–128.

szövegein belül? Az üzenet, amit közvetít, éppúgy, mint a városszerkezet, a közvetítő elméje által megszűrt világ visszatükrözése. Éppen ez a világ érhető tetten – a vizuális információknál sokkal egzaktabb módon – a szöveget átítató redundancia-elvben. Mint ahogyan a fenti két példa mutatta, az ismétlődések nemcsak a hangsúlyokat domborítják ki, hanem strukturálják is a szöveget – ez a kettő pedig segíthet egészen konkrétan körülhatárolni, hogy milyen tudati szűrők hatottak az asszír írnokok (illetve feltehetően az elit tagjai) elméjében.

A valóság asszír megszűrésének mechanizmusa

Az asszír királyfeliratok nemcsak az uralkodó száraz számadásai hadjáratokról, építkezésekről vagy vadászatokról, hanem irodalmilag magas szinten kidolgozott műalkotások.³⁹ Mai fogalmaink szerint egy irodalmi szöveg megírásakor a szerzőnek kerülnie kell a felesleges szóismétléseket, előnyben kell részesítenie a különböző szinonimákat, és az számít választékosnak, ha a nyelv minél szélesebb szókészletét építi bele a művébe. Ez a stilisztikai elv látszólag megjelenik az asszír királyfeliratok igéinél is. Sarrukín urartui hadjáratleírásánál a szövegező 151 igegyököt használ, és ebből mindössze 25 (17%) az ismétlődő (négyyszer vagy annál gyakoribban) igék aránya. A többi általam vizsgált királyfelirat repetitív igéinek az aránya ennél valamivel magasabb, sőt akár a duplája is lehet, de átlagosan nem haladja meg a 30%-ot, amiből még mindig azt a következtetést lehet levonni, hogy az írnokok a nyelvben előforduló igék széles skáláját használják föl a szövegek elkészítésénél, és csak a gyökök egyharmadánál alkalmazzák a repetitív jelleget. Ez az arány azonban csak akkor áll fenn, ha minden egyes igét, függetlenül a szövegben előfordulási számától, egyszer veszünk föl a listára. Az urartui hadjáratleírás 151 igegyöke 323 különböző nyelvtani alakú igét képez a szövegben. Itt az arányok megfordulnak, a 323 igéből 172 repetitív (53%). Az olló kinyílása más feliratokban is látványos (5. táblázat).

5. táblázat. Az igék használata a feliratok szövegében

Király	Szöveg	Minden igegyök egyszer szerepel			Az összes előforduló ige		
		Σ igegyökök	Repetitív igegyökök		Σ igék	Repetitív igék	
I. Tukulti-apil-Esarra	Annales	Σ 101	25	25%	Σ 340	179	53%
II. Assur-naszir-apli	Nimrud Monolit	Σ 66	24	36%	Σ 324	262	81%
III. Sulmánu-asaridu	Kalhu Monolit	Σ 69	36	52%	Σ 377	297	78%
II. Sarrukín	Urartui	Σ 151	25	17%	Σ 323	172	53%
	Annales	Σ 112	28	25%	Σ 384	250	65%
	Prunk	Σ 77	20	26%	Σ 213	141	66%
	XIV	Σ 22	7	32%	Σ 32	17	53%

39 Grayson, 1981; Renger, 1986; 1990.

Mindez azt jelenti, hogy habár az írnokok az igegyökök széles skálájából mérítenek, magában a szövegben a repetitív igék vannak túlsúlyban. A jelenség kísértetiesen hasonlít – persze számunkra ismeretlen arányszámokkal – az asszír társadalom szerkezetére. Ahogyan a birodalom élén egy szűk elitréteg birtokolja az anyagi javak legnagyobb részét,⁴⁰ éppúgy az igék egy relatív kis csoportja uralja a narráció legnagyobb részét. Tovább folytatva az analógiát, ahogyan az elitbe való följutás csak egy nagyon nehezen áthatolható társadalmi filteren keresztül lehetséges, éppúgy szűri meg a tudat a rendelkezésre álló igéket, és válogat ki belőlük egy szűk csoportot, amelyet repetícióra méltónak tart. A szűrés elve politikai ideológiai. Ahogyan Sarrukín urartui hadjáratleírásánál kidomborodott, minden ígéhez egy sajátos asszociációs kapcsolatrendszer társul, amely képekben fejeződik ki. A *muššuru* ige szótári jelentései például viszonylag széles spektrumot ölelnek fel (G „süllyed”; D „elenged, átenged, szabadon enged; elküld”), de a királyfeliratok kontextusában szinte kizárólag az ellenség „menekülésével” van kapcsolatban.⁴¹ Minden egyes repetitív ige megjelenése egyben egy narratív kép megjelenésével jár együtt. Bizonyos képek évszázadokig rátapadnak a hozzájuk társított igékhez, mások kimennek a divatból, vagy újak születnek, de a jelenség megvilágítja azt az első kaput, amely csak megszűrve engedi át az érzékelt valóságot. Nevezhetjük ezt *ideológiai filternek*.

A kiválasztott igék nem spontán módon következnek egymás után, hanem rendszerbe szerveződnek. Szemmel láthatólag létezik a hadjáratoknak egy forgatókönyve, amely az ideológiai filter által átengedett igék köré csoportosuló képeket előre meghatározott sorrendbe strukturálja. Mintha minden ige egy meghatározott színű gyöngyszem lenne, amelyet a gyermek egy előre lefektetett szabály alapján damilra fűz: a pirosat mindig a zöld követi, és soha nem a citromsárga; megelőzheti, de nem feltétlenül a narancssárga; stb. A hasonlatnál maradva, a játékban nemcsak a szín, hanem a forma is számít. A gyerek először a kocka alakú gyöngyszemeket fűzi föl, a színre vonatkozó szabályok alapján; majd a gúla alakú különböző színű szemek következnek; harmadikként a gömbök; végül pedig a henger alakú gyöngyszemek. Ily módon a játszadozó kisgyermek egy olyan fűzért hoz létre, amely mind mikrostruktúrájában (a gyöngyök színei alapján), mind makrostruktúrájában (a különböző színek azonos formái alapján) összefüggő rendszert alkot.⁴²

A királyfeliratok a gyöngyfűzérhez hasonló módon épülnek fel. A nagyobb egységek (falak ledöntése, házak elégetése, kertek elpusztítása stb.) meghatározott sorrendben követik egymást (makrostruktúra). A rendszerben lehetőség van egy egység átugrására, de visszalépésre nem. A csoportok további kisebb összetevőkre tagolódnak, legtöbbször szintaktikai egységekre, amelyek ily módon egy – a csak arra a képre jellemző – igével zárulnak (mikrostruktúra). Ahogyan a gyöngyszemek az anyagukat meghatározó atomi rendszerből épülnek föl, ugyanúgy az asszír ki-

40 Liverani, 1979. 297–298.

41 *AHw* III. 1484–1486.

42 A gyöngyöt fűző gyermek példája, és így egész megközelitésem strukturalista. Szükséges tehát, hogy az antropológus Claude Lévi-Straussra (1908–2009) hivatkozzam, aki elsőként értelmezett számos társadalmi jelenséget hasonló módon. Lévi-Strauss, 2001. 39–40., 45–53., 67–72., 76–77. és főleg 164–183.

rályfeliratok mondatai is atomi struktúrára bonthatók. Ennek látványos kifejezője volt az adólisták példája. Ezek a listák mindig ugyanazzal az igével (*maḥāru*) zárulva egy önálló mondatot alkottak, amelyek egy mikro- és egy makrostruktúra szigorúan meghatározott pozíciójában helyezkedtek el. Maguk a mondatok is „molekulákra” (ló, fém, bronztárgyak stb.) és – szemantikai szempontból – tovább nem bontható atomokra (ezüst, arany, ón stb.) oszthatók. Az asszír királyfeliratokat átható rendszerezés jelensége azt mutatja meg, hogy az ideológiai filteren átengedett szavakat az emberi elme nem ömlesztve, hanem struktúrákon keresztül érzékeli. Mivel ez a szerkezet alkotja a hadjáratleírások cselekményének a vázát, nevezhetjük ezt a fenomént a tudat *narratív filter*ének.

Térjünk vissza egy pillanatra a gyöngyfűzés játékához. Miután a gyermek elkészítette az első gyöngysortát, újabb damilokat vehet elő, hogy a korábban már lefektetett szabályok alapján újabb füzéretet hozzon létre. A második, harmadik és a többi füzér – a játékszabályok tiszteletben tartása mellett – kreatív módon eltérhet az első változattól. Ugyanez történik az asszír királyfeliratokban is. A szekvenciák ismétlése számunkra eddig az ideológiai és a narratív filter törvényszerűségeinek felismerését szolgálták, de maga a repetíció is része a jelenségnek. Függetlenül attól, hogy az asszír királyfeliratok – például hangos felolvasás alkalmával – hozzáférhetőek voltak a nagyközönség számára vagy sem, az írnokok úgy készítették el a szöveget, mintha az kommunikálható volna. Ebből adódóan a szöveg ismétlései a társadalomban jelen levő kommunikáció redundanciáját tükrözik vissza. Mint ahogyan a társadalomban minden információ redundáns, éppúgy magukban az asszír királyfeliratokban is az. Ezt nevezhetjük a valóságérzékelés harmadik kapujának, a *kommunikációs filter*nek. Az asszír írnok általi tudatosítja a körülötte érzékelt világot, hogy a számára releváns információkat szakadatlanul megismétli.

Abból adódóan, hogy az asszír királyfeliratok elsődleges közönsége a transzcendens hatalmak voltak, rendelkeztek bizonyos mágikus erővel. A hozzáférhetlenségnek lehet egy szakrális dimenziója. Ahogyan a szent tér, például egy templom elkülönül a profán tértől, éppúgy megközelíthetetlenek a hétköznapi érdeklődők számára az asszír királyfeliratok. Ehhez szorosan hozzákapszólódik másrésről, hogy elhelyezésük feltehetően vallási ceremóniához volt kötve. A balawati kapu bronzfrízein található három jelenet, amelyek egy asszír szikladombormű és -felirat fölállításáról, illetve rituális fölavatásáról számolnak be.⁴³ Mint ahogyan az ókori Mezopotámiában városok alapítása, épületek emelése nem profán tevékenység, éppúgy elképzelhető, hogy minden egyes királyfelirat elhelyezését valamiféle vallási ceremónia övezte. Harmadrészt, a királyfeliratok háborús beszámolóinak az ellenségképe sokban hasonlít a mágikus rituálék ellenségképéhez – a küzdelem mindkét esetben démonok ellen zajlik.⁴⁴ Ez, ha nem is nyilvánul meg minden esetben explicit módon, jelen van a szövegek azon mitológiai utalásaiban, amelyek az asszír uralkodót az ősellenség legyőzőjeként reprezentálják. Ezekben az intertextuális kapcsolatokban a király Ninur-

43 Shafer, 2007. 141–145.

44 Hozzá kell tenni, hogy nem minden mágikus rituálé irányul démonok ellen. Lásd Walter Farber tipológiai felosztását: Farber, 1995. 1895–1899.

ta hadi istenséget testesíti meg⁴⁵ míg a perifériához tartozó politikai vezetők Anzû, Ninurta ellenfelének tulajdonságait veszik magukra.

Az újasszír birodalom utolsó száz évében jelennek meg azok a leplezetlen jellemzések, miszerint az ellenség *gallû*-démon,⁴⁶ vagy a teremtéseposzban szereplő fő gonosz Tiamat gyermeke.⁴⁷ Ha az asszír királyfeliratokat mint az ellenség elleni küzdelem mágikus dimenzióját szemléljük, új jelentést kapnak a szövegben szereplő ismétlések. A mágia, mint az élet szakrális dimenziójának különös kommunikációja, a folyamatos ismétléssel kívánja hatását elérni. Az asszír királyfeliratok esetében ez a kívánt hatás a démonizált ellenség legyőzése. Minél gyakrabban társul a *manû* ígéhez a falak földbe dögölése, és a *muššuru* fogalmához az ellenség menekülése, annál biztosabb, hogy az ellenség elmenekül, és a király ledönti az idegen városok falait. A valóság bemutatását tehát egy negyedik szűrő is befolyásolja, a *mágikus filter*. Az asszír írnok azáltal, hogy a számára releváns információkat szakadatlanul megismétli, hatást kíván gyakorolni az általa érzékelt világra.

Az asszír királyfeliratok keletkezése hasonlít ahhoz az óvodához, ahol a gyermekek évtizedeken keresztül gyöngyöket fűznek. A hosszú idő alatt szükségszerűen változások következnek be a játékban. Bizonyos színek és formák kivesznek, és helyettük új színek és formák kerülnek terítékre, más színek és formák viszont több generáción keresztül is divatban maradnak. Az idő múlása természetesen itt-ott a szekvenciasorok szabályszerűségeiben is változásokat eredményezhet, hiszen már nem emlékezhetnek pontosan az eredetileg lefektetett játékszabályokra. Két dolog azonban még évtizedek múltán is megfigyelhető: 1. a gyöngyszemek ismétlődése és 2. azok rendszerben való elhelyezkedése. A királyfeliratok történetében is hasonló változásokat hoztak az évszázadok. Néha a hagyományörzés hangsúlyja domborodott ki, például V. Samsi-Adad (824–811) uralkodása alatt, néha pedig az újítás szelleme próbálta szétfeszíteni a kereteket, főleg II. Sarrukín (722–705) és utódai alatt.⁴⁸

Két dolog azonban végigkísérte a feliratok történetét: 1. a szavak, a frázisok, a képek repetíciója és 2. azok rendszerbe szerveződése. Ezek szerint a valóság érzékelésének asszír módja tartósnak bizonyult, és ez a hagyomány mindig kötötte a fiatalabb írnoknemzedéket. Így maga a tradíció is szűrőként funkcionált. Minden írnoktanonc a korábbi királyfeliratok árnyékában nőtt fel, első kézből értesülve arról, hogy mi a valóság értelmezésének helyes módja. Ez az utolsó kapu, a *normaképző filter*, mely ellenőrzést gyakorolt a tudatba érkező információk fölött.

45 Jó példa erre II. Assur-naszir-apli – főntebb az adólistáknál elemzett – annalese (Grayson, 1991. A.0.101.1). A szöveg bevezetőjének első része Ninurta, evvel párhuzamosan a második a király dicséretéről szól. Az istenségnél használt epithetonok szó szerint megjelennek a királyra vonatkoztatva is: *dannu* („erős”), *širu* („főnök”), *sankallu/ašarēdu* („legelső”), *qarrādu* („hős”), *rubû* („fejedelem”), *ekdu* („vad”), *lā padû* („kegyetlen”), *mušamqitu* („bukást okozó”), *bēlu* („úr”). Annus, 2002. 97–98.

46 II. Sarrukín (722–705) annalesében Marduk-apla-iddina (722–702) „a gonosz *gallû*-démon lenyomataként” (*hriš gallê lemni*) jelenik meg (Fuchs, 1994: Ann 327, V:9,13 || Thr 2'/3'). Fia, Szín-ahhé-erība (705–681) még messzebb megy, amikor azt mondja, hogy Babilon lakói mind gonosz *gallû*-démonok (*māri Bābili gallê lemnūti*, Borger, 1979: Chicago Prisma v 18).

47 Pongratz-Leisten, 2001. 224–230.; Annus, 2002. 94–101.

48 Renger, 1986. 127–128.

Összefoglalás

Hogyan válik egy eseményből információ? Hogyan történik a múlt megörökítése? A „múlthoz” mint olyanhoz nemcsak az elmúlt évtizedek, évszázadok jeles politikai eseményei kapcsolódnak, mint például a mohácsi vész, hanem az olyan „történetietlennek” tűnő jelenségek is, mint egy medve múlt évi csatangolása a Kárpátokban, vagy egy falevél tegnapi lehullása egy gesztenyefáról. Mindegyik példa a múltban történt, így „a múlt megörökítése” éppúgy vonatkozhat elvileg az egyikre, mint a másikra. Csakhogy – ahogyan az agy képtelen minden érzékszerveinket érő ingert befogadni és földolgozni, éppúgy – képtelen a tudatunk minden, a múlt idő homogén folyamában megtörtént eseményt valóban múltként érzékelni. Találó példával világítja meg ezt a problémát Edward Hallet Carr, mikor azt írja: *„Caesar átkelése egy kis folyócskán, a Rubiconon, történelmi tény, az pedig, hogy előtte és utána milliók keltek át a Rubiconon, senkit sem érdekel.”*⁴⁹ Létezik tehát az emberi elmében egy szűrőrendszer, amely bizonyos szempontok alapján válogatja ki a múlt eseményeit, és amely ezt a válogatást lineáris módon újraszervezi, történelemnek nevezve azt. Természetesen a legtöbb esetben e rendszer működése nem tudatos, így a válogatás szempontjai és a fölfűzés logikája koronként és térségenként eltérő, a kultúra által eleve meghatározott. Az ember nem támaszthat más szempontokat a múlt rekonstruálására, mint amelyeket szocializációja során elsajátított (még akkor sem, ha ez a szocializáció történetesen egy akadémiai képzést is magában foglal).⁵⁰

Az ókori társadalmak – így az asszírok is – csak kevés forrást hagytak ránk, amelyek alapján a tudati jelenségekre következtethetnénk. Segítségünkre van azonban az a jellegzetesség, hogy az orális vagy az oralitáshoz közel álló társadalmak kommunikációja az információk redundanciájára épít. A különböző szinteken gyakran megismételt üzenetek körülhatárolják az információ alkotóinak világképét. A birodalom határain elhelyezett szikladomborművek, az átkeresztelt meghódított városok, a monumentális főváros, a citadella, rajta a kimagasló királyi palotával, a palotadomborművek és a királyfeliratok mind a világról alkotott információk. A vizuális üzenetek maradéktalan megértése azonban csak akkor volna lehetséges, ha nemcsak a jelet, hanem azt az asszociációs hálót is ismernénk, amelyben a jel elhelyezkedett. Csakhogy az ilyen asszociációs kapcsolatrendszerek – ellentétben a régészeti leletekkel – hordozóikkal együtt visszafordíthatatlanul elenyésznek. Ha azonban abból indulunk ki, hogy az asszír királyfeliratok belső szerkezetére éppúgy a jelek redundanciája jellemző, mint ahogyan azt a társadalom kommunikációjának más szintjein tapasztaltuk, akkor az ismétlődő elemek kirajzolhatják a valóság érzékelésének asszír kereteit. Erre tettem kísérletet az általam analizált királyfeliratok alapján.⁵¹

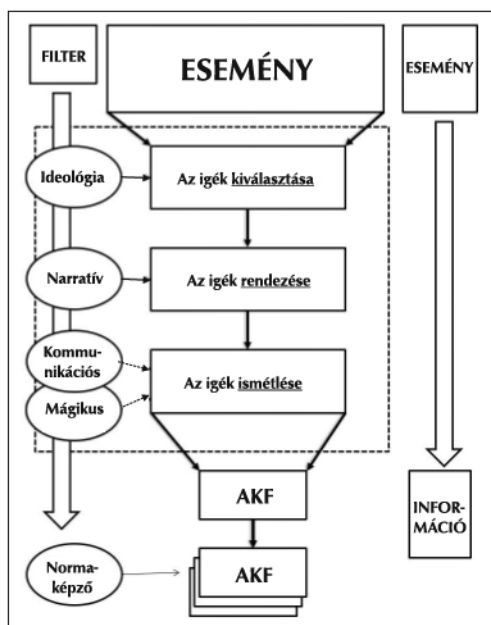
49 Carr, 1995. 11.

50 Lásd Halbwachs, 2000.

51 Ezek a következők: I. Tukulti-apil-Esarra annalese; II. Assur-naszir-apli annalese és Nimrud monolitja; III. Sulmánu-asarídu Kurkh monolitja; V. Samsi-Adad kalhúi stéléje; II. Sarrukín annalese, díszfelirata, XIV. termi felirata és Assur istenhez intézett levele. További királyfeliratok vizsgálata nyilván részben módosíthatja az ebben a tanulmányban felvázolt képet.

Egy asszír írnok a király hadjáratának eseményeit – akár szemtanúként, akár hallomás útján szerezte benyomásait – tudatának szűrőin keresztül érzékelt, és ez alapján alkotta meg a feliratokat (lásd az 1. ábrát). A politikai *ideológiai filter* kiszűri a hatalom szempontjából releváns eseményeket, a többire pedig nem fordít figyelmet. Ha az asszír sereg vereséget szenved, ez az információ fönnakad a tudat szűrőjén, és nem kerül be a szövegbe. Miután az első kapunál választ kapunk arra a kérdésre, hogy mire szabad gondolni, a második állomás azt szabályozza, hogy az átengedett információkat hogyan kell elgondolni (*narratív filter*). Ezek után a valóságból átszűrt és elrendezett információknak megindul a sokszorosítása (*kommunikációs filter*), amely visszahat az érzékelt valóságra, mágikus befolyást árasztva rá (*mágikus filter*). Végül pedig a repetíció maga is ismétlődik, nemcsak a szövegeken belül, hanem a király különböző szövegeiben, illetve az egymást követő uralkodók felirataiban. A repetíció tehát normát teremt (*normaképző filter*) – elsősorban az asszír írnokok, de közvetve az egész asszír társadalom számára. Az asszír ideológia evvel alternatívák nélküli valóságot, egy változhatatlan világot teremt, amit az információk repetíciója fagyaszt be. Ebben a világban az asszír király mindig győz, az ellenség pedig mindig veszít.

Tanulmányom az asszír királyfeliratok egy lehetséges megközelítési módjáról szól. A tudatban elhelyezkedő szűrőrendszer – ami gondolatmenetem végki-fejlete – nem neurológiai alapú, hanem modell értékű, és maguk az elnevezések is (*narratív filter*, *kommunikációs filter* stb.) hasonlatok csupán. A valóságot mi is csak egyszerűsítéseken keresztül vagyunk képesek feldolgozni, így a modell szerepe nem abban van, hogy a realitást mint olyant adja vissza, hanem abban, hogy számunkra érthető kategóriák szerint újrendezze azt. Fölvázolt modellem értéke annyiban áll, amennyiben az asszír királyfeliratok jelenségét hatékonyan egyszerűsíti 21. századi közönsége számára.

1. ábra
Hogyan lesz az eseményből információ?

6. táblázat. II. Assur-naszir-apli annalesének adólistái

Annales	LÓ				FÉM					BRONZ		RUHA		HÁZTÁJI			BRONZ			Egyéb
	Szekér	Ló	Szamar-öszvér	Ló-fogat	Ezüst	Arany	Ón	Bronz	Vas	Bronzedény	Bronzlárgyak	Tarka ruha	Lenruha	Szarvasmarha	Birk	Szőlővenyige	Bronzedény	Bronzüst	Bronzpáncél	
i 56		1	1											1	1	1	1			
i 74										1				1	1	1				
i 79					1	1	1			1		1	1							
i 97					1	1	1	1												1
i 106														1	1	1				
ii 14	1	1	1		1	1														
ii 23					1	1	1			1										1
ii 47		1			1	1														
ii 53														1	1	1				
ii 76																				
ii 87																				
ii 88														1	1	1	1			
ii 92														1	1	1	1	1	1	
ii 93														1	1	1	1			
ii 97																			1	
ii 99																				
ii 102		1	1							1	1			1	1	1				
ii 125		1		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1					1
iii 2																				
iii 4					1	1	1			1				1	1					

Annales	LÓ				FÉM					BRONZ		RUHA		HÁZTÁJI			BRONZ			Egyéb
	Szekér	Ló	Szamar-öszvér	Lófogat	Ezüst	Arany	Ón	Bronz	Vas	Bronzedény	Bronztárgyak	Tarka ruha	Lenruha	Szarvasmarha	Birka	Szőlővenyige	Bronzedény	Bronzüst	Bronzpáncél	
iii 5																				
iii 7					1	1	1			1		1	1	1	1					
iii 9					1	1	1			1				1	1					
iii 10					1	1	1			1				1	1					
iii 11					1	1	1			1				1	1					
iii 13					1	1	1			1				1	1					
iii 47					1	1	1	1		1		1								
iii 56					1	1	1	1				1	1							1
iii 58	1	1			1	1	1	1		1										
iii 60	1	1			1	1	1	1		1				1	1	1				
iii 62					1	1	1	1		1	1			1	1	1				
iii 63					1										1					
iii 68					1	1		1	1		1	1	1							
iii 71						1						1	1							
iii 76					1	1	1		1					1	1					1
iii 78					1	1	1							1	1					1
iii 88					1	1	1	1		1		1	1							1
iii 94																				
iii 95					1	1														
iii 96				1	1	1														

7. táblázat. II. Sarrukín uratui hadjáratának romboláslistái

KATEGÓRIA	ELEM		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	KULCSIGE
			Ujśdiś	Uśqaja	Aniaśtania	Dalaja	Ulhu	Ulhu 2	Sangibutu városai	Armarili	Arbu	Aiadi	Uajis	
A) ÚTRA KELÉS	1.	Útra kelés		167-169		188-189	199		233-239	269	277v	280-285	297-298	namāšu (7x), qerēbu (7x)
	2.	Dicséret	164	170-173		190-191	200-212		240-246	270-272		286-289	299-301	
B) AZ ELLENŐRZÉST TETTEI	3.	Hírszerzés		174-175		192a	213a		247-248			290a		amāru (5x)
	4.	Félelem		176		192b	213b		251			290b		
	5.	Menekülés		177		193	214		252			291		muššuru (4x), naparšudu (2x)
C) TOTÁLIS HÓDÍTÁS	6.	Elborítás		178a	183	194	215-216	229-230	253					saḫāpu (3x)
	7.	Kifosztás		178b								292		šalālu (2x)
D) A FALAK ELPUSZTÍTÁSA	8.	Falak ledöntése	165a	179-180a	185a	195a	217a	231-232a	260av	272-273a	278-279a	293a		napālu (7x), daqaqu (2x)
	9.	Falak földbe dőngölése	165b	180b	185b	195b	217b	232b	260b	273b	278-279b	293b		manū (6x), maḫāru š (4x)
E) A HÁZAK ELPUSZTÍTÁSA	10.	Házak fölggyjtása		181a	185c	196a		232c	261a	273c	279c	294a		šaḫātu (4x), qamū (4x)
	11.	Gerendák eléggése		181b		196b		232d	261bv	273d	279dv	294b		emū (5x)

F) A FÖLDMŰVELÉS ÉS KERTGAZDÁLKODÁS ELPUSZTÍTÁSA	12.	Gabona elégetése															šarāpu (2x)
	13.	Magtárak megnyitása	166a					219a		262-263v	274a		295a				petú (6x)
	14.	Csapatok megvetése	166b					219b		264	271b		295b				akālu (7x)
	15.	Kertek kivágása						223-225v		265	276a		296a		303a		kašātu (2x), nakāšu (2x)
	16.	Erdők kivágása						226v		266a	276b		296b		303b		kašātu (2x), nakāšu (2x)
G) AZ ERDŐK EL- PUSZTÍTÁSA	17.	Fák halomba rakása						227a		267a	276c		296c		303c		pašāru (4x), garānu (2x)
	18.	Fák elégetése						227b		267b	276d		296d		303d		qamū (5x)
H) A VÁROSOK ELPUSZTÍTÁSA	19.	Városok fölgyújtása		182a						268a					305v		qādu (3x)
	20.	Ég elborítása		182b						268b							katāmu (3x)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Borger

1979 Borger, Rylke: *Babylonisch-assyrische Lesestücke*. Roma, 1979. (Analecta Orientalia, 54.)

Grayson

1991 Grayson, A. Kirk: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*. Volume 2. Toronto, Buffalo, London, 1991.

1996 Grayson, A. Kirk: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (859–745 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*. Volume 3. Toronto, Buffalo, London, 1996.

Fuchs

1994 Fuchs, Andreas: *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen, 1994.

Mayer

1983 Mayer, Walter: Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung. In: *Mitteilung der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 115. (1983) 65–132.

Thureau-Dangin

1912 Thureau-Dangin, François: *Une Relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.). Texte assyrien inédit, publié et traduit par*. Paris, 1912. (Textes Cunéiformes, Musée du Louvre, 3.)

2. Szakirodalom

AHw

Soden, Wolfram von: *Akkadisches Handwörterbuch*. I–III. Wiesbaden, 1972, 1981, 1985.

Albenda

1986 Albenda, Pauline: *The Palace of Sargon, King of Assyria*. Paris, 1986.

Annus

2002 Annus, Amar: *The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*. Helsinki, 2002. (State Archives of Assyria Studies, Vol. 14.)

Árvai

2012 Árvai Tamás Kristóf: A repetíció funkciója a Prédikátor könyvében. In: *Theológiai Szemle*, 55. (2012) 2. sz. 68–83.

Binsbergen-Wiggermann

1999 Binsbergen, Wim van-Wiggermann, Frans: Magic in History. A Theoretical Perspective, and its Application to Ancient Mesopotamia. In: *Mesopotamian Magic. Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*. Eds. Abusch, Tzvi-Van der Toorn, Karel. Groningen, 1999. 3–34.

Black

1998 Black, Max: *A nyelv labirintusa*. [Bp.], 1998.

Carr

1995 Carr, Edward Hallet: *Mi a történelem?* Bp., 1995.

Chamaza

1995–1996 Chamaza, Galo W. Vera: Der VIII. Feldzug Sargons II. Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des späten 8. Jhs. v. Chr. (II). In: *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 28. (1995–1996) 235–267.

Charpin

2010 Charpin, Dominique: *Reading and Writing in Babylon*. Cambridge, Massachusetts, London, 2010.

Colbow

2000 Colbow, Gudrun: Anbringungsorte Neuassyrischer Felsreliefs – Bedeutsame Räume in der Königspropaganda? In: *Iranica Antiqua*, 35. (2000) 1–19.

Davis-Floyd

2008 Davis-Floyd, Robbie: Rituals. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 2nd edition. Volume 7. *Rabin, Yitzhak–Sociology, Micro-*. Ed. in chief: Darity, William A., Jr. Detroit, New York, London, 2008. 259–264.

Fales

1991 Fales, Frederick Mario: Narrative and Ideological Variations in the Account of Sargon's Eighth Campaign. In: *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. Eds.: Cogan, Mordechai–Eph'al, Israel. Jerusalem, 1991. 129–147.

1999–2001 Fales, Frederick Mario: Assyrian Royal Inscriptions: Newer Horizons. In: *State Archives of Assyria, Bulletin*, 13. (1999–2001): 115–144.

Farber

1995 Farber, Walter: Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia. In: *Civilizations of the Ancient Near East*. Volume III. Ed.: Sasson, Jack M. New York, 1995. 1895–1909.

Grayson

1981 Grayson, A. Kirk: Assyrian Royal Inscriptions: Literary Characteristics. In: *Assyrian royal inscriptions: New horizons in literary, ideological and historical analysis*. Ed.: Fales, Frederick Mario. Roma, 1981. (Oriens Antiqui Collectio, 17.) 35–47.

Halbwachs

2000 Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet. III. fejezet: A kollektív emlékezet és az idő. In: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Szerk.: Felkai Gábor, Némédi Dénes, Somlai Péter. Bp., 2000. 403–432.

Kessler

1986 Kessler, Karlheinz: Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien. In: *Xenia*, 17. (1986) 59–86.

Letenyei

2012 Letenyei László: *Kulturális antropológia. Elmélet-történet*. [Bp.], 2012.

Lévi-Strauss

2001 Lévi-Strauss, Claude. *Strukturális antropológia*. I. köt. Bp., 2001.

Liverani

1979 Liverani, Mario: The Ideology of the Assyrian Empire. In: *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*. Ed.: Larsen, Mogens Trolle. Copenhagen, 1979. (Mesopotamia, 7.) 297–317.

Novák

1999 Novák, Mirko: *Herrschaftsform und Stadtbaukunst: Programmatik im mesopotamischen Residenzstadtbau von Agade bis Surra man ra'a*. Saarbrücken, 1999. (Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie. Band 7.)

Ong

2010 Ong, Walter J.: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Bp., 2010.

Oppenheim

1960 Oppenheim, A. Leo: The City of Assur in 714 B.C. In: *Journal of Ancient Near East*, 19. (1960) 133–147.

1982 Oppenheim, A. Leo: *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*. Bp., 1982.

Parpola

1997 Parpola, Simo: The Man Without a Scribe and the Question of Literacy in the Assyrian Empire. In: *Ana šadī Labnāni lū allik. Beiträge zu altorientalischen und mittelmeerischen Kulturen. Festschrift für Wolfgang Röllig*. Hrsg.: Pongratz-Leisten, Beate-Kühne, Hartmut-Xella, Paolo. Neukirchen-Vluyn, 1997. (Alter Orient und Altes Testament, 247.) 315–324.

Pongratz-Leisten

1997 Pongratz-Leisten, Beate: Toponyme als Ausdruck assyrischen Herrschaftsanspruchs. In: *Ana šadī Labnāni lū allik. Beiträge zu altorientalischen und mittelmeerischen Kulturen. Festschrift für Wolfgang Röllig*. Hrsg.: Pongratz-Leisten, Beate-Kühne, Hartmut-Xella, Paolo. Neukirchen-Vluyn, 1997. (Alter Orient und Altes Testament, 247.) 325–343.

2001 Pongratz-Leisten, Beate: The Other and the Enemy in the Mesopotamian Conception of the World. In: *Mythology and Mythologies. Methodological Approaches to Intercultural Influences. Proceedings of the Second Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Paris, France, October 4–7, 1999*. Ed.: Whiting, R. M. Helsinki, 2001. (Melammu Symposia, 2.) 195–231.

Renger

1986 Renger, Johannes: Neuassyrische Königsinschriften als Genre der Keilschriftliteratur. Zum Stil und zur Kompositionstechnik der Inschriften Sargons II. von Assyrien. In: *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale. Münster, 8.–12.7.1985*. Hrsg.: Hecker, Karl–Sommerfeld, Walter. Berlin, 1986. (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, 6.) 109–128.

1990 Renger, Johannes: „Versstrukturen“ als Stilmittel in den Inschriften Sargons II von Assyrien. In: *Lingering over Words: Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran*. Eds.: Abusch, T.–Huehnergard, J.–Steinkeller, P. Atlanta, 1990. (Scholars Press, Harvard Semitic Studies, 37.) 425–437.

Russell

1991 Russell, John Malcolm: *Sennacherib's Palace Without Rival at Nineveh*. Chicago–London, 1991.

Shafer

2007 Shafer, Ann: Assyrian Royal Monuments on the Periphery: Ritual and the Making of Imperial Space. In: *Ancient Near Eastern Art in Context. Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students*. Eds.: Cheng, J.–Feldman, M. H. Leiden, Boston, 2007. (Culture & History of the Ancient Near East, 26.) 133–159.

Tambiah

1968 Tambiah, Stanley Jeyaraja: The Magical Power of Words. In: *Man, New Series*, 3. (1968) 2. sz. 175–208.

Tannen

2007 Tannen, Deborah: *Talking Voices. Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge, 2007.

Van De Mieroop

1999 Van De Mieroop, Marc: Literature and Political Discourse in Ancient Mesopotamia. Sargon II of Assyria and Sargon of Agade. In: *Munuscula Mesopotamia. Festschrift für Johannes Renger*. Hrsg.: Böck, Barbara–Cancik-Kirschbaum, Eva–Richter, Thomas. Münster, 1999. (Alter Orient und Altes Testament, 267.) 327–339.

Van der Toorn

2007 Van der Toorn, Karel: Why Wisdom Became a Secret: On Wisdom as a Written Genre. In: *Wisdom Literature in Mesopotamia and Israel*. Ed.: Clifford, R. J. Atlanta, 2007. 21–29.

Veldhuis

1999 Veldhuis, Niek: The Poetry of Magic. In: *Mesopotamian Magic. Textual, Historical, and Interpretative perspectives*. Eds.: Abusch, Tzvi–Van der Toorn, Karen. Groningen, 1999. 35–48.

Vogelzang

1996 Vogelzang, Marianna E.: Repetition as a Poetic Device in Akkadian. In: *Mesopotamian Poetic Language*. Eds.: Vogelzang, Marianna E.–Vanstiphout, Herman L. J. Groningen, 1996. (Sumerian and Akkadian, Cuneiform Monographs, 6.) 167–182.

Vogelzang–Vanstiphout

1992 Vogelzang, Marianna E.–Vanstiphout, Herman L. J.: Introduction. In: *Mesopotamian Epic Literature. Oral or Aural?* Eds.: Vogelzang, Marianna E.–Vanstiphout, Herman L. J. New York, 1992. 1–6.

Wilcke

2000 Wilcke, Claus: *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien. Überlegungen zur Literalität im Alten Zweistromland*. München, 2000. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Heft 6.)

Zadok

1995 Zadok, Ran: Foreigners and Foreign Linguistic Material in Mesopotamia and Egypt. In: *Immigration and Emigration within the Ancient Near East: Festschrift E. Lipiński*. Eds.: Van Lerberghe, Karel–Schoors, Antoon. Leuven, 1995. 431–447.

Z. Karvalics

2010 Z. Karvalics László: Kommunikációtörténelem, információtörténelem – Melyik az egér, melyik az elefánt? In: *Korunk. Fórum, kultúra, tudomány*, 21. (2010) 3. sz. 11–19.

TAMÁS KRISTÓF ÁRVAI

THE INFORMATIVE FUNCTION OF REDUNDANCY IN THE NEO-ASSYRIAN SOCIETY

The fundamental rule of the transmission of information is redundancy. The sender endeavours to transmit the information on as many communication channels as possible, assuring in this way the arrival of his message. This rule is especially stressed in oral societies. Although the information we have now about Mesopotamian cultures is coming from written sources, back then these sources – because of the complicated cuneiform writing system – were accessible just for a very restricted social class. The communication in Assyria was based on redundancy just in the same way as in oral societies. Written in this mentality, the Assyrian royal inscriptions are also pervaded with redundancy. This recognition helps to define the standpoint of the Assyrian scribes: how they selected certain patterns and omitted others, how they structured the patterns in a predetermined system, and how they repeated these sequences of patterns.

Írásbeliség és hatalmi kommunikáció az ókori keleten

Az urartui példa

Az utóbbi időszak két talán legfigyelemreméltóbb fejlődést felmutató diszciplínája a társadalomtudományokban az információtörténet és a különböző társadalmak, közösségek szerveződését, különös tekintettel a korai államok – bármit jelentsen is az éppen adott kontextusban az „állam” kifejezés – fejlődését, kialakulását elemző irányzat. E két tudományterület tekintetében ugyanakkor sajátos átfedések figyelhetők meg: az információtörténet, mint sajátos történelemértelmezés, sokszor fókuszál különböző társadalomszervezési problémákra, míg a „korai államok”, archaikus közösségek, politikai berendezkedések vizsgálata tekintetében gyakran felbukkan az információ létrehozásának, terjesztésének, esetleg monopóliumának kérdése, valamint ezek csoport- és közösségalkotó tényezőként való szerepeltetése.¹ Az ilyen irányú kutatások ezáltal valójában az említett két diszciplína sajátos „közös nevezőinek” tekinthetők.

Az archaikus társadalmak, „korai államok” kutatása során sokszor felmerül az írásbeliség szerepe, az írásbeliség hatása ezeknek a társadalmaknak a ki- és átalakulásában. Az elemzés során előkerülnek az írásbeliség megjelenésének általános kérdései, az írásbeliség szerepe az ókori Mezopotámiában, illetve az ókori kelet államaiban. Mind ez idáig azonban alig került szóba egy olyan állam, amelyik szinte „szigetszerűen” van jelen a történeti tudatban. Nincsenek – legalábbis nyilvánvaló jelleggel nem mutatkoznak meg – „előzményei”, hiányzik a kulturális áthagyományozódás egyértelmű folyamata, ugyanakkor írásbelisége meglehetősen sajátos és markáns, azaz mindezek tükrében sajátos szerepet tölthet be az említett kérdéskörök tanulmányozásában. Urarturól, erről a Kr. e. 9–7. század között létező kelet-anatóliai államról van szó. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy mindazon hívószavak alapján, amelyek az információtörténelem mint diszciplína kereteit meghatározzák, összefoglaljuk mindazt, amit az urartui írásbeliségről tudunk.

Urartu a Kr. e. 9. század második felében, végén alakult ki.² Központja a kelet-anatóliai Van városának környéke, Vankale (Tušpa), ahol az első ismert uralko-

¹ Vö. Goody–Watt, 1968, illetve az utóbbi években Sanders, 2006.

² A következőkben csak vázlatosan tekintjük át az állam történetét, nem térve ki a különböző vitatott kronológiai kérdésekre és interpretációkra, amelyek nyilvánvalóan szétfeszítenék jelen írás kereteit. Részletes Urartu-monográfia legutóbb: Salvini, 1995. Magyar nyelven rövid szakirodalmi áttekintés: Buhály, 2010a. Részletes (annotált) Urartu-bibliográfia: Zimansky, 1998.

dó, I. Sarduri (Kr. e. kb. 835–825) várat épít, illetve létrehozza az urartui írásbeliség első emlékeit, egy néhány soros asszír nyelvű (!) feliratot, amelyet három-három példányban véset egy sziklaalapzat két oldalára (KUKN 1–6).³

Sarduri utódai alatt, Išpuini, Minua, I. Argišti és II. Sarduri idején (Kr. e. kb. 825–734) Urartu expanzív politikával és szinte évenként vezetett zsákmányszerző hadjárataival a Kr. e. 8. század közepére a korabeli újasszír állam legjelentősebb riválisa lett. Felemelkedését csak III. Tukulti-apil-ešarra (Kr. e. 745–727) tudta megtörni, aki új alapokra helyezte az asszír kormányzást és hadszervezetet, és Észak-Szíriában győzelmet aratott Urartu felett. Ezt követően II. Šarru-kín nevezetes nyolcadik hadjárata (Kr. e. 714) idején markáns asszír–urartui összecsapás zajlik, ami szintén asszír győzelemmel végződik. Ezek a győzelmek azonban nem tudták megtörni Urartu hatalmát, pontosabban csak a befolyási övezetek váltak egyértelművé: a Taurus-hegység hegyláncaitól délre eső területek asszír kézen maradtak, attól északra, az Eufrátesz kelet-anatóliai szakasza és az Urmia-tó között Urartu megőrizte befolyását, illetve a kezén maradt a Kaukázuson túli régió, nagyjából a mai Örményország területe a Sevan-tóig.

A Kr. e. 714 utáni időszak, II. Argišti (Kr. e. 714–kb. 680), de legfőképpen II. Rusa (Kr. e. kb. 680-tól) uralkodása valóságos újjászületésnek tűnik; a katonai aktivitás mellett város- és erődépítésekről, különböző civilizációs létesítmények (legelő, gyümölcsösök, szőlőskertek, gátak és víztározók) alapításáról szólnak a források.⁴ Ezeknek tükrében azonban meglepő, hogy az állam Kr. e. 7. század közepe utáni történetéről és pusztulásáról gyakorlatilag alig rendelkezünk kézzelfogható információval. Annyi biztos, hogy Aššur-ban-apli asszír király udvarában még jár urartui követség (*terminus post quem*),⁵ a Kr. e. 590 körül zajló méd–lüd háború idején (vö. Hér I: 74.) azonban már nincs Urartu (*terminus ante quem*), hiszen ha lenne, a két fél nem tudna egymással háborúskodni (a problémát és „információtörténeti” összefüggéseit lásd később). Egy biztos: Urartu szinte nyom nélkül eltűnik a történeti emlékezetből, a görög szerzőknél (Hérodotosz, Xenophón) sem találunk rá utalást, egyedül a későbbi környékbeli örmény hagyományanyagban jelenik meg halványan Urartu emléke (például az örmény főváros, Jereván neve, ami a helyben alapított urartui erőd, Erebuni nevéből minden további nélkül levezethető).

3 Az urartui feliratos korpuszt többször több módon is kiadták már a teljesség igényére törekedve; a továbbiakban Arutjunjan 2001-ben megjelent kötetére (KUKN) támaszkodunk, mely minden idézett szöveg tekintetében bőséges bibliográfiát is tartalmaz.

4 „Teišeba [a viharisten – B. A.] városa”, a mai Karmir-blur Jereván mellett (KUKN 424–425., 427. Vö. Salvini, 1979); „Rusa kis városa”, a mai iráni Bastam közelében (Kleiss, 1977, 1979, 1988); „Rusa Qilbani-heggyel [ma: Ereğ Dağı] szembeni városa”, a mai Toprakkale Van mellett (KUKN 391); „Rusa Eiduru-heggyel [ma: Süphan Dağı] szembeni városa”, Ayanis, a mai Vantól mintegy 35 kilométerre északra, a Van-tó mentén (Çilingiroğlu, 1994, Çilingiroğlu–Salvini, 1999); „Ziuquni földjén (levő) Haldi-város”, a mai Adilcevaz-Kefkalesi a Van-tó északi partján (KUKN 414).

5 Layard, 1853. 45–49., Weidner, 1932–1933. 188.

Az íráshasználat, az írás, valamint olvasás szerepe a preliterátus társadalmakban

Az íráshasználat jelentősége abban áll, hogy általa megváltozik a viszony a szó és a jelentés között; ez a kapcsolat absztraktabbá, elvontabbá válik, lazul a személyhez, helyhez, időhöz kötöttsége.⁶ Mindez pedig – természetesen – komoly hatással van az adott társadalmak életére, felépítésére is. Hagyományosan az orális társadalmakat konzervatívabbnak, a változásokra nehezebben reagálóknak tartjuk, szemben a literátus társadalmakkal, amelyek inkább képesek bizonyos innovációkra, a társadalmi és egyéb környezeti hatásokra való reagálásra, mégpedig azért, mert ez utóbbiak (épp az előbb említett okok miatt) *tudásfelhalmozó* társadalmak. Úgy tartjuk, hogy az effajta tudásfelhalmozás legkézenfekvőbb eszköze maga az írásbeliség, amely lehetővé teszi a tudás, az információ valamilyen adathordozón (agyagtábla, papirusz, pergamen, papír stb.) való objektív rögzítését, tárolását, visszakereshetőségét. Felmerülhet ugyanakkor a gyanú, hogy nem egy sajátos érzéki csalódás áldozatai vagyunk-e, hiszen az írásbeliség ilyenfajta szerepéről való információnk maga is az írásbeliség mint eszköz (a történész nyelvéen: az írott forrás) közvetítésén keresztül származik, így az érvelés eléggé tautologikusnak tűnik. Kulturális tekintetben legalábbis az orális társadalmak sokkal inkább képesek a tradícióik folytonos átalakítására. Ezzel szemben a literátus társadalmakban a múlt „felülírása” sokkal nehezebb, hiszen azok az írásbeliség révén valójában rendszeresen szembesülnek a folytonosan rögzített múlt valamilyen változatával.

Amikor az urartui epigráfiai anyaggal találkozunk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az írástudás szerepe az urartuihoz hasonló társadalmakban teljesen más, mint amit ma megszoktunk. Az archaikus literátus társadalmakban az írásbeliség elsősorban bizonyos szövegek reprodukálásának képességét mutatja. Ez pedig az adott felirat létrejöttének mintegy „melléktermékeként” a szövegek „fixálódását” is jelenti;⁷ létrehozva ezzel a szövegkorpusznak azokat a stiláris és szintaktikai jeleit, amelyek aztán oly jellemzőek lesznek erre az írásbeliségre.

Amikor az írásbeliség és az íráshasználat elterjedtségéről beszélünk egy kultúrán vagy egy társadalmon belül, akkor hagyományosan az „írástudás” kategóriájába soroljuk mind az olvasni, mind az írni tudást; ez azonban két különböző dolog. Az írás „művelése” elsősorban mechanikus, kinetikus aktus. Az olvasás ezzel ellentétben inkább egyfajta performatív folyamat: egy már elhangzott (és adott esetben újra és újra elhangzó) verbális közlés, információ felidézése, újraismétlése, ami által az egyszer már elmondott, majd az írásban rögzült kijelentés újra és újra ismét felidéződik. Ebben az értelemben az archaikus literátus társadalmak íráshasználatát helyesebb volna „recitációs írásbeliségnek” („recitation literacy”) nevezni.⁸

Az ókori Mezopotámiában a *šasum* („olvasni”) kifejezés eredeti jelentése: „hívni”. Egy Claus Wilcke által idézett elemzés alapján mintegy 3200 óbabiloni

6 Goody-Watt, 1968. 44.

7 Tambiah, 1968. 93–94.

8 A kifejezés eredete: Houston, 2004. 240.

táblán a *tuppam*, *kunukkam/kaníkam šemu* „egy táblát/okmányt hallani” kifejezés szerepel a megfelelő kontextusban⁹ (például gazdasági okmányokban legtöbbször a *tuppam*, *kunukkam/kaníkam*, *ze’pam*, *témam amárum* [„táblát, okmányt, jelentést látni”]¹⁰ fordul elő).

Ilya Gershevitch szemléletes példával mutatja be ezt az egyébként *allog-lottográfia*nak nevezett jelenséget.¹¹ Van egy perzsa fiatalemberünk, nevezzük Mithradatának, aki levelet szeretne írni kedvesének, Hutautának. A mondanivalóját perzsául lediktálja egy írónak, aki valószínűleg egy agyagtáblára ír. A diktálás után az írnok esetleg visszaolvassa a szöveget. Majd Hutauta, miután megkapja a levelet, egy írnnal felolvastatja azt. A dolog valójában hasonlóan működik ma is, amikor szalagra (Gershevitch kifejezése, ma mondhatnánk merevlemezre vagy bármilyen modern adathordozóra) rögzítünk valamit, és egy szerkezet kódolja, majd a visszahallgatás céljából dekódolja az üzenetünket; csak éppen a példabeli szituációban egy írnok látja el a manuális adatrögzítő szerepét.

A történetnek még egy tanulsága van: lehet, Mithradatának és Hutautának valójában fogalma sincs arról, hogy a táblán milyen nyelv és írásmód szerepel. Ők „írják” és „olvassák” a szöveget, de ez valójában a szájukkal és a fülükkel történik. Hutauta, vagy bárki, aki az agyagtáblán mint adathordozón szereplő szöveget felolvassa, valójában nem mást tesz, mint felidézi, „újraközl” az időben és térben éppen máshol és máskor tartózkodó Mithradata által elmondottakat.

Az írott források természete Urartuban: a téma és az íráshordozó anyag sajátosságai

Az urartui epigráfiai anyag mint információhordozó bemutatásakor először is a forrástípusnak a természetét kell megemlíteni. Két szempontból közelíthetjük meg a kérdést: egyrészt a „témái”, másrészt pedig az íráshordozó anyag (a „média”) oldaláról. Az urartui írásbeliség tekintetében ugyanis rendkívül meghatározó, hogy mit (téma, nyelvezet) írtak mire.

Az urartui forrásanyag szinte teljes egészében az alábbi fő témák köré csoportosul:

1. *Katonai aktivitás.* Az urartui királyok – annak rendje és módja szerint – rendszeresen, sokszor szinte évente vezettek hadjáratokat. A feliratok leggyakrabban és leglátványosabb témái a hadjáratok, amelyeket általában az uralkodó (és a főisten, Haldi) hatalma nagyságának demonstrálása céljából örökítették meg. Két típusa van az ilyen jellegű szövegeknek: egyfajta „*res gestae*”-szerű felsorolás vagy az *adott uralkodó cselekedeteinek* (köztük természetesen a hadjáratoknak) a szinte évenkénti *felsorolása*. A két legmarkánsabb ilyen típusú szöveget I. Argišti és II. Sarduri krónikái képviselik, mindkettő Vankalén, az adott király sírjánál (Horhor, I.

⁹ Wilcke, 2000, 51–53. Tab. 4. Vö. uo. 64. Tab. 7b.

¹⁰ Uo. 54–58. Tab. 5. Vö. 63. Tab. 7a.

¹¹ Gershevitch, 1979. 116–117.

Argišti, KUKN 173.), illetve emlékhelyénél (Hazine Kapısı, II. Sarduri, KUKN 241–242.). Az összefüggés nyilván nem véletlen. A másik típus: kisebb, egyedi, azaz egy-egy vagy néhány *hadjáratról beszámoló felirat*, általában a célterületen.

2. *Rituális előírások és információk.* Urartuban az uralkodói tevékenység egyik meghatározó eleme volt (a hadviselés mellett) a vallási, rituális rendeletek, előírások kihirdetése. Nem tudjuk, pedig igencsak izgalmas kérdés lenne, hogy az ilyen típusú rendeletek mennyire normaalkotók. Mindazonáltal az ilyen jellegű források az alábbi alkalmakkor születtek:

- szentélyek, templomok (leginkább a jellegzetesen urartui típusú, úgynevezett *suse-szentély*) alapításakor;¹²
- valamilyen egyéb építmény, mezőgazdasági létesítmény stb. alapításakor, illetve az építkezés különböző szakaszaiban, munkafázisainál; a leglátványosabb példa ezekkel kapcsolatosan a csatornaépítések során a gátak átvágása (valószínűleg az építkezés befejezésekor) és a csatornák, víztározók vízzel való elárasztása (például KUKN 406.);
- az éves ciklikus vagy a szezonális mezőgazdasági tevékenységek (például szőlőtermesztés, borkészítés) különböző munkafázisai alkalmából;
- éves napfordulók alkalmából;¹³
- egy sztélé felállításakor (a sztélé állításának rituális kontextusára való utalással; lásd alább az 1. szöveget).

Minden írásbeliséggel rendelkező kultúra esetében fontos, hogy milyen „adathordozóról” beszélhetünk, azaz milyen alapanyagú, minőségű, formájú felületre kerül rá maga az információ, valamint hogy milyen nyelven kerül rá az adott „adathordozóra” az adott információ. Ami Urartut illeti, leginkább szikla- és sztéléfeliratokról van szó. Egyedül az állam késői korszakában, II. Rusa uralkodása alatt jelenik meg az agyagtábla használata, ez azonban (a szikla- és sztéléfeliratokhoz hasonlóan) alapjában véve még mindig a kormányzati tevékenységhez kötődik.¹⁴

Ami a nyelvhasználati módot illeti, Urartu esetében mindenképpen figyelemreméltó két jelenség. Egyrészt, az első írásos emlékek még az akkád nyelv újasszír dialektusában készültek. I. Sarduri alapítási feliratát és titulátúráját az újdonsült állam uralkodója a tušpai palotájában készült alapzat két oldalára vésette három-három példányban. A kutatás már régen megállapította, hogy a jelhasználat és a felirat készítési módja nagyjából a II. Aššur-nasir-apli-korabeli, azaz az egy nemzedékkel korábbi asszíriabeli hagyományt tükrözi, és a felirat készítője így a korabeli Asszír Birodalom peremvidékéről származó, egyfajta „közösségi” írnök lehetett.¹⁵

Információtörténeti szempontból ez a jelenség két kérdést vet fel. Egy, az Asszír Birodalom és a mezopotámiai kulturális *oikumené* addigi határterületén

¹² Például II. Sarduri çavuştepei szentélyfelirata: KUKN 247.

¹³ Utóbbi kettőre lásd (ha helyesek az értelmezéseink) a Meher Kapısı-felirat (KUKN 38.) bizonyos részeit.

¹⁴ Gyűjteményes kiadása: Дьяконов, 1963.

¹⁵ Wilhelm, 1986.

elő „vidéki” ember számára az írnokká válás minden bizonnyal jelentős státusz-emelkedést jelent. Emellett fontos szempont az íráshasználatban megjelenő nyelv jelensége, azaz ebben az esetben biztosan egy olyan nyelv (asszír), amelynek a Van-tó térségében nincsenek natív beszélői. Az írásban használt nyelv státusza itt összeolvad magának az írásnak mint jelenségnek a státuszával. Ez a két jelenség együtt egyfajta státuszjelző, legalábbis az újdonsült tušpai főnök (I. Sarduri) és környezete számára.

Másrészt, a második uralkodó, Išpuini korától kezdve (Kr. e. kb. 825-től) a feliratok nyelve egységesen urartui-ra vált ugyan, azonban a térség (Kelet-Anatólia és a transzkaukázusi régió) igencsak tarka etnikai-nyelvi viszonyait ismerve, a klasszikus ókori és későbbi történeti-néprajzi adatokból, és ezeket anticipálva a korábbi időszakokra, nehezen képzelhető el, hogy ezeket a szövegeket mindenki és mindenhol anyanyelvi szinten meg tudta volna érteni. Emiatt, és persze az írástudás valószínűsíthető alacsony elterjedtsége miatt is az eredeti szándék, azaz az urartui királyi hatalom deklarálásának tükrében valójában kontraproduktívnek tűnik a feliratok állításának ilyen módja. Az uralkodói és hatalmi legitimáció ki nyilvánítása sokkal inkább tűnhet eredményesnek különböző ikonográfiai, képi elemek használatával (ahogy ez például a nagyjából ekkori asszír palotadomborműveken történik), mint absztrakt írásjelek használatával. Miért is választja mégis az urartui hatalom ez utóbbit?

A szövegekben megmutatkozó frázisok, fogalomhasználat

Az urartui írásbeliség teljes körű bemutatása nyilvánvalóan szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. Itt és most csak arra vállalkozunk, hogy néhány jól dokumentált, viszonylag épségben fennmaradt példán keresztül bemutatjuk ennek az írásbeliségnek a „működését”, és ahogy ezt már korábban is jeleztük, megpróbáljuk szembesíteni az információtörténelem fogalmi toposzaival és nézőpontjával.

Első szövegünk egy Minua-kori (Kr. e. kb. 805–790) sztélé és felirata; jelenleg a vani múzeumban található.

- (1) ^(obv.1) Haldinak, az ő Urának ⁽²⁾ Minua, ⁽³⁾ Išpuini fia ⁽⁴⁾ ezt a sztélét felszentelte, ⁽⁵⁾ és Haldi- ⁽⁶⁾ kaput épített, ⁽⁷⁾ erődöt épített ⁽⁸⁾ az ő dicsőségének.
- ⁽⁹⁾ Haldi ⁽¹⁰⁾ nagysága által ⁽¹¹⁾ Minua, ⁽¹²⁾ Išpuini fia ⁽¹³⁾ hatalmas király, nagy király, ⁽¹⁴⁾ a ure-beliek királya, ⁽¹⁵⁾ a Bia-beliek királya, ⁽¹⁶⁾ Tušpa város kormányzója.
- ⁽¹⁷⁾ Haldinak, az ő Urának ⁽¹⁸⁾ ezt a sztélét ⁽¹⁹⁾ Minua, ⁽²⁰⁾ Išpuini fia ⁽²¹⁾ felszentelte, erődöt ⁽²²⁾ épített ⁽²³⁾ az ő dicsőségének, meghatározta ⁽²⁵⁾ annak nevét: ⁽²⁴⁾ „Minuáé”.
- Haldi ⁽²⁶⁾ nagysága által ⁽²⁷⁾ Minua, ⁽²⁸⁾ Išpuini fia ⁽²⁹⁾ hatalmas király, nagy király, ⁽³⁰⁾ a Bia-beliek királya, ⁽³¹⁻³²⁾ Tušpa város kormányzója.
- ^(rev.33) **Minua szól:** ⁽³⁴⁾ „Aki ezt a feliratot ⁽³⁵⁾ összetörj, ⁽³⁶⁾ aki lerombolja, ⁽³⁷⁾ aki más ⁽³⁸⁾ ezeket (tenni) bátorít, ⁽³⁹⁾ rombolja le ⁽⁴⁰⁾ Haldi őt ⁽⁴¹⁾ a Nap alatt; mind ⁽⁴²⁾ ..., ⁽⁴³⁾ mind... ⁽⁴⁴⁾ mind a háznép(é)t(?) valahová(?) ⁽⁴⁵⁾ vigye el!” (KUKN 101.)

Második szövegünk egy urartui erőd II. Rusa általi építéséről szól (ma: Ayanis):

- (2) ⁽¹⁾ *Haldi nagysága által Rusa* ⁽²⁾ *ezt az erődöt az ő dicsőségére* ⁽³⁾ *felépítette az Eiduru-hegy előtt.*
 Rusa ⁽⁴⁾ *szól:*
„A szikla <kopár> volt, semmi sem (volt) ott ⁽⁵⁾ *felépítve. Én szentélyt és erődöt* ⁽⁶⁾ *az ő dicsőségének*
felépítettem. ⁽⁸⁾ *Új szőlőskertet és ültetvényt telepítettem, egy új várost* ⁽⁹⁾ *építettem fel ott, hatalmas*
⁽¹⁰⁾ *cselekedeteket vittem ott végbe. Meghatároztam* ⁽¹¹⁾ *a nevét: »Rusáé«. Haldi nagysága által* ⁽¹²⁾
Rusa, Argišti fia hatalmas király, nagy király, ⁽¹³⁾ *a Bia-beliek királya, Tušpa város kormányzója.”*
⁽¹⁴⁾ *Rusa szól: „Aki ezt a nevet kitörölné, (és) a saját* ⁽¹⁵⁾ *nevét vésné bele, törje össze azt Haldi, Teiše-*
ba és Šiuini!” (KUKN 412b.)

Térjünk most vissza a példáinkat megelőző kérdésre, azaz arra, hogy miért is választja, választhatja az újdonsült urartui uralkodói hatalom az absztrakt írásjelekkel élő írásbeliséget a hatalmi kommunikáció eszköztárául. A kérdés már csak azért is fontos, mert a legitimáció kinyilvánításának jelenségéhez két fél szükségeltetik; Henri Claessen definíciójával élve ugyanis az nem más, mint az a szituáció, amelyben az uralkodó és az alattvaló osztozik abbéli meggyőződésében, hogy a hatalommegosztás és -gyakorlás aktuális állapota jogos és helyénvaló.¹⁶

Az urartui epigráfiai anyaggal a kutatás már számtalanszor foglalkozott magának a „szövegnek” az oldaláról, vagy éppen az uralkodó mint a szöveg létrehozója oldaláról; a szöveg, vagy még inkább a szöveget magát létrehozó jelenség azonban elválaszthatatlanul kapcsolódik a „befogadó” oldalához. Ehhez azonban először magára a szövegre kell egy kicsit másként néznünk, az alapján, amit az archaikus írásbeliségről tudunk, és amit fentebb is felvázoltunk. Fenti kérdésünk csak akkor válaszolható meg, az urartui epigráfiai anyag „szövege” csak akkor tudja betölteni a rendeltetését, ha mint valamiféle mnemotechnikai eszközként tekintünk rá,¹⁷ aminek a szerepe egyfajta *adattárolás*, ami lehetővé teszi az uralkodó által adott legitimációs üzenet adott pillanatban történő *előhívását*, „felidézését” egy képzeletbeli hallgatóság számára (lásd például a gershevitchi példát, amelynek tükrében a szöveg eredeti nyelvezete akár másodlagos is lehet).

„Szöveg” és „olvasás” Urartuban: mit „idéz fel” egy urartui felirat?

A továbbiakban próbálkozzunk meg az előbb elmondottak implementációjával az urartui epigráfiai anyag tekintetében. Korábban a korai íráshasználó társadalmakat egyfajta „recitációs írásbeliséget” használó közösségeknek tekintettük, ahol az íráshasználat révén a társadalom folytonosan egyfajta rögzült múltképpel rendelkezik. Ha ezt valamiféle politikai, hatalmi legitimációs kontextusba helyezzük, először is nyilvánvalónak tűnik, hogy a szöveg központosít.¹⁸ Létrejön egy

¹⁶ Claessen, 1984. 368.

¹⁷ Houston, 2004. 225.

¹⁸ Houston, 2004. 240.

aszimmetrikus kapcsolat a szöveg *kezdeményezője* (Urartu esetében a király) és a kezdeményező által az adott adathordozón (azaz a sztélé- és sziklafeliraton) rögzített információ *újraalkotói* között. Az íráshasználat „szituációja” szövegközösséget hoz létre, amely tanulja, olvassa és értelmezi az adott szöveget. A szövegek „normatívvá” válnak, ugyanakkor konszolidálódnak. Az alkotó (kezdeményező) és újraalkotók között egy ezt az aszimmetrikus viszonyt rögzítő közösség, egyfajta *információközösség* jön létre.¹⁹

A fenti szövegeink példáján keresztül az urartui írásbeliség tekintetében a következőkre figyelhetünk fel. 1. A szövegekben általában valamilyen cselekvés, egy lezajlott esemény megörökítése történik meg; a király „felszentelt”, „épített”, „alapított” valamit. *Ha és amennyiben* a szövegeink keletkezése pillanatában az urartui írásbeliség egy „recitation literacy”, a feliratok szerepe ezeknek a cselekedeteknek, történéseknek a felidézése. 2. A szövegekben szinte minden esetben a király cselekszik. A „felidézés” ez alapján nem csupán magának a történéseknek (szőlőskert, ültetvény telepítése, város alapítása) a jelzése, hanem annak, hogy ez egy bizonyos uralkodó, egy bizonyos hatalmi potenciállal rendelkező egyén közreműködésével, kezdeményezésére történik. A kezdeményező és a recitáló/értelmező között létrejön ezáltal egy bizonyos aszimmetrikus információközösség. 3. A felidézendő szöveg gyakran nem más, mint az uralkodó közlendője („X. Y. szól:”).

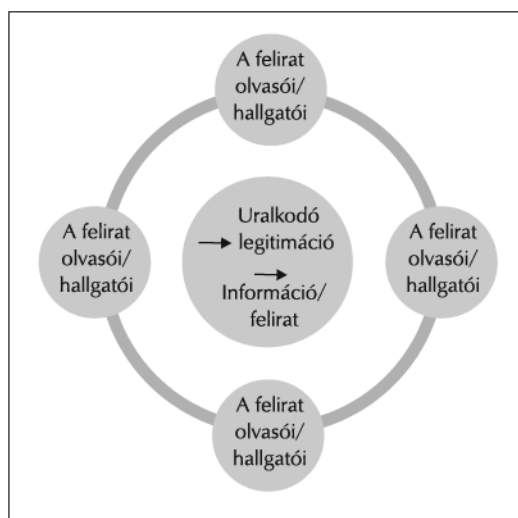
Mindezek tükrében felértékelődik az urartui sztélé- és sziklafeliratok egyik jellegzetes és integráns záróformulája, egy meghatározott típusú átokformula (lásd a két szöveget). Ebben a kontextusban értelemszerűen mi más lehet a legrettenetesebb dolog, mint a felirat mint adathordozó megkárosítása, netalántán az uralkodó nevének a kitörlése és egy másik névvel való behelyettesítése, egy *damnatio memoriae*... Ne feledjük, ezek a feliratok gyakran a központi kormányzati helytől (az állam magterületétől) nagy távolságra helyezkednek el, így – ahogy erre példákat is ismerünk – fokozottan ki vannak téve a különféle motivációkból bekövetkező vandalizmusnak. Az istenek retorziója azonban nem pusztán a sztélé, illetve az adott sziklafelület (mint szöveghordozó) rongálói fenyegeti, hanem a szöveg (mint *információhordozó*) megkárosítóit is.

A felirat ezáltal valójában egy információ-multiplikátor, amely egyrészt már magával a létezésével, másrészt pedig a rajta található információ alkalmi vagy rendszeres recitációjával létrehoz egy olyan közösséget, amely mintegy konzerválja a szövegben leírt cselekmény által létrejött *status quót* és a szövegben leírtak végrehajtójának (és a szöveg kezdeményezőjének) legitimitációját; adott esetben akár a szöveg nyelvétől függetlenül is.²⁰ Mindezek alapján a szöveg kezdeményezője és befogadója kapcsolatát egy kördiagramon is ábrázolhatjuk (1. ábra).

19 Z. Karvalics, 1996. 15.

20 Vö. Z. Karvalics, 2008. 17.

1. ábra
A szöveg kezdeményezője,
illetve befogadója közötti
kapcsolat

Urartu mint emlékközösség és az állam pusztulása

Összegzésül csak azokat a kérdésköröket szeretnénk még felmutatni, amelyekben az urartui epigráfiai anyag ilyen jellegű interpretációja valamilyen további következtetésekre vezethet. Két ilyen dologra lehet utalni: az egyik azzal kapcsolatos, vajon létezhetett-e valamilyen urartui kulturális identitás, a másik pedig az állam meglehetősen rejtélyes pusztulásával függ össze.

Amióta csak tudunk Urarturól, vissza-visszatérő probléma, vajon létezhetett-e, és ha igen, milyen volt az urartui kulturális identitás, volt-e egyfajta specifikus urartui kultúra. Különösen ennek a kultúrának a lehetséges továbbélése volt érdekes kérdés: különféle nyelvi szubsztrátumok, kulturális markerek továbbélése a térségben lakó etnikumok (leginkább: örmények) életében; a térség toponímiájának esetleges urartui eredete; a későbbi (antik, középkori) történeti források által bemutatott etnikai viszonyok esetleges eredete. Manapság az ilyen irányú érdeklődés kissé csitulni látszik, sőt Paul Zimansky szerint például urartui kultúráról beszélni értelmetlen, hiszen minden, amit mi Urartu „vallásáról”, „kultúrájáról” tudunk, valójában nem más, mint egy térségbeli dinasztikus hatalmi gépezet infrastrukturális mellékterméke (hadjáratok, erődalapítások, mezőgazdasági létesítmények alapítása és ezek rituális kontextusa az epigráfiai anyagból ismert módon).²¹

Kétségtelen, hogy az a mintegy 200–250 év, amely Urartu „rendelkezésre állt”, nem valami sok idő ahhoz, hogy egy tipikus urartui kulturális identitás kialakulhasson – akármit is értenénk egyébként ezen. Fenti leírásunk azonban arra enged következtetni, hogy ez a folyamat legalábbis megindulhatott. Ha ugyanis Urartut nem pusztán csak „parancsnoki rendszernek” tekintjük, hanem bármilyen

21 Zimansky, 1995. 103.

kezdetlegesen is, de egyfajta információközösségnek, ez azt is jelenti, hogy az említett folyamatok (a szöveg és azáltal a cselekmény, a legitimitáció felidézése) egyben valamilyen közösségi kohéziós erőt teremtettek.

Urtu történetének egy másik homályos pontja az állam pusztulásának oka és története. Az ezzel kapcsolatos álláspontok részletes bemutatása önálló tanulmányt igényelne; most csak röviden összefoglaljuk a két szélső álláspontot. A szakirodalom korábban szinte kizárólag a Hérodotosz által is említett méd-lüd háború időpontjából (Kr. e. 585) indult ki. Mivel ez a két ország egymással csak akkor tud háborúzni, ha Urtu már nincsen (hiszen különben nagy valószínűséggel „útban lett volna”), ezért Urtu pusztulását röviddel ez előttre, Kr. e. kb. 590-re tették.²² Ezzel az állásponttal szállt szembe egy munkájában Stefan Kroll, aki szerint az állam pusztulása legkésőbb a Kr. e. 7. század közepén következett be; II. Rusa korát követően nem dokumentálhatóak nagy biztonsággal uralkodók, így valószínűleg ő lehetett az utolsó urartui király.²³ Az állam pusztulásának ideje mellett annak módja is vitatott: a korábbi szakirodalomban leginkább a médek jöttek számításba mint Urtu elpusztítói, majd később a 7. század közepi szkíta betörésre gyanakodtak. Szóba kerültek még természeti katasztrófák, leginkább földrengés és annak politikai-társadalmi következményei is.²⁴

Az Urtut mint információközösséget bemutató paradigmánk alapján nem a pontos időpont lehet az érdekes, hanem a pusztulás módja és folyamata. Ha a szövegek egyfajta információközösség létrehozását szolgálják, akkor nyilván minden olyan jelenség, amely ennek a fenntartását segíti (újabb és újabb szövegek, feliratok megjelenése, különféle alkalmak a feliratokon szereplő információ prezen-tálására), az állam mint információközösség belső kohézióját erősíti. Ezzel ellentétben pedig minden olyan folyamat, amely útjába áll az információk terjedésének, gyengíti a kohéziót. Urtu esetében annyit biztosan láthatunk, hogy a II. Rusa kora utáni időszakban – jelen ismereteink szerint – megszakad a sztélé- és sziklafeliratok állításának folyamata.²⁵ Ez mindenképpen valamiféle anomáliát jelez az információközösség kohéziójában. A szövegekben és az azok által rögzített információk felidézésének jelentősége vagy legalábbis további gyakorlata kérdőjeleződik meg ezáltal, ami ugyanakkor a dolog logikája szerint az Urtun belüli információs kohéziós erők gyengülését is jelentheti. Úgy tűnik, valamilyen ok miatt – legyen az

22 Például C. F. Lehmann-Haupt, aki szerint az utolsó urartui király a médek és a lídek Halüsz menti csatája idején vagy környékén halt meg: „...gestorben um oder kurz nach der Halyschlacht...” (Lehmann-Haupt, 1921. 28.); vagy B. B. Piotrovskij, aki szerint az utolsó urartui király uralmának a méd invázió vetett véget: „It is usually thought that Rusa, son of Erimena, was the last Urartian king, whose reign... was interrupted by a Median invasion about the year 585 B. C., when the Median forces passed through the Urartian capital on their way to meet the army of the Lydian King Alyattes on the River Halys.” (Piotrovskij, 1969. 196.)

23 Vö. Kroll, 1984.

24 Çilingiroğlu–Salvini, 1999. 56.

25 Nem térünk ki most „Rusa, Erimena fia” Gövelekben talált sztélédarabjára, amely a hagyományos interpretáció szerint egy jóval II. Rusa kora után regnáló király felirata lenne, és ebben az esetben a fentebb elmondott információ nem állja meg a helyét (vö. Buhály, 2008.). Az ebből adódó kronológiai vita még nem jutott nyugvópontra; mivel még ha tényleg egy III. Rusa-korabeli feliratról van szó Gövelekből, az nem cáfolja meg a fentebb elmondottakat, legfeljebb csak kissé kitolja a történelem valós idejét.

akár külső, mint például szkíta támadás, vagy belső társadalmi probléma, vagy természeti megrázkódtatás (például földrengés?), vagy akár ezeknek kombinációja – ez a közösségi kohézió helyrehozhatatlan kárt szenvedett. A gyakorlat eltűnésével pedig maga az urartui állam tűnik el a szemünk elől.

Mindezeknek a jelenségeknek és a felvetett kérdéseknek a részletes tanulmányozása nyilvánvalóan még sok-sok munkát igényel, amelyek között egyaránt szerepelnek nyelvi, filológiai elemzések és a lehetséges történeti-társadalmi folyamatok feltárása. Nem foglalkoztunk például egy igen fontos kérdéssel; a szövegekkel való találkozás mennyiségével és minőségével egy adott terület népessége szempontjából, amely nyilvánvalóan meghatározhatja még a „legitimációs üzenet” célba juttatásának hatékonyságát. Hogyan írható le például a szöveggel, vagy még inkább az „üzenettel” való találkozás szekvenciája? Egyszeri vagy valamilyen periódicitás alapján sorra kerülő eseményekről van szó? Milyen a térelrendezés ott, ahol ezek a feliratok előfordulnak? Van-e nyoma esetleg valamilyen rituális aktivitásnak akár a feliratok alapján, akár a térelrendezésből adódóan? Első ránézésre is úgy tűnik, hogy a feliratok egyáltalán nem egységesek ebben a tekintetben, még az azonos stílusúak és tematikájúak sem: a Hazine Kapisı (II. Sarduri „emlékhelye”) esetében adódik a feltételezés egy rituális tér meglétére, az ebből a szempontból teljesen azonos funkciójú Horhor (I. Argišti sírja) esetében azonban ez, legalábbis a közvetlen környezetben, teljesen elképzelhetetlen...²⁶ Ezek a kérdések azonban kijelölhetik a további kutatások irányait, és Urartu mint állam létezésének, az urartui írásbeliségnek mint jelenségnek információ-történeti kontextusba helyezése, úgy tűnik, igencsak gyümölcsöző lehet. Az Urartu-kutatás egy újfajta módszertani impulzust kaphat ezáltal, ugyanakkor pedig *verifikálhatja* vagy *falszifikálhatja* az információ-történet bizonyos alapvető premisszáit.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Дьяконов

1963 Дьяконов, Игорь М.: *Урартские письма и документы*. Москва–Ленинград, 1963.

KUKN

2001 Арутюнян, Николай В.: *Корпус урартских клинообразных надписей*. Ереван, 2001.

2. Szakirodalom

Buhály

2008 Buhály Attila: Egy újonnan felfedezett urartui sztélétöredék. In: *Múlttöredékek. Tanulmánygyűjtemény Hársfalvi Péter emlékére*. Szerk.: Czövek István–Reszler Gábor. Nyíregyháza, 2008. 175–189.

2010a Buhály Attila: Urartu története és kultúrája. In: *Mesterfüzet* I. köt. Szerk.: Minya Károly. Nyíregyháza, 2010. 27–46.

2010b Buhály Attila: „...egy juhot vágjanak le Haldinak a kapu előtt...” Az áldozatbemutató helyszínei Urartuban. In: *Vallástudományi Szemle*, 6. (2010) 1. sz. 47–62.

Çilingiroğlu

1994 Çilingiroğlu, Altan A.: Excavations at the Fortress of Ayanis. In: *Anatolian Iron Ages*. Vol. 3. *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6–12. August 1990*. Eds.: Çilingiroğlu, A. A.–French, D. H. Ankara, 1994. (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph, 16.) 41–47.

Çilingiroğlu–Salvini

1999 Çilingiroğlu, Altan A.–Salvini, Mirjo: When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the world *šuri*? In: *Anatolian Studies*, 49. (1999) 55–60.

Claessen

1984 Claessen, Henri J. M. et al.: The Internal Dynamics of the Early State [and Comments and Reply]. In: *Current Anthropology*, 25. (1984) 4. sz. 365–379.

Gershevitch

1979 Gershevitch, Ilya: The Alloglottography of Old Persian. In: *Transactions of the Philological Society*, 77. (1979). 1. sz. 114–190.

Goody–Watt

1968 *Literacy in Traditional Societies*. Eds.: Goody, Jack–Watt, Ian. Cambridge, 1968.

Houston

2004 Houston, Stephen D.: The Archaeology of Communication Technologies. In: *Annual Review of Anthropology*, 33. (2004) 1. sz. 223–250.

Kleiss

1977 Kleiss, Wolfram: *Bastam/Rusa-i-URU.TUR: Beschreibung der urartäischen und mittelalterlichen Ruinen*. Berlin, 1977. (Führer zu archäologischen Plätzen in Iran, Bd. I.)

1979 *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. Hg.: Kleiss, Wolfram. Berlin, 1979. (Teheraner Forschungen, 4.)

1988 *Bastam II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. Hg.: Kleiss, Wolfram. Berlin, 1988. (Teheraner Forschungen, 5.)

Kroll

1984 Kroll, Stefan: Urartus Untergang in anderer Sicht. In: *Istanbuler Mitteilungen*, 34. (1984) 151–170.

Layard

1853 Layard, Henry: *Discoveries in the Ruins of Niniveh and Babilon with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*. London, 1853.

Lehmann-Haupt

1921 Lehmann-Haupt, Carl F.: Das urartäisch–chaldäische Herrscherhaus. In: *Zeitschrift für Assyriologie*, 33. (1921) 27–51.

Piotrovskij

1969 Piotrovskij, Boris B.: *The Ancient Civilizations of Urartu*. Genève, 1969.

Salvini

1979 Salvini, Mirjo: Das susi-Heiligtum von Karmir-blur und der urartäische Turmtempel. In: *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 12. (1979) 249–269.

1995 Salvini, Mirjo: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995.

Sanders

2006 Sanders, S.: *Margins of Writing, Origin of Cultures*. Chicago, 2006.

Tambiah

1968 Tambiah, Stanley J.: Literacy in a Buddhist Village in North-East Thailand. In: *Literacy in Traditional Societies*. Eds.: Goody, Jack–Watt, Ian. Cambridge, 1968. 86–131.

Weidner

1932–1933 Weidner, Ernst: Assyrische Beschreibungen der Kriegs-Reliefs Aššurbânâplis. In: *Archiv für Orientforschung*, 8. (1932–1933) 175–203.

Wilcke

2000 Wilcke, Claus: *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien. Überlegungen zur Literalität im Alten Zweistromland*. München, 2000. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Heft, 6.)

Wilhelm

1986 Wilhelm, Gernot: Urartu als Region der Keilschriftkultur. In: *Das Reich Urartu. Ein alt-orientalischer Staat im 1. Jahrhundert v. Chr.* Hg.: Haas, Volkert. Konstanz, 1986. 95–113.

Z. Karvalics

1996 Z. Karvalics László: Az információ-történeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei. In: *Világtörténet*, 18. (1996) ősz–tél, 10–25.

2008 Z. Karvalics László: *Társadalmi informatika*. I. köt. Bp., 2008.

Zimansky

1995 Zimansky, Paul: Urartian Material Culture As State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 299–300. (1995) 103–115.

1998 Zimansky, Paul: *Ancient Ararat. A Handbook of Urartian Studies*. New York, 1998.

ATTILA BUHÁLY

LITERACY AND POWER COMMUNICATION IN THE ANCIENT NEAR EAST: THE CASE OF URARTU

On the whole ancient Near East, the cuneiform writing appears only in the area of Eastern Anatolia in the 1st millennium B.C., as a form of communication. This article is about the Urartian state with a particular epigraphic material, stelea and rock inscriptions erected by the king, reporting their acts. This essay tries to investigate the Urartian literacy from the viewpoint of the information history. This approach will renew some questions on the Urartian history, such as the destruction of the Urartian Empire whether an Urartian cultural identity existed at that time.

Mennyei és földi kommunikáció

A késő középkori főúri-nemesi devóció mint
az információáramlás csatornája¹

Arnold von Harff, a Rajna-vidékről származó nemes a 15. század végén jelentős vállalkozásba fogott. 1496-ban indult útnak, hogy a keresztény világ három legjelentősebb zarándokhelyét, Rómát, a Szentföldet és Santiago de Compostelát áhítatos lélekkel felkeresse. Utazásának egyik célja magától értetődően vallásos meggyőződésének elmélyítése, érdemszerző cselekedetek gyakorlása, s ezáltal üdvösségének előmozdítása volt. Peregrinációja során személyes devócióján túl az e világi dolgok is élénken foglalkoztatták, így a transzcendenssel történő kapcsolatkeresés mellett természetszerűleg a profán szféra információáramlásába is bekapcsolódott. Hosszú utazásáról készített beszámolójában megörökítette újonnan szerzett ismereteit, így – többek között – a vándorlása során megismert idegen nyelvek fontosabb szavait. Az utazók számára alapvető szókincset tartalmazó szószedeket írt. Közzétette a felfedezett tájak, városok, épületek, népek és egzotikus állatok leírását (sok esetben rajzzal illusztrálva).²

A vallásos indíttatású utazás tehát kiváló lehetőséget biztosított az elmélyült imádkozás és a jámbor cselekedetek gyakorlása mellett a profán információszerzésre, s a megszerzett tudás továbbadására is. Tanulmányomban többek között a következő kérdésekre keresem a választ: a késő középkori főurak a búcsújárás során milyen kommunikációs csatornákat vehettek igénybe? Milyen jellegű információkat hozhattak-vihettek? Az újonnan megszerzett ismeretanyag és az információk hol hasznosulhattak, illetőleg milyen körben váltak tudottá? A korszakhatárokat illetően a 15. század és a 16. század első negyede közti időintervallumra koncentrálok, ugyanis ezen időszakra tehető a zarándoklatokról, utazásokról készített beszámolók, naplók, itineráriumok virágkora.³ A középkori társadalom felső rétegének, elsősorban a főuraknak, birodalmi fejedelmeknek, nemeseknek a peregrinációi alkotják elemzésem kiindulópontját, hiszen egyrészt az ő jól dokumentált utazásaikra vonatkozóan rendelkezünk a legtöbb adattal. Másrészt pedig státuszukból adódóan eljuthattak az alacsonyabb társadalmi állásúak számára kevésbé elérhető helyekre,

1 A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A külföldön elérhető szakirodalom összegyűjtését a Campus Hungary ösztöndíj tette lehetővé.

2 Harff, 2007.

3 *Reiseberichte*, 1999–2001. I–III.; Herbers, 2007. 74.

mint például a fejedelmi vagy a főpapi udvarokba. Döntően a Német-római Birodalom területén élő potentátok búcsújárásait veszem górcső alá,⁴ ugyanis európai összehasonlításban a legtöbb részletes úti beszámoló e térségből maradt korunkra.⁵ A *peregrinationes maiores*⁶ célállomásait illetően a szentföldi utazásokról készült a legtöbb tudósítás (262), majd idősebb Jakab apostol sírja (38), végül pedig az Örök Város (körülbelül egy tucat) következik.⁷ Az említett számokból adódóan természetesen nem lehet célom a teljességen alapuló analízis,⁸ mindazonáltal úgy vélem, hogy a kiválasztott több mint egy tucat utazás dokumentumainak vizsgálata választ adhat a fentebb megfogalmazott kérdésekre.⁹

Információhordozók – médiumok

A középkor kommunikációs formáinak összetettségéből adódóan az információkat közvetítő médiumok és a mediális szerepet betöltő csatornák egyaránt sokszínűek voltak.¹⁰ A döntően szóbeliségen nyugvó korabeli társadalom mindennapjaiban az írásbeliség is egyre fontosabbá vált az információáramlás terén,¹¹ különösen a

4 Az egyes zárándoklatokra vonatkozó alapvető adatokat a tanulmány függelékében közlöm.

5 A Werner Paravicini irányításával készülő középkori európai utazásokról készített feljegyzések inventáriumának eddig három kötete jelent meg, melyet magam is kiindulópontként használtam az elemzendő anyag kiválasztásában. A munka által számba vett dokumentumok a következő földrajzi megoszlást mutatják: német területek – természetesen a Cseh Királyságot is ideszámítva – (1334–1531) 154, francia (1300–1534) 42, Németalföld (1380–1536) 40. Reiseberichte, 1999–2001. I–III. A világhálón elérhető a késő középkori és kora újkori utazások adatbázisa, amely az itáliai és az angol utazók adatait is tartalmazza: <http://www.digiberichte.de/> (utolsó letöltés: 2013. december 28.).

6 A kegyhelyek tipológiájára lásd Sigal, 1989.; a magyar vonatkozásokra Csukovits, 2003. 23–47.

7 Klußmann, 2012. 25. Aryeh Grabois monográfiája függelékében összesen 135 szentföldi zárándok-tudósítást vett számba 333 és 1498 között. Ezek közül 56 beszámoló a 15. században készült. Vö. Grabois, 1998. 211–214.

8 A német zárándokbeszámolók elemzési lehetőségére, felhasználására két példa: Samson-Himmelstjerna, 2004. és Klußmann, 2012.

9 Csukovits Enikő átfogó tanulmányban vizsgálta az európaiak földrajzi megismerésének lehetőségeit az ókortól egészen a nagy földrajzi felfedezésekig bezárólag, melyben természetesen a zárándokirodalom szerepét is érintette. (Csukovits, 2010.) E dolgozatot Szommer Gábor vette bírálat alá. Kritikájában egyebek mellett arra mutatott rá, hogy Csukovits munkájában nem tárgyalta kellő mélységben az általa kiválasztott szövegek olvasóinak lehetséges körét, a megismerési folyamat „eszközeit, módszereit, eljárásait”. A zárándokbeszámolókkal kapcsolatban pedig azt vetette fel, hogy „Miképpen történt az említett itineráriumok felhasználása: használták-e őket például előzetes útvonaltervezésre? Használták-e őket a zárándokok az alternatív útvonalak közti választások során?” (Szommer, 2011. 458., 464.) Csukovits válaszában arra hívta fel vitapartnere figyelmét, hogy az összes középkori zárándokkalaz átolvasása sem kecsegtet jelentős eredményekkel e téren: „lehet, hogy három-négy (!) olyan mondatot is találunk, amely valamiféle utalásszerű választ ad Szommer felvetett kérdéseire. Az eddig elolvasott források ismeretében azonban úgy látom, a ráfordított munka és a várható eredmény messze nem áll arányban egymással [...]”. (Csukovits, 2011. 487.) Való igaz, hogy az útikönyvek dokumentált használatára csak nagyon sporadikus adatok állnak rendelkezésre. Mindazonáltal a tanulmányomban vizsgált kútfők éppen azt igazolják, hogy e beszámolókat – természetesen nem mindegyiket – valóban (haszonnal) forgatták a kortársak, s a késő középkori kommunikációs csatornák között fontos szerepet töltöttek be az itineráriumok.

10 A témára összefoglalóan lásd Menache, 1990.; Faulstich, 1996. A 15. századi Párizs vonatkozásában Novák, 2007.

11 A szóbeliség-írásbeliség kérdéseire lásd Schaefer, 1999.

15. század második felétől a nyomdatechnika gyors elterjedésének köszönhetően. Mindazonáltal nem becsülhetjük le a képi megjelenítések kommunikációban betöltött szerepét sem, hiszen a szakrális és profán épületek freskói, a falakon elhelyezett feliratok, a katedrálisok üvegablakainak motívumai, a különböző témájú táblaképek, a falikárpitok, a kódexek, majd könyvek lapjain elhelyezett ábrázolások, a kegyzsereken és egyéb tárgyakon feltűnő emblémák, a síremlékek – hogy a legfontosabbakra utaljak – fontos információhordozók voltak. Az ismeretközvetítésnek, a hírek szállításának az utazók a kezdetektől aktív részeseivé váltak, nagyfokú mobilitásuk révén az „interkulturális kommunikáció” letéteményesei voltak.¹² A lovag, a kereskedő, a külföldi tanulmányokat folytató diák mellett a középkor folyamán leginkább a zarándok testesítette meg az *utazót*, különösen a távoli kegyhelyeket felkereső, hónapokig úton lévő peregrinus.¹³

A középkori információcsere egyik alapvető csatornáját a szóbeliség alkotta, s ezalól magától értetődően a zarándoklatok sem képeztek kivételt. A búcsújárás előkészítése során az egyik legfontosabb feladat az utazással kapcsolatos nélkülözhetetlen információk összegyűjtése volt. A tájékozódás során mindenekelőtt a kegyhelyekre, az útvonalakra, az esetleges veszélyekre, költségekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókhoz igyekeztek hozzájutni. Elsősorban olyan tapasztalt emberek elbeszéléseire támaszkodhattak a leendő peregrinusok, akik maguk is megjárták már az utat, tehát személyes élményeik alapján adhattak praktikus tanácsokat.¹⁴ Ugyanakkor megszokott jelenségnek számított, hogy a klerikusok prédikációikban osztották meg a hívekkel egy-egy zarándokhelyre és az odavezető utakra vonatkozó alapvető ismereteket. A piacok, sokadalmak is alkalmasak voltak az előzetes tájékozódásra, hiszen a korszakunkban ezek számítottak az információáramlás legfontosabb színtereinek.

Az utazás közben, lett légyen az tengeri vagy egy kereskedőkaravánnal megtett szárazföldi út, alkalom kínálkozott az útítársakkal folytatott beszélgetésekre, s ugyancsak lehetőség nyílt az információcserére a különböző szálláshelyeken, fogadókban és ispotályokban, s természetesen a kegyhelyeken is. A szóbeli információkra vonatkozólag gyakran találunk utalásokat a lejegyzett beszámolók lapjain is. Tari Lőrinc a távoli Szent Patrik-purgatóriumról hallomásból és olvasmányáiból egyaránt értesült (*tam per relaciones hominum quam scripture*).¹⁵ Popplau a Brit-szigeteken járva ugyan nem jutott el az említett kegyhelyre, azonban az ott járt emberektől érdeklődött (*mit sonderem Fleiß gefraget*) a híres barlang felől.¹⁶ Albert szász herceg Krétán kapott új híreket (*neue Zeittung*) az oszmánok szentföldi akcióiról, többek között a Szent Sír lezárásáról és a ferencesek fogságba vetéséről.¹⁷

12 Faulstich, 1996. 249.

13 A középkori utazásokra Ohler, 1988.; Paravicini, 1993.; Reichert, 2001. A zarándoklat–utazás összefüggéseire lásd Petneki, 1994.; Csukovits, 2003. 106–133.

14 Ottheinrich, 2005. 24.

15 Tar, 1985. 247.; Paravicini, 2007. 137.

16 Popplau, 1998. 60.

17 Albrecht, 1586. IIIr.

Arnold von Harff pedig a Velencében és a gályán szerzett információkra támaszkodva válaszolt a török szultán kérdéseire.¹⁸

Nyelvek, tolmácsok, heroldok

Az előkelők rangjukhoz méltó, társadalmi állásukat reprezentáló népes kísérettel utaztak, melynek tagjai között találunk szakácsot, orvost, borbélyt, szabót, apródokat, valamint idegen nyelveket beszélő személyeket, tolmácsokat is. Közöttük olyan tapasztalt utazók is lehettek, akik gyakorlati tanácsokkal szolgálhattak a peregrináció során, mint Vilmos hesseni tartománygróf szakácsa, aki korábban már három ízben is járt a Szentföldön.¹⁹ Ugyancsak Vilmos kíséretének tagja volt Daniel Kaufmann Sankt Gallen-i patrícius, aki valamennyi jelentős kegyhelyen, így a Szentföldön, Rómában, Compostelában, sőt kétszer Mont Saint-Michelben is megfordult.²⁰

A világlátott kereskedők is hasznos útitársnak bizonyultak, hiszen számos praktikus tanáccsal láthatták el a jámbor utazókat. Harff, aki hosszú búcsújárása során mindvégig igyekezett kalmárokkal utazni, ezt azzal indokolta, hogy ők jól ismerik az utakat, nyelveket beszélnek, és nem mellékesen jó társaságot nyújtanak.²¹ Mindazonáltal kereskedőkhöz csatlakozva előnyökhöz is juthattak a peregrinusok, amint Harff példája mutatja. Az Alexandriába és a Kairóba történő beutazáshoz szükséges engedélyek kiállításáért a velencei üzletembereknek két, míg a zárándokoknak öt dukátot kellett fizetniük. Ezért takarékosági megfontolásból ő is kereskedőnek adta ki magát, összesen hat dukátot megtakarítva.²²

Nem volt haszontalan a távoli kegyhelyeken egy-egy jó helyismerettel rendelkező, az adott nyelvet beszélő, bennfentes kalauz útmutatása, hiszen segítségével olyan helyekre is be lehetett jutni, melyekről a zárándokok többsége nem is álmodhatott. Mindez annak ellenére elmondható, hogy az előkelő utazók számára rangjuk (és főként az azzal járó reprezentáció) sok ajtót megnyitott. Harffot Rómában egy ott élő ismerőse, bizonyos Johann Payl német orvos vette pártfogásába, aki szállást biztosított számára, valamint idegenvezetőként megmutatta neki az Urbsot. Emellett ottani barátai és ismerősei, köztük egy bíboros segítségével bejuttatta a pápai audienciára, sőt Harff húsvétvasárnap a Szentatya kezéből vehette magához az oltáriszentséget. Velencében pedig szintén egy földije, Anton Paffendorp kereskedő szállásolta el a *Fondaco dei Tedesciben*, s kalauzolta végig a lagúnák városán. Jeruzsálem és a környéke szent helyein a Sion-hegyi kolostor egy német ajkú ferences barátja vezette végig, Kairóban pedig két német származású mameluk kísérte.²³

Jól ismert, hogy a középkor folyamán a latint univerzális nyelvként az információcsere legfontosabb csatornájaként használták a keresztény Nyugaton. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy mindenki bírta e nyelvet, hiszen ez a társadalom kisebb részének „kiváltsága” volt. Természetesen a vizsgált előkelők mind-

18 Harff, 2007. 219.

19 Wilhelm, 1880. 177.

20 Wilhelm, 1880. 224.

21 Harff, 2007. 36.

22 Harff, 2007. 104–105., 112.

23 Harff, 2007. 46., 62., 64., 71., 112., 184–185.

egyike értett és beszélt deákul, valamint kíséretükben is számos *litteratust* találunk. Utazásuk során több alkalommal hasznát is vették nyelvtudásuknak, amiről szintén értesülünk a kútfőkből. Harff egy észak-itáliai pápai kastély várnagyával társalgott a klasszikus nyelven.²⁴ Vélhetőleg Velencében a helyi előkelőkkel is e nyelven értekezett, ahogy Jeruzsálemben, ahol a keresztény tanokban járatos zsidókkal – köztük több lombardiai származású volt – történő beszélgetések közvetítő nyelve is a latin lehetett.²⁵ Leo Rožmítal hosszú európai körutazása során a milánói hercegi udvarban is megfordult, ahol hasznára lehetett a klasszikus nyelv ismerete a kommunikáció során, ugyanis maga a herceg is kiváló latinista (*ein kostlicher „latinist“*) volt.²⁶ Niclas von Popplau az angol királlyal beszélt latinul, viszont érdekes módon az uralkodó szavait egy tolmács fordította latinra.²⁷ Rátót nembeli Tari Lőrinc köztudottan kiválóan írt és beszélt latinul, peregrinációja során is e nyelvet használta. Írországból egy dublini közjegyzőt vett maga mellé, hogy a Szent Patrik-barlangban tapasztalt vízióit latin nyelven örökítse meg.²⁸

A távoli kegyhelyekre indulóknak természetesen arra is fel kellett készülniük, hogy megannyi régió áthaladva a latin mellett további nyelvek is szükségesek lehetnek az érintkezés során. A magas rangú zárandokok mindegyike éppen ezért igyekezett egy vagy több, idegen nyelvekben járatos, tolmácsként alkalmazható személyt magával vinni.²⁹ Számos esetben a címertudomány szakemberei, a heroldok egyúttal tolmácsként is közreműködtek. Nyelvismeretüket vizsgált forrásaink is kiemelik, ami egyértelműen alátámasztja azt a feltételezést, miszerint a nyelvtudás valóban alapvető elvárás volt velük szemben.³⁰ Georg von Ehingen mellé Albert osztrák herceg rendelte egyik tapasztalt, nyelveket ismerő heroldját (*ain herfamen herolt, der vil sprachen reden kundt*),³¹ Rožmítal rendelkezésére pedig III. (Jó) Fülöp burgund herceg bocsátott egy heroldot.

Utóbbi szakember összesen 17 idegen nyelvet értett (*linguas septemdecim callet*),³² nyelvi kompetenciájával valószínűleg messze kiemelkedett európai kollégái közül. A herceg utasítása értelmében mindvégig a zárandokcsoporttal utazott, majd Prágába érkezésüket követően térhetett haza. Egy veszélyes helyzetből is az ő képzettségének köszönhetően menekültek meg a csoport tagjai. Egy ízben Santiago de Compostelából igyekeztek a közelben lévő szállásukra, amikor közel 100 felfegyverzett ember vette körül őket támadólag. Miután a herold galíciai nyelven szólította meg őket (*heroldus noster eos compellabat lingua Gallicica*), s tolmácsolta Rožmítal szavait, bántatlanul engedték a jámbor utazókat továbbhaladni.³³ Ezenkí-

24 Harff, 2007. 67.

25 Annál is inkább, mivel volt köztük két hitehagyott egykori szerzetes is. Harff, 2007. 203–204.

26 Rožmítal, 1844. 193.

27 Popplau a lipcsei egyetemen eltöltött néhány évet. Ugyan nem szerzett akadémiai grádust a *facultas artium*on, azonban kiváló ismerője volt a klasszikus nyelvnek. Vö. Popplau, 1998. 8., 54.

28 Tar, 1985. 245–248.; Paravicini, 2007. 132–135.

29 Herbers, 2007. 78.

30 Paravicini, 1989. 286, 329–334.; Scheibelreiter, 2006. 129. A heroldokról legújabban Stevenson, 2009.

31 Ehingen, 1842. 16.

32 Rožmítal, 1844. 28.

33 Rožmítal, 1844. 82.

vül beszélt az angolt, a németet, a franciát, a flamandot, s a kasztíliai nyelvben is otthonosan mozgott. A portugál király búcsúszavait is ő fordította a küldöttség számára. Beszélt katalánul is, sőt Milánóban és Velencében az olasszal is elboldogult. Az említett 17 nyelv közül tehát kilencen kommunikált a címerek hivatásos szakértője, de biztosan tudott még latinul és esetleg egy keveset csehül is.³⁴ Nem tudjuk, hogy a Tari Lőrinc mellett Dublinban feltűnő herold tolmácsként is segítette-e urát,³⁵ mindenesetre a fentiek alapján felettebb valószínű.

A szentföldi utazás során magától értetődően szükség volt a közel-keleti nyelveket ismerő kísérőkre, akiket Velencében, illetőleg a tengeri átkelést követően vehettek szolgálatukba. Harff egy spanyol származású tolmácsot (*Trutschelman*) fogadott fel, aki beszélt latinul, lombardul, spanyolul, vendül, görögül, törökül és arabul. Havonta négy dukátot fizetett, és teljes ellátást biztosított neki, ezenfelül pedig 100 dukát értékű ajándékkal honorálta munkáját. Ennek fejében Velencéből Kairóig kísérte, onnét a Sion-hegyi kolostort érintve egészen Jeruzsálemig. Miután szerződést kötött vele, a tolmács, aki egyben vezetője is volt, minden szükséges felszerelést beszerzett.³⁶

Az idegen nyelvek ismeretének hiánya konfliktusforrást is jelenthetett, amint ezt Ottheinrich gróf tapasztalata mutatja. Természetesen neki is volt tolmácsa, aki a német mellett beszélt olaszul, franciául és angolul, míg a velencei gálya tulajdonosának egyik embere tudott arabul, azonban a görög szigeteken a paraszttal, egyszerű emberekkel nehéz volt szót érteni, s így a nyelvismeret hiánya a vásárlások kapcsán problémákat okozott. Nem véletlen, hogy a nyugati kultúrkörből merőben eltérő ortodox világ népességét nem zárta szívébe (*ein schlecht, grob volck*).³⁷ Egy alkalommal pedig tolmács hiányában (*mangels eines Dolmetschers*) nem jutott elegendő információhoz a Rovinjból elé táruló pompás környékről.³⁸ Georg von Ehingen a portugál királyi udvarban a helyi lovagokkal nem tudott kommunikálni (*die sprach nit kunten*), végül az uralkodóval egy tolmácson keresztül brabant nyelvjárásban (*in niederländischer brabantischer sprach*) beszélgetett.³⁹

Arnold von Harff éppen a nyelvi nehézségek enyhítése érdekében, amint a bevezetőben már említettem, szöszedeket is készített az utazása során megismert idegen nyelvekhez, köztük a magyarhoz is. Az alapvető szavak mellett megtaláljuk a számokat egytől tízig, valamint néhány, általa is bizonyosan használt tőmondatot is megadott.⁴⁰ S noha őt magát is érdekelték az idegen nyelvek,⁴¹ az általa készített, s az ehhez hasonló rövid szójegyzékek nyilvánvalóan csak kevésbé támogatták az utazókat.⁴²

34 Paravicini, 2010. 267–271.

35 Paravicini, 2007. 142. 195. jz.

36 Harff, 2007. 85–86.

37 Ottheinrich, 2005. 32.

38 Ottheinrich, 2005. 147.

39 Ehingen, 1842. 19.

40 Például: Mennyibe kerül? Hogy hívják ezt? Ezt meg akarom venni. Adj nekem inni! Mosd ki az ingem! Harff, 2007. 227. Breydenbach útikalauzában egy német–arab szójegyzéket publikált. Breydenbach, 2010. XXIII.

41 Harff, 2007. 203–204.

42 Ottheinrich, 2005. 28.

Feljegyzések, itineráriumok, úti okmányok

A szóban elhangzottak mellett különböző típusú, írott formában rögzített dokumentumok, feljegyzések is segítették az információcserét, kommunikációt. A középkor korábbi évszázadaiban is több, kéziratos információgyűjtemény keletkezett, melyek a majdani zarándokok számára kívántak praktikus információkat nyújtani. Egy anonim szerző feljegyzése, amely a melki bencés monostor könyvtárában maradt fent, a szentföldi viszonyokról ad részletes tájékoztatást: a tolmácsokról, a borraválóról, a szálláslehetőségekről, a geográfiai és klimatikus viszonyokról közöl hasznos adatokat.⁴³ Később nyomtatott „prospektusokat” készítettek a kegyhelyekről (ezek rövid leírást, valamint az általános liturgiára vonatkozó előírásokat tartalmaztak), melyeket a zarándokok könnyűszerrel beszerezhettek.⁴⁴ Velencében például legkésőbb 1470-től nyomtatott formában a búcsújárók rendelkezésére állt a szentföldi városok jegyzéke, s rövid ismertetése, az egyes kegyhelyeken elnyerhető teljes vagy részleges búcsúk felsorolásával. Ilyen katalógushoz Jeruzsálemben is hozzá lehetett jutni, sőt a Sion-hegyi ferences kolostorban 1516-tól ki volt függesztve egy tábla is, ami a különböző szentföldi városokban elérhető kegyhelyeket, az ott elnyerhető indulgenciákat sorolta fel, azok rövid bemutatásával.⁴⁵ Ezeket is felhasználták a becszámolók összeállítása során.⁴⁶

A templomokban azonban akár profán eseményekről is tájékoztatást kaphattak a látogatók. A rodoszi ferenceseknél például ugyancsak az egyik oltár fölél helyezett feliratos tábla jelezte az 1480-as sikertelen török ostrom pontos helyét.⁴⁷ Egy alkalommal arról értesülünk, miszerint galambpostát is igénybe vettek az információtovábbítás során. Alexandriától 30 mérföldnyire az emír egy velencei kereskedőket és zarándokokat szállító gályára küldte az egyik emberét, hogy megtudakolja az utazók kiletét és célját. Miután tudatták vele, hogy velenceiek és készleteiket szeretnék feltölteni az egyiptomi metropoliszban, a küldönc feljegyezte a szükséges áruk listáját, s galambokkal továbbította az üzenetet az emírnek.⁴⁸

A jámbor utazók természetesen üzenetközvetítésre is vállalkoztak. V. Alfons portugál király levelét az udvarában megforduló Rožmítal kézbesítette az uralkodó testvérének, Eleonóra német-római császárnénak Bécsújhelyen.⁴⁹ A levelekkel kapcsolatban okvetlen említést érdemel Antonio Mannini tudósítása Tari Lőrinc írországi utazásáról, valamint Szent Patrik-barlangjában átélt vízióiról. A Dublinban tevékenykedő kereskedő a magyar báróhoz csatlakozva jutott el a kegyhelyre, majd mindenről levélben tájékoztatta egy londoni honfitársát. Mannini testvére ezt

43 Ottheinrich, 2005. 24–25.

44 Cardini, 2002. 185–186.; Breydenbach, 2010. XVI–XVII.

45 „Ende der Tafel, die im Jahre 1516 im Kloster auf dem Berge Zion aufgehängt worden ist.” Ottheinrich, 2005. 203.

46 „Alle heiligen Stätten, zum Teil schon genannt, und die andern, die ich im Heiligen Land gesehen habe, werden genüge mit Gnade und Ablass in einer abkopierter Tafel hier beigelegt.” Ottheinrich, 2005. 179.

47 Ottheinrich, 2005. 165.

48 „Sofort schrieben [...] dies auf ein Briefchen und banden es zusammengerollt Tauben, die sie in Körben mitgebracht hatten, unter ihre Flügel und ließen sie dann fliegen.” Vö. Harff, 2007. 104.

49 Rožmítal, 1844. 134.

lemásolta, és magával vitte Toscanába, így Tar peregrinációja Itáliában is ismertté válhatott.⁵⁰

„Jóllehet sok országon és városon keresztülutaztam e zárandoklat tényleges útvonalán kívül, hogy a városokat és tájakat, valamint a népszokásokat megismerjem, túl sok volna azonban mindezt feljegyezni. Ezért ezen írással a tényleges zárandokútnál kívánok maradni, hogy ha valakinek szándékában állna e zárandoklatot megvalósítani, e könyvet olvassa és egy jó útikalauzként használja” – fogalmazott Arnold von Harff itineráriumának előszavában.⁵¹ Munkáján az információ átadásának szándéka mindvégig tetten érhető, ugyanis több alkalommal is „megszólítja” az olvasót.⁵² A korszakunkban készített itineráriumok, beszámolók szerzőinek legfontosabb célja tehát kétségtelenül az volt, hogy a korábbi zárandokoktól szerzett hasznos információkat saját tapasztalataikkal kiegészítve írásba foglalják, s a jövőbeni búcsújárók, utazók számára megörökítsék. Ezeket a könyvnyomtatás révén a 15. század második felétől könnyen multiplikálhatták, ami szélesebb körű ismertségüket szavaltotta.⁵³ Persze más motívumok is meghúzódhattak egy-egy tudósítás háttérében. Ezek közé tartozott például a rejtett diplomáciai küldetésről készített jelentés, amint Nidas von Popplau esetében látható.⁵⁴

Egy-egy peregrinációról több párhuzamos beszámoló is készülhetett, melyek mindegyike *ab ovo* különböző látószögből mutatta be az utazást. Az egyik legjobban dokumentált késő középkori-kora újkori Jeruzsálem-járás Ottheinrich rajnai palotagróf 1521-es peregrinációja, ugyanis öt parallel tudósítása ismert. Ő maga az útra keléstől naplót vezetett (egészen 1534-ig); ezenkívül egy a kompániához csatlakozó nemes, egy svájci patrícus és még két (Velencétől) útítársa is.⁵⁵ Előkelő személyekről lévén szó, elmondható, hogy az esetek döntő részében kíséretük tagjai közül kerültek ki az itineráriumok lejegyzői.⁵⁶ Ottheinrich mellett a vizsgált esetekben mindössze a nemesség alacsonyabb rétegéből származó Harff, valamint a patrícusból lovaggá avanzsált Popplau készített saját kezű jegyzeteket. A szerzők között találunk kancellárt,⁵⁷ írnokot,⁵⁸ udvari orvost,⁵⁹ számtartót⁶⁰ egyaránt. Tari

50 Paravicini, 2007. 126–128.

51 „Doch wiewohl ich durch viele Länder und Städte gezogen bin außer dem rechten Weg dieser Pigerreise, um die Städte und Landschaften und die Sitten des Volkes zu überschauen, wäre das allzu viel, um es aufzuschreiben. Darum will ich hier mit dieser Schrift bei dem rechten Weg dieser Pilgerfahrt bleiben, in der Absicht, wenn jemanden in den Sinn käme, diese Pilgerfahrt durchzuführen zu wollen, dass er dieses Buch lese und es dankbar für einen guten Wegweiser nehme [...]”. Harff, 2007. 37.

52 Például: „Und wäre ich selber im Gespräch bei Dir, Leser, ich wollte Dir diese Sache besser erklären.” Harff, 2007. 121.

53 Bernhard von Breydenbach a 15. század végén egy kimerítő német nyelvű útikönyvet készített, melyben az utazással kapcsolatos valamennyi praktikus tanács fellelhető. Ez a 15–16. század fordulójára a zárandokok között valósággal bestsellerré vált. Breydenbach, 2010. XXX–XXXI.

54 Popplau, 1998. 11.

55 Ottheinrich, 2005. 15–20.

56 Reichert, 2001. 16.

57 Este, 1861. 148.

58 *Reiseberichte*, 1999–2001. I. 104–106.

59 Hohenzollern, 1858. 253.

60 Albrecht, 1586.

Lőrinc „pokoljárását” pedig egy dublini császári közjegyző foglalta írásba, a báró szóbeli beszámolója és feljegyzései alapján.⁶¹

A tervezett beszámolókhöz a leendő szerzők útjuk során pontos jegyzeteket készítettek, melyek alapján – sok esetben az utazás alkalmával kiállított okmányokkal kiegészítve – megfogalmazták a végső szövegváltozatot. Ehhez korábbi itineráriumokat, egyéb vonatkozó kéziratokat is felhasználhattak. Így járt el a Leo Rožmítal utazását megörökítő szerzők egyike, aki a tervezett, ám – vélhetőleg az anyagiak hiánya miatt – meg nem valósult szentföldi utazáshoz egy részletes leírást illesztett, minden bizonnyal a közkézen forgó katalógusok egyike alapján.⁶²

Az itineráriumokban fellelhető információáradat kapcsán felmerül a kérdés: vajon ténylegesen forgatták ezeket az összeállításokat a kortársak? Erre általánosságban egyértelműen igennel felelhetünk, noha ezt valamennyi beszámoló esetében nem tudjuk igazolni. A Harff-féle jelentésnek megközelítőleg 30 kézírata lehetett (nyomtatásban nem jelent meg), s elsősorban a Rajna-vidéki nemesi családok körében volt népszerű.⁶³ A Rožmítal körutazásáról készített tudósításokat (legalábbis a német nyelvűt) ismerte Popplau, s útvonalának megtervezéséhez minden bizonnyal fel is használta.⁶⁴ A tanulmányban vizsgált itineráriumok természetesen nem közelítették meg sem Mandéville szentföldi úti beszámolójának, melynek több száz kézírata ismert,⁶⁵ sem pedig Breydenbach útikalauzának népszerűségét, melynek eredeti latin kiadását több német, egy spanyol és két francia edíció követte a 16. század elejéig.⁶⁶

Minden távoli helyre irányuló utazás, beleértve természetesen a zarándoklatot is, fontos aspektusa volt, hogy egyrészt jelentős anyagi erőforrás, másrészt pedig bátorság és kitarás kellett hozzá. Ez pedig ismertté tette az utazót, következésképpen egyfajta nyilvánosság előtt zajló utazásról beszélhetünk. A nyilvánosságra hozatal egyik típusa, ha az illető hazatért, és az udvarban elmesélte élményeit. Az is előfordult, hogy az együtt utazók, az útközben érintkezésbe került személyek szó- vagy írásbeli információkat adtak tovább az illetőről, amint fentebb Mannini levele kapcsán láthattuk. A búcsújárás során kiállított okleveleknek is az volt az egyik rendeltetésük, hogy széles körben tájékoztatást nyújtsanak a tervezett utazásról.⁶⁷

A több régió területén áthaladó búcsújárás során különböző úti okmányokra, engedélyekre volt szüksége a jámbor utazónak. Ezek közül a legfontosabb az egyes országokba történő szabad be- és kiutazáshoz szükséges menlevél (*salvus conductus*) volt. Az egyes uralkodók a magas rangú zarándokok számára ajánlóleveleket állítottak ki, melyek címzettei között a tervezett utazás során érinteni kívánt területek előljáróit találjuk. Ezen okmányok célja, hogy a résztvevőknek szabad

61 Tar, 1985. 247.

62 „Hic describitur visitatio totius terrae sanctae, quam hujus temporis peregrinatores perlustrant.” Rožmítal, 1844. 136–142.

63 Harff, 2007. 15–16.

64 Popplau, 1998. 10–11.

65 Csukovits, 2001. 40. 28. jz.

66 Breydenbach, 2010. XXXI.

67 Paravicini, 1993. 112–116.

mozgást, vámmentességet és védelmet nyújtsanak a dokumentumokban meghatározott területeken.⁶⁸ Minthogy ezeket az okiratokat számos alkalommal be kellett mutatni a peregrináció alkalmával, az előkelő zárandokok személye és vállalkozása is szélesebb körben vált ismertté. Az említett iratok közül számos példány eredetiben is korunkra maradt,⁶⁹ sőt esetenként a zárandoklatról készült beszámolók is tartalmazzák ezek másolatait.⁷⁰ A korszak zárandoklatai, utazásai közül e tekintetben Leo von Rožmítal vállalkozása emelkedik ki, mellyel kapcsolatban összesen 22 úti okmány ismert. E dokumentumok kiállíttatása is a heroldok feladatköréhez tartozott, amint a cseh előkelő példája mutatja.⁷¹ Az úti okmányok relevanciáját a búcsújárásokról készült beszámolók is alátámasztják, ugyanis a tudósítások is említést tesznek ezekről. Stefan von Grumppenberg kíséretével több napig időzött Augsburgban a püspök és a városi tanács vendégszeretettel élve, amíg a velenicei dózsához címzett ajánlóleveleket (*Fürdernißbriefe*) kiállíttatták számára.⁷²

Az említetteken kívül a szentföldi zárandokoknak pápai engedélyt is be kellett szerezni a 14. századtól kezdve, hogy a hitetlenek uralma alatt álló területre léphessenek.⁷³ Ezt személyesen és képviselők útján egyaránt megtehették, a pápai kancellárián e tárgyban benyújtott folyamodványok (*supplicationes*) rutinügynek számítottak. Keveseknek állhatott módjában Arnold von Harffhoz hasonlóan pápai audiencián előterjeszteni ebbéli kérésüket.⁷⁴

Címerek, graffitik, képi ábrázolások

Széles volt a vizuális információhordozók repertoárja is egy-egy búcsújárás alkalmával. Az előkelők, nemesek címereiket láthatóvá tették útjuk egyes állomásain, feliratokat, *graffitike*t készítettek és helyeztek el a felkeresett kegyhelyeken. Voltak, akik a zárandoktemplomok üvegablakain, az általuk alapított oltárképen tüntették fel inszignijukat, mások pedig hazaérkezésüket követően örökítették meg a zárandoklat emlékét kegytemplomaikban, sírköveiken elhelyezett és egyéb ábrázolásokon. Ugyancsak egy-egy távoli zárandoklat emlékezetét dokumentálták az út során újonnan elnyert címerek vagy címerelemek. A zárandokok hátrahagyott címereinek, az általuk készített feliratoknak több funkciója is volt. Mindenekelőtt láthatóvá kívánták tenni jelenlétüket az arra járók számára, azaz reprezentálni kívánták önmagukat.

A címerszimbolika nemzetközi nyelve kiválóan alkalmas volt arra, hogy mindenki számára érthető információkat közvetítsen. A címer kommunikációs eszközként láthatóvá tette a társadalmi rangot, a jelentőséget, a befolyást és a hatal-

68 Vincke, 1934.; Vincke, 1963.; Kitzinger, 2003.; Paravicini, 1994.; Paravicini 2010.

69 Igen gazdag e vonatkozásban például a Barcelonai Királyi Levéltár anyaga, mely a Compostelába igyekvő utazók dokumentumai közül sokat megőrzött. Vö. Vincke, 1963. 347.

70 Rožmítal, 1844.; Tar, 1985.

71 Paravicini, 2010. 268.

72 Grumppenberg, 1968. 36.

73 Csukovits, 2003. 99–101. Ugyancsak szükséges volt mind Jeruzsálemben, mind pedig Egyiptom területén az ottani uralkodók képviselőitől írásbeli hozzájárulást kiállíttatni.

74 „Da beehrte ich von Seiner Heiligkeit, dass er mir die Erlaubnis geben möge, über das Meer in das Heilige Land zu ziehen.” Harff, 2007. 62.

mat. A középkor eszmevilágában a címer annak tulajdonosát testesítette meg, tette jelenvalóvá függetlenül attól, hogy az illető maga ott tartózkodik-e vagy sem.⁷⁵ A gyakorlatban ez általában úgy történt, hogy a kíséretük néhány tagja, a herold vezetésével, előrement, és a soron következő állomáson kifüggesztették az érkezők címereit, így már azelőtt megjelenítették az előkelőket, mielőtt azok a helyszínre érkeztek volna.⁷⁶ Ez egy nyilvános, mindenki számára jól érthető formája volt az önreprezentációnak.

A zárandoklatok esetében az utazás célállomásai álltak a nemesi reprezentáció gyújtópontjában. A kegyhelyeken elhelyezett címerek esetében arra törekedtek, hogy számukra tartós emlékezetet biztosítson, s rangjukat is reprezentálja. Éppen ezért, szemben az út egyes állomásain hátrahagyott fa vagy papír címerpajzsok, zászlók helyett itt értékes, sok esetben nemesfémből készített, drágakövekkel díszített címeres emlékeket helyeztek el.⁷⁷ Egyrészt annak reményében tették láthatóvá ezeket, hogy a jövőbeni utazók felismerik ezeket.⁷⁸ Másrészt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a templomok, kápolnák nyilvános térként funkcionáltak, ahol a védőszentnek a heraldikus ábrázolással, felirattal adtak hálát a peregrinusok a sikeres megérkezésükért, egyszersmind pedig saját emlékezetüket is szolgálta. A nevet tartalmazó feliratot és a címet a transzcendens felé irányuló kommunikációs csatornaként is értelmezhetjük.

A hazaút során hátrahagyott címereken, feliratokon az utazás során státuszukban bekövetkezett esetleges változásokat hozhatták nyilvánosságra a peregrinusok. Főként a nemesek törekedtek erre, akik egy új lovagrend, nemesi társaság tagjaivá válva, immár az újonnan szerzett kitüntetés szimbólumát is feltüntették címereiken. Hazatérésüket követően pedig új kitüntetéseiket, dicső tetteiket igyekeztek a nyilvánosság elé tárni. A búcsújárás során elnyert, presztízs-növelő emblémák gyakran ikonográfiai kifejezést is nyertek, így – többek között – freskókon, táblaképeken, valamint a sírköveken ábrázolhatták ezeket. A kései középkort az utazók által hátrahagyott ábrázolások tekintetében a klasszikus heraldikai megjelenítés időszakaként, s ilyenképpen egy jól működő információs rendszerként jellemezhetjük.⁷⁹

A címerek konkrét elhelyezéséről maguk a beszámolók is számos információt tartalmaznak. Rožmital Tours-ban és a compostelai katedrális egyik kápolnájában, ahol számos címer volt látható (*hangen der herren und landfarer wappen des merer teil*), sajátját is kifüggesztette.⁸⁰ Popplau Sevillában, Córdoba-ban és Mont Saint-Michelben egyaránt elhelyezte címerét.⁸¹ A córdobai székesegyházban több száz nemesi jelvényt látott, melyeket németek, csehek, lengyelek hagytak hátra.

75 Biewer, 2003. 144.

76 Erre számos példával lásd Ulrich von Richentalnak a konstanzi zsinatról készített krónikáját: „Und die hießen erst recht anschlahen der herren wapen an die hüßer.” Richental, 2010. 12.

77 Kraack, 1997. 63–67.

78 Paravicini, 1993. 112–116.

79 Kraack, 1997. 330–331., 366–370., 389.

80 Rožmital, 1844. 164., 176.

81 Popplau, 1998. 98., 107., 141–144.

Ugyan a derék szerző neveket nem említett, azonban minden valószínűség szerint a Cillei Ulrik kíséretét alkotó csoport tagjainak emblémái is köztük lehettek, akik 1430-ban utaztak az Ibériai-félszigetre a rekonkvisztában való részvételtől motiválva. A címerek ez esetben a lovagi életmódot reprezentálták, s egyúttal a keresztényeknek a hitetlenek felett aratott diadalát jelenítették meg.⁸²

Sevillában egy érdekes jelenetet örökített meg Popplau a címerkifüggesztés kapcsán: miután meglátták, hogy a címerén lévő sisak egy királyi koronát ábrázol, azt gondolták, hogy ő egy törvénytelen királyi leszármazott, s esetleg azért érkezett a városba, hogy az uralkodó lánya ellen háborút kezdjen.⁸³ A Vilmos hesseni tartománygróf utazását megörökítő Dietrich von Schachten pedig arról tudósított, hogy a velencei dózsepalota egyik szép folyosóján akaszthatták fel a különböző országokból érkező nemes zárandokok (*Teutsche, Fratzosen, Ungernn, Lampparten*) a címereiket.⁸⁴ Harff szintén megemléltette, miszerint e palotában megszámlálhatatlanul sok, Szentföldet megjárt peregrinus címerét látta.⁸⁵ Pero Tafur kasztíliai lovag szentföldi utazása során (1435–1439) úgyszintén sok nemesi címet látott a kegytemplomok és egyéb épületek falain, s természetesen saját jelvényét is több helyen láthatóvá tette. A jeruzsálemi Szent Sír-templomban egy német és egy francia lovag címere között helyezte el nemesi inszigniját, de kifüggesztette címerét a Sínai-hegyen lévő Szent Katalin-kolostorban, valamint a velencei dózsepalotában is. A potentátok minden bizonnyal hazulról is vittek magukkal címertáblákat, de utazásuk során is lehetőségük nyílt címerüket elkészíttetni, amint Kristóf bajor herceg szentföldi utazása alkalmával tette (*wapen an di licht zu molen*).⁸⁶

A felismert címerekről néhány későbbi zárandok is beszámolt, ezzel is megerősítve ezen információs szisztéma működését. Sebastian Ilsung augsburgi patríciust a compostelai érsek palotájában fogadta (1446), s az ott lévő szőnyegen a német választófejedelmek címereit látta.⁸⁷ Niclas von Popplau pedig Mont Saint-Michelben azonosított több színes jelvényt.⁸⁸

A középkori zárandokok a mai turistákhoz hasonlóan a felkeresett helyeken szénnel, egyéb színes anyaggal maguk írták, vagy valamilyen hegyes eszközzel saját kezűleg karcolták-vésték a falba a nevüket és az ott-tartózkodásuk dátumát, címerüket, amint a 16. század derekán Hieronymus Beck, aki a Kheopsz-piramis falába karcolta be nevét.⁸⁹ A késő középkorban a templomok falán feltűnő graffitik abban különböznek a normál értelemben vett feliratoktól, hogy ezek spontán, sze-

82 Kraack, 1998. 115.

83 „[...] daß ich aufm Helm eine königliche Cron führete, sagten sie, ich wär vielleicht eines Königes Bastard und wär derohalben kommen, daß ich umb des Königs Tochter, einen Krieg wollte angefangen. Da ich so nährische Rede von ihnen vernahm, und merckte, daß sie gar nicht verstunden, was zum Adel gehöret [...]” Popplau, 1998. 98.

84 Wilhelm, 1880. 174.

85 Harff, 2007. 74.

86 Kraack, 1997. 402–403, 429.

87 „Da lag ain debich vor im, da waren der kurfirste[n] wapen darein gewirck[t].” Ilsung, 1988. 91.

88 „Allda sahe ich des Hertzogen oder Grafen Heinrichs von Wirtenberg Wapffen eines Ritter Truges aus Pommern, des Techants von Bassel und eines Edelmanns Merschbach genandt.” Popplau, 1998. 144.

89 Paravicini, 1993. 103.

mélyes információkat tartalmaznak, s kivitelezésük sem előre megtervezett „művészi” kompozíció. Az idők folyamán sok falra vésett címernek, feliratnak nyoma veszett. Ezzel kapcsolatban feltételezhető, hogy a templomok klerikusai, alkalmazottai időről időre eltávolították a kevésbé jelentős címerpajzsokat, helyet készítve így az újabbaknak.⁹⁰ Mindazonáltal e gyakorlatot már a kortársak közül is többen károsnak tartották. Felix Faber tudósítása szerint a Sion-hegyi ferences kolostor gárdiánja felhívta a Szentföldre érkező peregrinusok figyelmét a legfontosabb betartandó normákra. Ezek közt találjuk azt is, miszerint a nemes zarándokok tartózkodjanak attól, hogy szénnel, vörös kővel, karcolással ábrázolják a falakon címerüket, vagy feliratokat helyezzenek el.⁹¹

A 15. századtól, különösen annak második felétől a szöveges dokumentáció mellett a képi ábrázolások szerepe is egyre jelentősebbé vált a nagyobb peregrinációk alkalmával. A távoli tájak, városok, épületek, egzotikus állatok reprodukcióit egyrészt az újonnan szerzett ismeretek pontos dokumentálása, másrészt az ezekben rejlő információk közvetítésének igénye miatt készítették. Arnold von Harff saját kezűleg rajzolt színes illusztrációkat zarándokkalauzához. Az előkelők közül néhányan, mint Stefan von Grumppenberg, valamint Bölcs Frigyes szász választófejedelem, hivatásos festőket vittek magukkal, hogy megörökítsék a felkeresett kegyhelyeket.⁹² Utóbbi kíséretéhez három festő is tartozott, köztük a hamarosan híressé vált idősebb Lucas Cranach.⁹³ Egy kortárs levelében arról is beszámolt, hogy a művészt azért vitték magukkal (Münchenben Frigyeshez csatlakozott Kristóf bajor herceg), hogy valamennyi szent helyről, melyet a potentátok választanak, pontos rajzot készítsen.⁹⁴ A herceg számára festett két devóciós képen túl⁹⁵ ismerünk egy Cranach alkotta térképet is, mely a Szentföldet ábrázolja (1. ábra). Jóllehet a térkép az utazásnál mintegy másfél évtizeddel később keletkezett, ám kétséget kizáróan a búcsújárás során szerzett impulzusokhoz, megfigyelésekhez köthető. Ezt egyértelművé teszi, hogy a távolabbi hajó vitorláján Bölcs Frigyes címere látható.⁹⁶ Ez utóbbi pedig egy további szempontra irányítja figyelmünket, jelesül az alább részletesebben tárgyalandó emlékezet kérdésére. Mindazonáltal a korszak illusztrációk tekintetében is legalaposabb munkája Bernhard von Breydenbach már említett útikönyve. A körültekintően megtervezett összeállítás szerves részét alkotják a precíz képi ábrázolások, melyeket egy utrechti festő, Erhart Reuwich készített. A szerzővel

90 Kraack, 1997. 12., 118.

91 „Daß die Adeligen nicht durch Schreiben und durch Zeichnen mit Kohle oder Rötstein oder durch Kratzen die Wände verunstalteten, Wappenschilde und Helme darstellen und Reime daranscrieben [...]” Faber, 1990. 76–77.

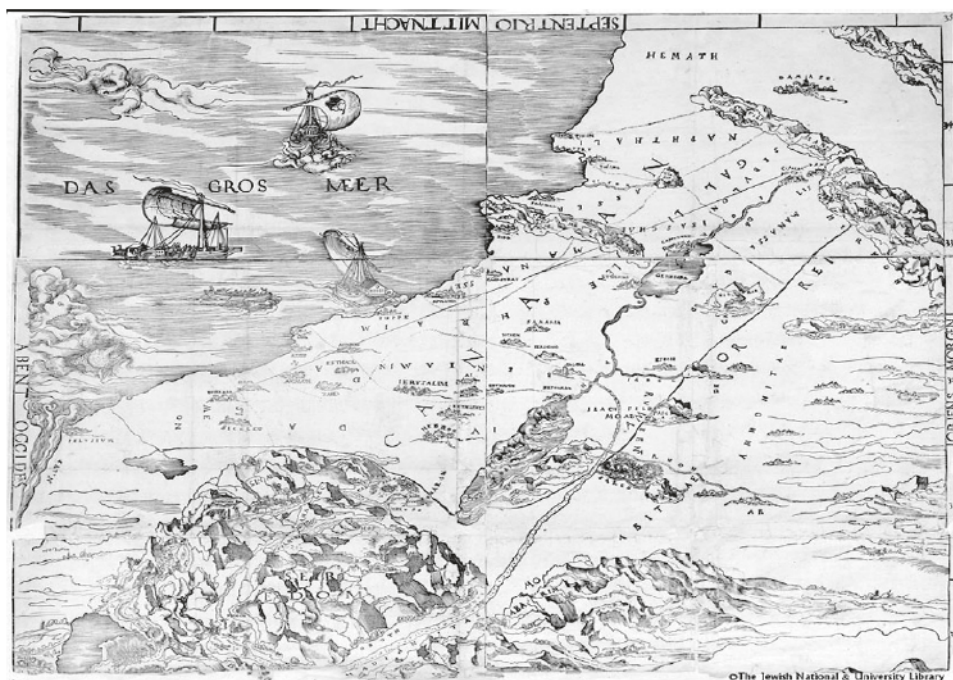
92 *Reiseberichte*, 1999–2001. I. 104–106.

93 A Cranach fivére a Frigyesel együtt utazó Kristóf bajor herceg szűkebb kíséretéhez tartoztak az utazás alatt. Vö. *Reiseberichte*, 1999–2001. I. 248.

94 „Lucas Kranach mitziehet auf der fürsetn geheiß, daß er jeglichen heiligen ort nach notturft und wahl der herrn aufs genaust und best aufriß und verzeihnung machte.” Kunz, 1995. 126.

95 Reichert, 2001. 16.

96 Kunz, 1995. 135.

1. ábra. Id. Lucas Cranach: A Szentföld térképe (1508–1515)

(The Jewish National & University Library, David and Fela Shapell Family Digitization Project, Eran Laor Cartographic Collection, the Hebrew University of Jerusalem)

közösen alakították ki a kötet koncepcióját, s hazatérésüket követően pedig a festő végezte a kézirat nyomdai előkészítését.⁹⁷

Hírnév, kíváncsiság, küldetés

Korszakunkban az információszerzésben, az ismeretek gyarapításában a vallásos tapasztalatok a korábbiakhoz képest csekélyebb súllyal estek latba. A 14. század végétől, majd pedig a 15. század folyamán a vallásos indíttatás mellett egyre inkább előtérbe került a külföldi udvarok felkeresésének igénye, idegen népek és szokások megismerésének, kereskedelmi kapcsolatok létesítésének, valamint a lovagi tornákon a rátermettség bizonyításának vágya.⁹⁸ Az utazási beszámolókból kiviláglik, hogy a lovagi tettek végrehajtásának, a hírnév megszerzésének óhaja, valamint a hitbéli megerősödés és az üdvösség biztosításának igénye egymást átjárva volt jelen egy-egy zárandoklatban.⁹⁹

97 „Unter dieser Herren und ihren Knechten befand sich auch der Maler Erhart Reuwich aus Utrecht, der alle Gemälde in diesem Buch gemalt und die Drucklegung in seinem Haus ausgeführt hat.” Breydenbach, 2010. 541.

98 Plötzl, 1988. 24.; Reichert, 2001. 98.

99 Paravicini, 1993. 92.

A peregrináció és a vitézi tettek összekapcsolásának szemléletes példáját nyújtja Suero de Quiñones lovag esete. Szent Jakab sírjához tartva a leóni Ortes Obrigo hídnál egy hónapon át (1434. július 10.–augusztus 9.) az arra utazó vitézeket párbajra hívta ki. Összesen 166 lándzsatorést hajtott végre sikeresen, amikor megsérült. Ezt követően sikereiért hálát adva zárandokolt el Compostelába.¹⁰⁰ Az udvarok tervszerű felkeresése is alapvető szegmensét képezte a késő középkori lovagi, nemesi utazásoknak, búcsújárásoknak. A királyi, hercegi palotákban megrendezett lovagi tornákon, párviadalokon dicsőséget, hírnevet lehetett szerezni, ami távoli vidékeken is ismertté tette a bátor vitézt. Az európai udvarokban általános gyakorlatnak számító uralkodói hospitalitás révén pedig különböző eseményeken (fogadásokon, lakomákon, vadászatokon) is részt vehettek a messziről érkezett előkelők, melyeken új ismeretségek kötése, az eltérő udvari szokások tanulmányozására is alkalmuk nyílt.¹⁰¹ Az ifjú vitézek számára pedig a legjobb tapasztalatszerzési mód egy-egy távoli kegyhely felkeresése volt, mely során a lelki megerősödésen túl harci tapasztalatokat is szerezhettek a hitetlenek elleni harcokban, továbbá idegen tájakon járva számos új ismerettel bővíthették tudásukat.¹⁰²

Az első német nyelvű autobiográfia szerzője, Georg von Ehingen lovag második hosszabb utazására készülve (1457) azzal indokolta vállalkozását, hogy a keresztény birodalmakban mindenütt béke honol, ezért a lovagi hírnévhez szükséges tettek gyakorlása miatt országról országra kíván utazni.¹⁰³ A nemes zárandokok számára a korszakban kiállított úti okmányok szinte mindegyikében találunk utalást a végrehajtani kívánt lovagi tettek vonatkozásán.¹⁰⁴ Tari Lőrinc többek között azért kelt útra Compostelába és Szent Patrik purgatóriumába, hogy „vitézi tettekben gyakorolja magát, s azokban gyarapodjék”.¹⁰⁵ Lévai Cseh Péter lovászmester számára az aragón király nevében kiállított oklevélben ugyancsak a lovagi tettekre (*por exercer actos de Cavalleria*) s az általuk megszerezhető hírnévre történt utalás.¹⁰⁶ A Rožmítal és kísérete számára kiállított okmányokban az utazást kiváltó okok között a következőket találjuk: 1. *utilitas*, azaz a zárandoklat során hasznos tapasztalatok gyűjtése; 2. *norma militaris*, vagyis a lovagság eszménye, lovagi cselekedetek; 3. *more nobilium*, azaz a nemesi attitűd, hagyományok; 4. *peregrinatio*, azaz a lelki javak szerzése a zárandoklat által.¹⁰⁷

A dicső tettek messze földön híressé tették a zárandok lovagokat, miközben ők maguk is megannyi új információhoz juthattak. Ehingen szentföldi útja alkalmával Rodoszon csatlakozott a törökök ellen készülődő johannita lovagokhoz. Vállalkozása fő indítéka az apja által tervezett jeruzsálemi zárandoklat megvalósítása volt, beszámolójában ez mégis háttérbe szorul a hitetlenek elleni harc és az udvari

100 Plözl, 1988. 24–25.

101 Paravicini, 1993. 106.

102 Péricard-Méa, 2006. 110.

103 Ehingen, 1842. 15.

104 A lovagi zárandoklatra lásd Csukovits, 2001.

105 „...pro actibus militaribus exercendis et augendis diversa mundi climata perlustrare intendat”: Paravicini, 2007. 155. Magyar fordítása: Tar, 1985. 224–225.

106 Vendrell, 1971.

107 Paravicini, 2010. 285–289.

élet bemutatása mögött. Nyugat-európai utazásáról készített leírásában a compostelai kegyhelyet pedig csak per tangensem említette, viszont Ceuta ostromáról, Granadáról, a portugál királyi udvarról részletes tájékoztatást adott.¹⁰⁸ A Szent Jakab küszöbét is felkereső Cillei Ulriknak (és társainak) elsődleges célja is a vitézség gyakorlása, hírnevének öregbítése volt. Nagypja egyik oklevelében is kifejezést nyert, hogy unokája a lovagságért (*um Ritterschaft*) utazott Granadába, ahol a hitetlenek ellen harcolt.¹⁰⁹ Cseh Péter 24 fős kíséretével compostelai zárandoklatát követően szintén Granadába utazott, amint ajánlólevelei tanúsítják.¹¹⁰

Nemcsak a hitetlenek elleni harcokban öregbíthették hírnevüket a zárandoklatra induló lovagok, hanem a párviadatok, lovagi tornák is kiváló alkalmat szolgáltatottak erre, amint fentebb említettem. Egy 15. századi francia krónika (*chronique du petit Jehan de Saintré, 1459*) arról tudósít, hogy egy lengyel nemes compostelai útja során a francia királyi udvarban négy báróval lovagi bajvíváson mérte össze erejét, melynek célja egyrészt a lovagi dicsőség megszerzése, másrészt választott hölgye érdeklődésének felkeltése volt.¹¹¹ Ehingen utazása során több bajvíváson vett részt, melyek közül a portugál udvarban zajló lovagi tornák tették rá a legnagyobb benyomást.¹¹² A tornákon az eltérő vívási szokások tanulmányozására is lehetőség nyílt. Ottheinrich Páduában látott egy számára ismeretlen módon, idegen szokások szerint zajló kopjatörést (*ein welsches Stechen*).¹¹³ Rožmítal és társai is több tornán vettek részt európai körutazásuk alatt, s a küzdelmek során megfigyelhették a különböző régiókra jellemző sajátosságokat. A Brüsszelben rendezett párviadal előtt a cseh lovagok például arról érdeklődtek, hogy mellvértben kezdik-e a viadalt. Ekkor kaptak felvilágosítást arról, hogy ez a burgund gyakorlat (*in thoracibus certamen inituros, more istius regionis*).¹¹⁴

A *curiositas*, azaz a kíváncsiság úgyszintén meghatározó eleme volt a késő középkori peregrinációknak. A zárandoklatok alkalmával lehetőség kínálkozott ugyanis turistaprogramokra is, az érdeklődők megtekinthették a helyi látványosságokat. Sokan az egyiptomi kegyhelyeket felkeresve a piramisokat is megcsodálták, láttak elefántokat, nilusi krokodilokat. Ez nyilvánvalóan nem tartozott az üdvösségszerző cselekedetek közé, ám a késő középkor emberének kíváncsiságát, az új ismeretekre való vágyát kielégítette. Sok zárandok esetében megfigyelhető, hogy a kíváncsiság sokkal nagyobb mértékben motiválta útjukat, mint a vallásosság. A 15. században kiállított ajánlólevelek, menlevelek szinte mindegyikében megtalálható az utazás motivációi között az idegen tájak, népek és szokások tanulmányozásának óhaja.¹¹⁵

108 Schmidt, 1997. 74–75.

109 Häbler, 1899. 43–44.

110 Vendrell, 1971. 224–225., 235–236.

111 Péricard-Méa, 2006. 110.

112 Ehingen, 1842. 27–28.

113 Ottheinrich, 2005. 111.

114 Rožmítal, 1844. 26.

115 Paravicini, 1993. 100–101, 105.; Petneki, 1994. 354–355.; Csukovits, 2001. 33–34.; Csukovits, 2003. 77.

Az első ismert menlevelet, amelyben megjelent az idegen népek megismerésének igénye (*gracia peregrinationis et ut patrie mores videant impresenciarum accedant*), 1387-ben állította ki I. János aragóniai király kancelláriája öt Compostelába igyekvő német lovag számára.¹¹⁶ Tari Lőrinc néhány esztendővel később kelt útlevelében is megtaláljuk a különböző tájak felfedezésének vágyát (*augendis diversa mundi climata perlustrare imtendat*),¹¹⁷ ahogy Lévai Cseh Péter világgjáró ambícióiról (*correr diversas partes del mundo; veoir le monde et entre les autres pays*)¹¹⁸ is értesülünk. Folytathatnánk persze Alfonso Mudara, Leo von Rožmítal és a többi késő középkori nemes zarándok hasonló törekvéseinek felsorolását, azonban úgy hiszem, e példák is kellően szemléltetik a peregrinusok új ismeretek iránti fokozott érdeklődését, mely az információszerzés egyik meghatározó mozgatórugója volt.

Az elmondottak fényében tehát általános jelenségnek tekinthető, hogy a jelentősebb kegyhelyeken feltűnő magas rangú személyeket nem csupán a vallásos szándék vezérelte. A zarándoklatot össze tudták ugyanis kötni diplomáciai, politikai céljaik megvalósításával,¹¹⁹ amint a most vizsgált utazások is alátámasztják. Magától értetődően kevés a konkrét, diplomáciai tárgyalásokra utaló információ e forrásokban, mivel e missziók legfontosabb része a szóbeliségen nyugodott, az írásbeli beszámolókból legfeljebb az elhangzottakra utaltak.¹²⁰ Sok esetben pedig eredendően politikai megbízásokkal keltek útra, magukat jámbor zarándokként feltüntetve, amint ez Bertrand de la Broquière, Jó Fülöp burgund herceg diplomatájának utazása (1432–1433) nyomán közismert.¹²¹

Rožmítal nyugat-európai körútja kapcsán egyik útítársa, a német nyelvű beszámoló lejegyzője, Gabriel Tetzl rögzítette a cseh báró vállalkozásának célját. Eszerint különböző királyságokat és hercegségeket kíván meglátogatni, de mindenekelőtt a Szent Sírhoz és Szent Jakabhoz szeretne eljutni.¹²² Látszólag tehát a vallásos motívum volt hangsúlyosabb, ám emellett, hogy a cseh előkelő valóban élénk érdeklődést mutatott a kegyhelyek, vallásos szokások iránt, esetében inkább a politikai-diplomáciai célok lehettek meghatározóak. Alkalmassint a cseh huszita (kelyhes) király, Podjebrád György (akivel Rožmítal sógorságban állt, valamint országbírója volt) legitimációs kísérlete állhatott utazása hátterében, következésképpen nagyon fontos volt számára a királyi, hercegi udvarok felkeresése. Rožmítal küldetése az volt, hogy Európa meghatározó uralkodói számára bizonyítsa a cseh egyház tagjainak katolikus hit iránti elkötelezettségét, s megakadályozza egy esetleges csehellenes szövetség kialakulását, illetőleg egy hadjárat indítását. A kegy-

116 Vincke, 1934. 263.

117 Paravicini, 2007. 155.

118 Vendrell, 1971. 235.; Viellard-Avezou, 1936. 354.

119 Reichert, 2001. 66. A búcsújárások egyik önálló típusát alkotják a politikai, nemzeti zarándoklatok. Vö. Csukovits, 2003. 65–76.

120 Novák, 2007. 75.

121 Az utazás céljaként a világgjárást és a szentföldi zarándoklatot jelölte meg. Utazásának hátterére lásd Csernus, 1993. 1010., 1012–1013.

122 „Also unterwegs hat er mir gesagt von seiner reis: er woll alle christenlich kunigreich, auch alle furstenthum in teutschen und welschen landen geistlich und weltlich besuchen, und sunderlichen vor woll er gen dem heiligen grab und gen dem lieben herrn sant Jacob.” Rožmítal, 1844. 146.

helyek felkeresése, a peregrináció azért is központi részét képezte a diplomáciai küldetésnek, mert ezzel is azt kívánták hangsúlyozni, hogy a csehek mélyen érző, jó katolikusok.¹²³ Mindazonáltal a jól előkészített diplomáciai misszió nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ugyanis éppen Podjebrád volt veje, Hunyadi Mátyás nem fogadta, sőt országába sem engedte belépni a küldöttséget,¹²⁴ s amint köztudott, II. Pál pápa kiközösítette az eretnek cseh királyt (1466), majd pedig a magyar uralkodó háborút kezdett ellene (1468).¹²⁵

A boroszlói Niclas von Popplau, III. Frigyes császár ismert diplomatája is titkos küldetést teljesített nyugat-európai peregrinációja során. Ezt támasztja alá az útja során felkeresett, megsejmlélt várak és kastélyok, valamint a portugál tengeri expedíciók részletes dokumentálása. Itineráriumának formája is erre utal, ugyanis az uralkodónak összeállított jelentés minden ismértét magán hordozza.¹²⁶

Szintén említésre érdemes Tari Lőrinc esete, aki két ízben is titkos diplomáciai missziót valósított meg a magyar király megbízásából. Írországi peregrinációja alkalmával több hónapig időzött a Brit-szigeteken, melynek elsődleges célja (látszólag) Szent Patrik kegyhelyének felkeresése volt, hogy hitbéli kételyeit eloszlassa. Az újabb kutatások révén azonban felettébb valószínű, hogy az angol királlyal és az armaghi érsekkel folytatott tárgyalásokat annak érdekében, hogy az angol–bajor szövetséget lazítsa.¹²⁷ Hazatérését követően hamarosan ismét útra kelt, s magát zarándoknak kiadva utazott Velencébe (1413),¹²⁸ ahol minden bizonnyal Zsigmond király megbízásából Dalmáciáról és egy oszmánok elleni szövetségről folytatott tárgyalásokat.

Ujlaki Miklós boszniai királyként utazott itáliai zarándoklatra.¹²⁹ Jóllehet nem ismerjük a részleteket, de az felettébb valószínű, hogy mind a pápai audiencián, mind pedig Firenzében, Ferrarában és Velencében sor kerülhetett az éppen aktuális politikai ügyek, különösképpen az oszmánok balkáni térnyerése kapcsán a gondolatcserére.

„Olyan halak, melyeknek szárnyaik vannak”¹³⁰

A kommunikációs csatornákat, az információszerzés indítóokait követően immár az új ismeretekre összpontosítva folytatjuk a vizsgálódást, ami során a zarándokok által hozott és vitt hírekre egyaránt kitérek. Az áttekinthetőség érdekében igyekszem a forrásokban lecsapódott információáradatot főbb kategóriákba csoportosítva (a teljesség igényét nélkülözve), egy-egy példán keresztül bemutatni, amelyek

123 Péricard-Méa, 2006. 115–116.; Paravicini, 2010. 255. 14. jz.

124 Rožmítal, 1844. 195.

125 Kubinyi, 2001. 66.

126 Popplau, 1998. 10–11.

127 Bárány, 2010.

128 „...sub specie visitandi aliqua sanctuariorum pro sua devotione, et venit ad visitationem nostri domini” – áll a köztársaság által kiállított *salvus conductus*-ban. Vö. Kropf, 1896. 730.

129 Fedeles, 2008.

130 „...solche Fische, welche Flügel haben”: Langenn, 1838. 116.

a következők: egzotikus tájak faunája; épített környezet (városok, épületek); népkarakterisztika; vallási szokások; politikai információk.

Minden utazó érdeklődését elsőként a megszokottól eltérő jelenségek keltették fel, s nem volt ez másként a zarándokok esetében sem. A közel-keleti búcsújáró helyeken megfordult jámbor utazók beszámolóiban lépten-nyomon feltűnnek az egzotikus növényekről és állatokról készített rövid leírások, alkalmanként rajzokkal illusztrálva. E tekintetben a vizsgált források közül kétségtelenül Arnold von Harff tudósítása a leggazdagabb. Feljegyzést készített többek között a struccról, a leopárdról, a zsiráfról, a mérges kígyókról, a nilusi krokodilról pedig egy igen részletes jellemzést vetett papírra (2–3. ábra). Beszámolója szerint a folyóparton a forró homokban fekvő láthatóak a 15–16 láb hosszú vízi kígyók, melyeket krokodilnak (*'Kalkatricien' oder Krokodile*) neveznek. Gyík- vagy sárkányszerű alakjuk van négy rövid lábbal, óriási szájjal és ijesztő ábrázattal. Durva, vastag pikkelyekkel borított bőrük olyan kemény, hogy még számszerűl sem lehet megsebesíteni őket. Erős farkukkal képesek a folyóparton ivó nagyobb állatokat is leteríteni, majd utána víz alá vonszolni. Harff saját szemével látta (*was ich beobachtet habe*), amint egy bivaly (*Büffel*) esett áldozatul egy krokodiltámadásnak. Ugyanakkor praktikus szempontokra is figyelmet fordított, ugyanis azt is feljegyezte, hogy a hajósok által fogott krokodilok bőrét kereskedőknek adják el, akik a kiszáritást követően Európába viszik (*in unseren Ländern*) eladni azokat.¹³¹

Ez utóbbi információt megerősíti Ottheinrich beszámolója is, aki Velenében látott egy elejtett állatot, amelyet nyilvánvalóan a kikötőváros kalmárjai szállítottak a fekete kontinensről. Mindenesetre az ifjú lovag érdeklődését felkeltette a hulló, mivel annak minden testrészéről pontos méretet vett.¹³² Nicolò d'Estét a ciprusi király vezette végig vadaskertjén, melyben egyebek mellett egy szép leopárdot, vadászsólymokat, karvalyokat és ciprusi madarakat (*uccelletti di Cipro*) csodálhatott meg.¹³³ Albert szász herceget Krétán érte nagy meglepetés, ugyanis nem akarta elhinni, hogy léteznek repülő halak, egészen addig, míg valaki meg nem ajándékozta néhány példánnyal. A kortársak szerint oly nagy becsben tartotta ezeket, hogy egyenesen kincseskamrájában helyezte el őket.¹³⁴ Itt említem meg, hogy Vilmos hesseni tartománygróf szemtanúja volt egy természeti katasztrófának is. A Szentföldről hazafelé tartván egy földrengést (*Erdtbiebung*) éltek át Cipruson, amely nagy károkat okozott az egész szigeten. Nicosiában a Szent Szófia-templom szentélye beomlott, azonban csodálatos módon az oltáriszentség nem esett áldozatul.¹³⁵

Zarándokaink mindenütt gondosan megfigyelték a települések főbb jellemzőit, a városok kialakítását, aprólékos feljegyzéseket készítettek a nevezetesebb

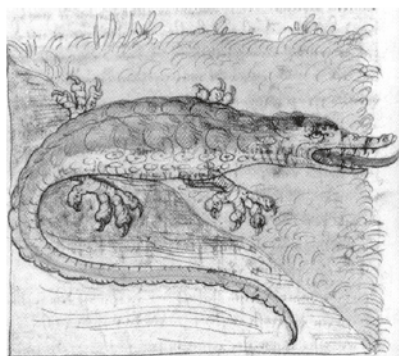
131 Harff, 2007. 108–109.

132 Ottheinrich, 2005. 117.

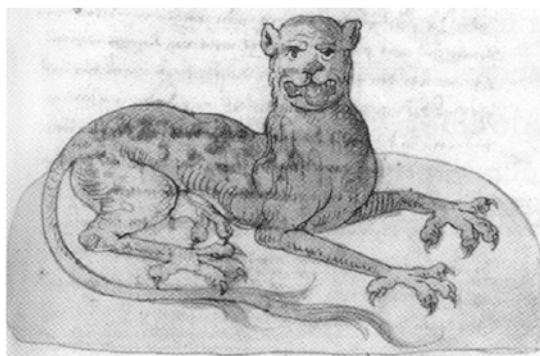
133 Este, 1861. 141.

134 „Diese ließ der Herzog später sorgfältig in der Silberkammer aufbewahren.” Langenn, 1838. 116.

135 Wilhelm, 1880. 211–212.

2. ábra. Nílus-i krokodil
(Harff, 2007. 109.)

3. ábra. Leopárd
(Harff, 2007. 107.)

egyházi és világi épületekről egyaránt.¹³⁶ Elsősorban a Szentföld kegyhelyeiről olvashatunk kimerítő tudósításokat, így Jeruzsálemről, Betlehemről, Názáretről, sőt néhányan zarándokaink közül Egyiptomba is eljutottak. Harff például kimerítő leírást készített Kairóról, melyhez hasonló nagyságú várost Európában még nem látott. Mindazonáltal kissé túlzónak tűnik, hogy – állítása szerint – a városnak 24 ezer utcája és 48 ezer kapuja lett volna, mint ahogy az is, hogy 24 ezer szakács és 48 ezer kenyérsütő működött ottjártakor a településen. A főutakat, melyek nem voltak lekövezve, az óriási hőség és a por miatt naponta háromszor locsolták a Nílusból tevékkel hordott vízzel. A házak ugyan külsőleg nagyon csúnyák és rosszul épültek, ám belül, ahol szinte minden arannyal díszített, nagyon szépek voltak. Különösen a padlók nyerték el a tetszését, melyeket különböző színű márványkövekből alakítottak ki, majd drága szőnyegekkel borítottak. Később megnézték a gízai piramisokat (*Kassa Pharaonis*) is, melyek tetejére felmáshztak, s onnan szemlélték a tájat. Néha-nyan arról tájékoztatták, hogy ezek a régi Egyiptom királyainak síremlékei.¹³⁷

Az európai városokról is tudósítanak természetesen a vizsgált kútfők. Kiváltképp Velence ejtette ámulatba a jámbor utazókat, s alig – ha egyáltalán – találunk köztük olyat, aki ne szentelt volna legalább néhány sort a lagúnák városának, kiváltképp a fényűző dózsepalotának. Az itáliai reneszánsz épületek, paloták, kertek is felkeltették a zarándokok érdeklődését, amint erről több itinerárium is tanúskodik.¹³⁸ Albert szász herceget az Esték városa, Ferrara épületei és kertjei nyűgözték le, krónikása szerint ezek közül is a *Lusthaus* nyerte el leginkább a tetszését, mely véleménye szerint az egész kereszténység legszebb épülete.¹³⁹ Az észak-itáliai vá-

136 Pécsváradi Gábor kortárs zarándokkalauzában is kimerítően ismertette a szentföldi kegyhelyeket. Pécsváradi, 1983.

137 Harff, 2007. 117–123., 130–131.

138 Reichert, 2001. 72.

139 „[...] sonderlich ein Haus, so der herzog en Lusthaus, das ist mit solcher köstlichkeit und lust auch mit vielen schönen gemachen erbawet und gezieret, auch mit Gärten und anderer zierlicher notturfft versorget, welchs ich selbst gesehen, und für das schönste Haus in der gantzen Christenheit loben mus, wird auch von anderen Leuten gelobet.” Albrecht, 1586. XII.

ros hercegei, az Esték nagy gondot fordítottak székhelyük építészeti modernizálására, mely révén a 15. század második felére egy pompás reneszánsz épületekkel, kertekkel és szökőkutakkal ékesített településsé vált a Pó-parti fejedelmi központ.¹⁴⁰

Egy magyar zarándok, Újlaki Miklós boszniai király is felkereste népes kíséretével Ferrarát, amint említettem, s tüzetesen megsejmelte a leghíresebb épületeket, parkokat.¹⁴¹ E ponton adjuk át a szót a város krónikásának, Ugo Caleffininek, aki megörökítette a főúr látogatását: „...a már említett 6. napon [...] a király [Újlaki Miklós] és a herceg [Eroale d'Este] kíséretükkel lóra ültek és elmentek megnézni Ferrara városát a Schifanoiával és a Paradisóval, a herceg testvéreinek palotáival; s miután [megtekintették] a Certosát és a Belfiorét, egy új hajóval elmentek, és a herceg röviden megmutatott minden dolgot. Minden nagyon elnyerte tetszésüket, de leginkább a ferrarai stílusú épületek és néhány további kert. Ugyanezen a napon elvitték őfelségét három ferrarai építőmesterhez, akiket évi 50 dukátért és teljes ellátásért szolgálatába fogadott [...] továbbá egy kertészt is, hogy őfelsége kertjét gondozza.”¹⁴² Az említett épületek,¹⁴³ kertek annyira lenyűgözték tehát Újlakit, hogy ehhez hasonló miliót kívánt teremteni saját rezidenciáin is. Mindez egyúttal azt jelenti, hogy a reneszánsz építészet és kertművészet terén megszerzett új ismeretanyag adaptálására is sor került a Kárpát-medencében.¹⁴⁴

Az épített környezet mellett az idegen népek, népcsoportok is felkeltették a jámbor utazók figyelmét. Ez persze nem korszakunk sajátossága, hiszen a Compostelába igyekvő zarándokok számára a 12. század derekán összeállított *Codex Callixtinus* is részletesen bemutatta az utazás során érintett régiók etnikumainak főbb jellemzőit.¹⁴⁵ Vilmos tartománygróf és kísérete meglepetten tapasztalta, hogy Nápolyban a zsidóknak nem kell ruhájukon ismertetőjelet viselniük, így nem lehet megkülönböztetni őket a keresztényektől.¹⁴⁶ A Rožmítal utazásáról készült egyik beszámolóból megtudhatjuk, hogy flandriai szokás, miszerint a nemes és a magas származású emberek nem vidéken, hanem városokban laknak. A portugál udvarban pedig az afrikai rabszolga-kereskedelemről nyert részletes felvilágosítást a cseh előkelő. Értesülése szerint a portugál uralkodónak három városa volt Afrikában,

140 A város középkori topográfiai fejlődésére lásd Visser Travagli, 1995a–b.

141 Római zarándokútjának részleteire lásd Fedeles, 2008. Ferrara vonatkozásában: 476–477.

142 „a di 6 del dicto [...] il Re predicto et duca et sue comitive mantono a cavalo et andò vendendo la Citade di Ferrara cum Schivanoio et lo Paradyso, palaci di fratelli del Duca; et doppoi a la Certosa et Belfiore et nel barcho noviter se facea fare per quel Duca, et brevier li mostrò ogni cossa. E molto gli piacque ogni cossa, et più li hedifitii al modo de Ferrara, et orti che de alcuno altro loco. Et in quel di condusse ad andare a stare cum sua Maestà tri muratori ferrarexi a 50 ducati lo anno et le spese del tuto, [...] et l'ortolano per l'orto di Sua Maestà.” Caleffini, 1941. 505.

143 A Schifanoiára lásd D'Agostini, 1995., a Paradisóra lásd Gulinelli–Visser Travagli, 1995., a Belfioréra, amely az első itáliai reneszánsz hercegi *studiolo* volt, s ahol többek között Cosmè Tura is dolgozott, lásd Campbell, 1997. 29. sköv. Az Esték mecenatúrájára és a ferrarai reneszánszra lásd Colantuono, 2010.

144 Még Miklós életében elkezdődhetett két Dráván túli rezidenciájának, Újlak és Ráholca várainak reneszánsz stílusú átalakítása. Az építkezések befejezése azonban Miklós halála (1477) folytán fiára, Lőrincce maradt. Az utóbbi években folytatott régészeti feltárások mindezt igazolták. Minderre a vonatkozó szakirodalom felsorolásával lásd Fedeles, 2008. 476–477.

145 Liber Jacobi, 1998.

146 Wilhelm, 1880. 221.

ahonnan etiópokat szállítottak Európába, akiket aztán áruba bocsátottak.¹⁴⁷ Egyebek mellett a mamelukokról és az egyiptomi szokásokról is megemlékezett Harff. Megtudhatjuk, hogy az arab nőket nagyon szigorú ellenőrzés alatt tartották férjeik. Az utcán valamennyien tetőtől talpig fehér ruhát viseltek, arcukat pedig egy fekete hálóval takarták el, hogy fel ne ismerjék őket. Számos alkalommal szemtanúja volt Kairóban a német utazó, hogy ennek ellenére az asszonyok csalták férjeiket. Gyakran elhitették ugyanis velük – így a krónikás –, miszerint fürdőbe mennek, mindeközben álruhát öltöttek, s egy-egy mamelukhoz siettek, hogy néhány órát együtt töltsenek.¹⁴⁸

Búcsújárókról lévén szó, nem meglepő, hogy különös figyelmet fordítottak a beszámolók készítői a különböző egyházi ünnepek, szertartások, relikviák bemutatására, valamint a búcsúk elnyerésére vonatkozó információk pontos dokumentálására. Vilmos hesseni gróf kíséretével részt vett a velencei úrnapi körmeneten.¹⁴⁹ A Rožmítal vezette cseh küldöttség mindegyik útba eső kegyhelyet felkereste; így – többek között – a kölni dómban a háromkirályok relikviái és a Vera-ikon előtt, Canterburyben Becket Szent Tamás, míg Milánóban Szent Ambrus ereklyéinél hódoltak. Utóbbi várossal kapcsolatban említésre került, hogy ott az ambrózián liturgia szerint mutatják be a szentmisét.¹⁵⁰

A jeruzsálemi Szent Sír-templomon hét keresztény náción osztozik – értesülünk Harff munkájából. A latinok, azaz obszerváns ferencesek gondolják a Szent Sírt, engedélyük nélkül nem mondhattak misét a sír fölött. A görögök a templom nagy szentélyét, valamint a Jézus egykori börtönéből kialakított kápolnát felügyelték. Harmadik nációnként a grúzokat említette, majd a jakobiták, az indiaiak, a szírek, végül pedig az örmények következtek.¹⁵¹ Széles körű érdeklődését mutatja, hogy az iszlám vallás általa megismert és fontosnak tartott elemeit is summázta, melyből e helyütt néhány passzust emelek ki. Péntekenként mindenki a mecsetbe megy imádkozni, ahol először megmosakszanak. A mecsetekben vagy templomokban sem kőből, sem fából készült bálványok (*Abgötterei*), sem pedig festmények nincsenek. A mohamedánok nem fogyasztanak bort, mivel prófétájuk, Mohamed megtiltotta, ennek dacára sokan vannak köztük, akik a mamelukokkal és a zsidókkal titkon mégis magukhoz veszik Bacchus nedűjét. Noha halálbüntetés terhe mellett tilos volt nyilvánosan bort árusítani, a mamelu-

147 „Hic Rex [...] tres urbe sin Africa possidet, in quem regionem quotannis exercitum ducere solet, a nullaque expeditione, quantumvis levi, tam inanis reedit, quin omnis aetatis et sexus, ad centum millia, vel amplius Aethiopum adducat. Et id, quod adductum fuerit, omne dividitur tanquam pecus. Nam ea est consuetudo, ut ex aliis regionibus homines ad eorum mercatum conveniant, et eos coemant. Ex quorum pretio rex plus fructus capit, quam ex totius regni sui vectigalibus. Parvulus siquidem Aethiopis duodecim vel tredecim aureis nummis Portugallieci venit, major vero multo cariori pretio.” Rožmítal, 1844. 36., 80–81.

148 Harff, 2007. 126–130.

149 Wilhelm, 1880. 174–175.

150 „...in reliquis missa non administratur Romanae Ecclesiae more, sed ex praescripto canonis divi Ambrosii”: Rožmítal, 1844. 116.

151 Harff, 2007. 193–194.

kok Krétáról titokban lepedővel fedett hordókban Kairóba szállították a szeszes italt, melynek hordóját 14 dukátért adták.¹⁵²

Egy-egy távoli kegyhelyre irányuló utazás alkalmával lehetőség nyílt a különböző régiókban uralkodó aktuális politikai viszonyok megismerésére, a helyi udvarok felépítésének tanulmányozására, valamint az erődítések és a hadi potenciál megfigyelésére egyaránt, amint az előzőekben utaltam rá. A 15. század derekától kiváltképp a Közel-Kelet eseményei álltak az érdeklődés középpontjában, hiszen a terjeszkedő Oszmán Birodalom árnyéka mind nagyobb mértékben vetült az öreg kontinensre. A század első felében Jó Fülöp burgund herceg több diplomatáját küldte információszerzés céljából keletre, köztük Broquière-t. Feladata egy a herceg által tervezett oszmánellenes keresztes hadjáratához történő információgyűjtés volt, következésképpen a szentföldi peregrinációval igyekezett hírszerző tevékenységét elfedni.¹⁵³ A törökökről érkező hírek iránti felfokozott érdeklődést mutatja, hogy az éveken át a hitetlenek fogságában sínylődő György barátnak az oszmánok szokásairól elkészített munkája 1480–1514 között hét kiadást ért meg.¹⁵⁴

Zarándokaink közül néhányan érdekes információkat közöltek az oszmánok közel-keleti térnyerésével kapcsolatban, sőt az is előfordult, hogy hírforrásként tekintettek rájuk a muzulmán uralkodók, amint Arnold von Harff esete példázza. 1497 nyarán érkezett Egyiptomba, ahol egy gdański és egy bázeli származású mameluk segítségével kapott menlevelet. Amikor II. An-Nászir Muhammed szultán arról értesült, hogy egy külföldi érkezett Kairóba, azonnal maga elé kérte, s a német ajkú mamelukok közvetítése révén a következők felől tudakozódott. A francia király területéről származik-e? A francia hadsereg milyen hadi potenciállal rendelkezik? A folyó évben sok területet készül-e meghódítani, s az uralkodónak mik a további tervei? Amikor ezt meghallotta, már tudta, hogy a szultán az iránt érdeklődik, igaz-e a hír, hogy miután VIII. Károly meghódította Nápolyt, Apuliát és Calabriát,¹⁵⁵ most egy keresztes hadjárat indítását tervezi a Szentföld visszafoglalására. Harff félig hamis információkat (*halb mit Lügenreden*) adott, s egyébként sem tudott közelebbit a francia király terveiről.¹⁵⁶ Elbeszélése szerint közel egy esztendő múltán, 1498 tavaszán Konstantinápolyban II. Bajezid szultán egy szolgálatában álló, stájer lovagot küldött érte. Miután a palotába kísérte, az oszmán uralkodó többféle dologról kérdezte, mivel új hírekhez akart jutni (*Neuigkeiten zu erfahren*) a francia király hadereje, valamint az általa tervezett esetleges jeruzsálemi hadjárat vonatkozásában. Harff döntően a Velencében és a hajón szerzett információkra támaszkodott válaszában, melyet azonban nem jegyzett fel. Ezt követően Bajezid felajánlotta neki, hogy amennyiben elhagyja hitét és szolgálatába áll, havi 200 dukátot fizet neki.¹⁵⁷

152 Harff, 2007. 123–126.

153 Csernus, 1993. 1012–1013.

154 *Nyomorúság*, 1976. 208–209.

155 Itt az 1494-es itáliai hadjárat eseményeiről van szó.

156 Harff, 2007. 112.

157 Harff, 2007. 219. A francia király valóban tervezett egy keresztes hadjáratot a Szentföld felszabadítására. Elképzelését az oszmán trónért vívott küzdelemben alulmaradt, s éppen ezért menekülni kényszerült

Ottheinrich palotagróf több mint két évtizeddel Harffot követően érkezett a Szentföldre, s immár a korábbihoz képest jelentősen megváltozott politikai viszonyokat dokumentálhatott. 1516-ban az oszmánok elfoglalták Szíriát, melynek következtében Jeruzsálem is uralmuk alá került, a rákövetkező évben pedig megdöntötték az egyiptomi Mameluk Birodalmat is.¹⁵⁸ Az uralomváltás következtében a Földközi-tenger keleti medencéje is az oszmánok ellenőrzése alá került. Cipruson járva tudta meg például a Rajna vidékéről érkező peregrinus, hogy a szigetet birtokló velenceiek immár a török szultánnak adóznak.¹⁵⁹ Ramlában a velencei hajóskapitány kíséretében felkereste Ferhad nagyvezírt a sátrában, s feljegyzést készített a táborról, melyet lármásnak (*Spektakel*) tartott. Látott 70 sátrat, 400 tevét, valamint lovakat és szamarakat, azonban egyáltalán nem ismerte a hadi készültség valódi okát. Interpretálása szerint a törökök azért állomásoztak a területen, hogy megszemléljék, majd pedig elfoglalják és birtokba vegyék.¹⁶⁰ Valójában azonban a terület ekkor már néhány éve az Oszmán Birodalomhoz tartozott, ám Szíriában és Palesztinában az oszmán uralom elleni harcok ismét fel lángoltak, s ennek elfojtására küldték a térségbe a Ferhad vezette kontingenst.¹⁶¹

Hazaútja során, Zakynthos szigetén (1521 októberében) pedig kétféle új hír (*zweierlei neue Kunde*) jutott tudomására a magyar–török harcokkal kapcsolatban. Az egyik arról szólt, hogy az oszmánok egy várost foglaltak el a magyaroktól, a másik értesülés szerint pedig a törökök két csatát is elvesztettek a magyar királlyal szemben.¹⁶² Sajnálatos módon az első hír bizonyult igaznak, mivel – amint köztudott – a törökök 1521 augusztusában bevették a déli végvárvonal kulcsát, a nándorfehérvári erősséget.¹⁶³ Megtudta azt is, hogy a velenceiek az ellenőrzésük alatt álló görög szigetekről 800 lovast küldtek a pápa ellen harcoló francia király támogatására, a sereg vezetője pedig a ferrarai herceg.¹⁶⁴ Ez esetben az I. Ferenc francia király és V. Károly császár között Itália területén zajló harcokról volt szó, melyek 1521 őszén kezdődtek. Az egyházi állam a császár mellett állt, míg Velence és az I. Alfonz uralta Ferrara a gallokat támogatta.¹⁶⁵

(1481) Dzsem herceg (francia, majd római) fogságára alapozta. A trónkövetelő hátramaradt híveire támaszkodva ugyanis az Oszmán Birodalomban megosztottságot lehetett volna előidézni, ami egy európai összefogáson alapuló hadi vállalkozás esélyeit jelentősen növelhette volna. Mindez azonban csak idea maradt, tekintve hogy a herceg 1495-ben Rómában elhunyt. Vö. Gürkan, 2009. 221–222.

158 Ágoston, 2009. 512.

159 Ottheinrich, 2005. 213.

160 Ottheinrich, 2005. 175.

161 A közel-keleti politikai változásokra lásd Fuess, 2003.

162 Ottheinrich, 2005. 235.

163 Pálosfalvi, 2005. 180–190.

164 Ottheinrich, 2005. 235–236.

165 Pellegrini, 2010. 146–147.

Emlékezet, reprezentáció, információ

A fejedelmi udvarokban különböző lovagrendek, társaságok tagjaivá válhattak az előkelők, melyek presztízsüket, öntudatukat növelték, ezáltal nagy jelentőséget tulajdonítottak ezeknek az utazók. A szóban forgó közösségek mindegyike természetesen nem tekinthető olyan exkluzív főnemesi *societas*-nak, mint például az angol Térdszalag- vagy burgund Aranygyapjas-, netán a francia Szent Mihály-rend.¹⁶⁶ Mindazonáltal olyan politikai eszközök voltak, melyek az idegen nemesek dicsőségtáblájára kerülve megbecsülésüket tovább növelték, s ezek szimbólumait büszkén helyezték el a templomok falain, üvegablakain, saját sírköveiken. E társadalmi jelképek a világi elvárásokon túl lelki erővel bíró zárandokjelvényként is értelmezhetők. A különböző helyeken elhelyezett inszigniák a távoli utazásokat egyúttal láthatóvá tették, így az egykori zárandoklatról, a peregrinus társadalmi státuszáról a kései utókor is információkhoz juthatott.¹⁶⁷

A nemes zárandokok, a középkor alkonyán pedig már az előkelő patrícusok szentföldi utazásának egyik csúcspontját kétségkívül a jeruzsálemi Szent Sír-templomban sorra kerülő lovaggá ütés szertartása képezte. A ceremónia kezdetén a jelölt nemesi származását kellett igazolni,¹⁶⁸ majd pedig esküt kellett tenni, hogy az özvegyeket és az árvákat gyámolítja, a keresztény hitet védelmezi, részt vesz a Szentföld visszaszerzésében, továbbá megvédi a szent várost és a Szent Sírt. Ezt követően a kandidálót a vállára mért három kardcsapással lovaggá ütötték, majd pedig a kard és az aranysarkantyú átadására került sor.¹⁶⁹ A rend tagjaivá vált lovagok maguk is karddal övezhették fel az arra származásuknál fogva alkalmas személyeket, amint János és Albert őrgrofok tették, akik kíséretük 29 tagját avatták lovaggá.¹⁷⁰ A Szentföldön járt zárandokaink erről az aktusról kivétel nélkül beszámoltak.

További rendek is tagjaik közé fogadták a nemes utazókat, amint ezt a következőkben néhány példával illusztrálom. A ciprusi király a Kard-renddel tüntethette ki a nemes zárandokokot, mint például Nicolò d'Estét,¹⁷¹ Vilmos hesseni tartománygrófot pedig a Stóla-rend tagjai sorába vette fel Ferdinánd nápolyi király.¹⁷² Peregrinusaink közül Leo von Rožmital hosszú utazása során nem kevesebb mint tíz előkelő társaság rendjelvényeit kapta meg: Kleve-ben a Szent Antal-, Bretagne-ban a Hermelin-, Szicíliában a Félhold-, Kasztíliaiban a Szalag-, a Szentlélek-, a Pikkely- és a Gránátalma-, Aragóniában a Kanna-rend tagja lett, az angol királytól pedig az SS láncot kapta meg.¹⁷³ E rendek ismertek és népszerűek voltak Európa-szerte, amint Cillei Ulrik esete is mutatja. Ő ugyanis azzal a kéréssel fordult II. János kasztíliai

166 A lovagrendekre, társaságokra lásd Boulton, 1987.

167 Paravicini, 1993. 106–107.

168 Felix Faber 1483-as utazásáról készített itineráriumban még arról tudósít, hogy csak azokat ütötték lovaggá, akik négy generációra visszamenőleg igazolni tudták nemesi származásukat. Faber, 1990. 119.

169 Reichert, 2001. 149.

170 Hohenzollern, 1858. 238.

171 Este, 1861. 138.

172 Wilhelm, 1880. 165, 230.

173 Paravicini, 2010. 273–278.

királyhoz, hogy „kegyeskedjék engedélyezni neki és a házából való négy lovagnak, hogy nyakukban hordozzák megkülönböztető jelként a Pikkely-rendet, amelynek viselése nagy megtiszteltetés lenne számukra, jeleként az oly magas fejedelem jóvoltából élvezett megannyi kegynek és megbecsülésnek”.¹⁷⁴

A lovagrendi szimbólumokat, valamint az egyes kegyhelyekre utaló jelvényeket egyre gyakrabban tüntették fel a sírköveken, családfákon, templomokban, fogadalmi táblaképeken, egyéb alapítványokon. A nemesek szívesen függesztették ki címereiket a zárandoktemplomokban, karcolták nevüket ajtókra vagy falakra, illetőleg jegyezték be a zárandokkönyvekbe, amint korábban említettem. E kialakuló gyakorlat legfontosabb célja a sikeresen teljesített zárandoklat emlékének ébren tartása és a zárandok tekintélyének további megőrzése volt.¹⁷⁵

A középkor alkonyán az emlékezetnek egy új formája alakult ki, ami első ízben Georg von Ehingennél mutatható ki. A lovag az általa személyesen felkeresett uralkodókról portrét készíttetett, majd pergamenre festette címerüket, gondosan feljegyezte titulátúrájukat, végül pedig ezeket is beszámolójához illesztette.¹⁷⁶ Ennek egyik legfontosabb célja – a neki adományozott lovagrendek igen részletes bemutatásához hasonlóan – bizonyosan az volt, hogy ezzel is hangsúlyozza, mindenki számára nyilvánvalóvá tegye a nemesi-lovagi vezető réteghez való tartozását.

Vilmos hesseni tartománygróf szentföldi zárandoklata emlékére egy érmét veretett (1492/1493), amin saját címere mellett a pápától kapott díszkard és barett, valamint a jeruzsálemi kereszt volt látható. A pajzsot övező láncon pedig a Griff-rend inszignája került elhelyezésre, melyet visszaútja során a nápolyi uralkodótól nyert el.¹⁷⁷ Hasonló megfontolásból csináltatott falikárpitokat Ottheinrich gróf is. Mindkét gobelin a neuburgi műhelyben készült (kb. 1541), és a Szentföld panorámáját ábrázolja, meglehetősen részletességgel. A bal oldali szőnyeg alján kilenc térdeplő, kezüket imára kulcsoló, páncélos lovag címerükkel és nevükkel ellátott alakja látható. Az első figura magát Ottheinrich gróftól jeleníti meg aranyvértetben. A két szőnyeg látszólag csak a dicső lovagi tetteknek, a keresztény hitet védelmező vitézségnek állít emléket, s hiányzik róluk a személyes devóció ábrázolása. A megoldás kulcsa a herceg páncélzatának szimbolikájában érhető tetten, ugyanis a megjelenített aranyozott páncélt – amit természetesen sematikusan reprodukáltak a szőnyegen – nagybátyja esküvőjére (1535) készíttette, melynek elől felén a Madonna karján Jézussal, míg a nyakvértén egy lánc a jeruzsálemi kereszttel látható.¹⁷⁸

174 „[...] pero que le ternia en merced que diese licencia á él é á quatro Caballeros de su casa para traer su devisa del collar del escama, en la que traer él se ternia por mucho honrado, por se devisa de tan alto Príncipe de quien tantas honras y mercedes habia rescibido.” Anderle, 1992. 57. (A szöveg szakszerű magyar fordításáért Harsányi Iván kollégámnak tartozom köszönettel.) Vö. Csukovits, 2003. 80. (A krónika e részét meglehetősen pontatlan fordításban közli, ennek következtében a magyar szövegben teljesen elsikkadt a Pikkely-rend: „kéri a királyt, adjon engedélyt neki és négy lovagjának, hogy kaphassanak egy őket megjelölő, kagylóformával díszített nyakraválót.”)

175 Ottheinrich, 2005. 58. Magyar vonatkozásokra Bárány, 2013.

176 Paravicini, 1993. 107–108.

177 Wilhelm, 1880. 230. 1. jz.

178 A szőnyegekhez a Breydenbach útikalauzában publikált képeket használták mintaként, ami bizonyosan rendelkezésre állt a főúr könyvtárában. Ottheinrich, 2005. 62–63.

Axel von Lichtenstein fiával és sógorával 1462-ben utazott Compostelába. A katedrális szentélyében az apja által festetett képet felújíttatta, a donátorok (szülei) sorát saját és felesége alakjával bővítette, a címerét pedig a kép fölé függesztette.¹⁷⁹ Tari Lőrinc compostelai és esetleges szentföldi útjának emlékét őrzi a névadó birtokon általa bővített Szent Mihály-templom. A templomhajó déli kapuzatán az épületkutatás során in situ felszínre került timpanonkő címerfaragványokat tartalmaz. A báró saját és felesége címere mellett a zarándoklata során elnyert rendek jelvényeit is megjelenítették, jelesen a kasztíliai Pikkely- és a ciprusi Kard-rendeket, de ezeken túl természetesen a Luxemburgi Zsigmond iránti lojalitását kifejező *Societas Draconis* emblémája is látható.¹⁸⁰

A hosszú, veszélyekkel teli szentföldi zarándoklat nagy viszontagságoknak tehető ki a peregrinusokat. Sokan megbetegedtek a tengeri úton, a közel-keleti szokatlanul forró klíma és az ismeretlen ételek is próbára tehetők az európaiak szervezését, ami sok esetben végzetesnek bizonyult. Ebből adódóan a beszámolóiban a búcsújárás során elhunytakról is találunk feljegyzéseket. A hajóúton meghaltakat higiéniai okokból a tengerbe vetették,¹⁸¹ a Szentföldön pedig számos zarándoktetőt alakítottak ki. A magas rangú személyeket társadalmi állásukhoz illő módon helyezték végső nyugalomra. Kristóf bajor herceg 1493 nyarán Palesztinában ételmérgezést kapott, majd néhány hét múlva Rodoszon elhunyt. A Szent Antal-templomban nagy pompával került sor a gyászszertartásra, melyen négy fekete ruhába öltözött lovag vitte a sírhoz a koporsót, egy társuk pedig a bajor zászlóval előttük haladt (*vexillum Bavariae pretulit*). Égő gyertyával a kezükben vonultak a gyászolók, a temetési misét pedig két püspök és számtalan klerikus koncelebrálta.¹⁸² Maga a temetési szertartás is a szakrális-profán kommunikáció része volt, ugyanúgy, mint a herceg közelebbről nem ismert síremléke is. Ez utóbbi a később a szigeten járt peregrinusok figyelmét is felkeltette, ugyanis az itinéráriumban is rendre megemlékeztek róla.¹⁸³

Arnold von Harff lövenichi plébániatemplomban lévő sírköve hosszú zarándokútjának is emléket állít. A lovagi páncélzatban ábrázolt nemes sírfedlapjának keretén 32 nemesi címet helyeztek el, ami kiterjedt rokoni kapcsolatait jeleníti meg. A sírkövön ugyanakkor a peregrinációjára utaló kegyhelyek emblémája is látható: a pápai tiara és Szent Péter a mennyország kulcsaival (Róma), egy zarándokbot és egy kulacs (Compostela), egy kerék és egy kard (Alexandriai Szent Katalin, Sínai-hegy), egy sziklán álló kereszt (Jeruzsálem).¹⁸⁴ Mindez tehát egy világot járt, tapasztalt, s ugyanakkor mélyen vallásos *miles Christi* emlékeztetést őrzi, aki utazásai során dicső tetteket hajtott végre, s mindezt büszkén tudatja minden szemlélővel.

179 Plözl, 1988. 25.

180 Cabello, 1987. I. 289., 294–295.; Cabello, 1993. 45–46. és 84. kép.

181 Albert szász herceg kíséretének egyik tagjáról például a következőket olvashatjuk: „Otto von Schittingen, dieser starb auff dem widerwege zwischen dem Heiligen Lande und Zypern und wurde ins Meer geworffen.” Albrecht, 1586. 7r.

182 Leidinger, 1915. 440–441. Vö. Christoph, 1880. 305–306.

183 Például Harff, 2007. 98.

184 Harff, 2007. 12–13.

A személyes vallásosság kifejezésén, valamint a lelki üdvösség biztosításának vágyán túl a misealapítványok egyúttal információhordozók is voltak.¹⁸⁵ Különösen az olyan frekvenciánál helyeken, mint például a Szentföld szerezhetek tudomást a *respublica Christiana* odalátogató tagjai az alapító személyéről, s adhatták tovább peregrinációjának hírért, ami az egykori zarándok emlékeztetének fenntartását szavatolta. A vizsgált zarándokaink közül Ottheinrich gróf a Sion-hegyi ferences kolostorban tett misealapítványt, mely révén a szerzeteseknek naponta három szentmisét (egyet-egyet latin, olasz és német nyelven) kellett elmondaniuk.¹⁸⁶

A memoriális kommunikáció imént vázolt elemei a személyes devóción, továbbá a reprezentációs igényen túl egyúttal a közösségtudat transzparenséivé váltak. Különösen a címerek szerepe figyelemreméltó e szempontból, hiszen egyrészt a kegyhelyek és a lovagrendek szimbólumait ábrázolták e jelvényeken az előkelő zarándokok kegytemplomaikban, sírköveiken. Másrészt pedig az sem volt példa nélküli, hogy egy-egy zarándok címerét a búcsújárásra emlékeztető elemmel egészítette ki.¹⁸⁷ A kegyhelyeken hátrahagyott címerek, valamint a kegyúri templomokban és a sírköveken elhelyezett, az egykori búcsújárásra utaló emblémák és feliratok nem pusztán a presztízs igényét voltak hivatva megjeleníteni. A mindenki számára jól látható, nyilvános helyeken lévő ábrázolások a jövőbeni zarándokok számára jelként szolgáltak, s egyúttal az egyetemes keresztény közösséghez való tartozást szimbolizálták, tették publikussá. Ezáltal pedig a *respublica Christiana* ideológiájának közvetítőivé váltak, s ezáltal az együvé tartozás, az egyetértés jelképeiként tekinthetünk rájuk.

185 A misealapítványokra lásd Fedeles, 2014.

186 Ottheinrich, 2005. 35.

187 Eberhard württembergi gróf 1468-as szentföldi útját követően két cédrust vett fel címerébe. Kühnel, 1987. 507.

Függelék

A vizsgált zárandoklatok

Személy	Év	Kegyhelyek
Tari Lőrinc pohárnokmester	1411–1412	Szent Patrik purgatóriuma, Santiago de Compostela
	1413	Velence
Niccolò d'Este ferrarai herceg	1413	Szentföld
Lévai Cseh Péter lovászmester	1415–1416	Santiago de Compostela
Stefan von Grumppenberg	1417	Szentföld
Cillei Ulrik gróf	1430	Santiago de Compostela
János és Albert brandenburg–aschbachi őrgrófok	1435	Szentföld
Georg von Ehingen lovag	1453–1456	Szentföld
	1457	Santiago de Compostela
Leo von Rožmital országbíró	1465–1467	Santiago de Compostela
Újlaki Miklós boszniai király	1475	Loreto, Róma
Albert szász herceg	1476	Szentföld
Nikolaus von Popplau lovag	1483–1484	Szent Patrik purgatóriuma, Santiago de Compostela
Vilmos hesseni tartománygróf	1491–1492	Szentföld
Bölcs Frigyes szász választófejedelem és Kristóf bajor herceg	1493	Szentföld
Arnold von Harff lovag	1496–1498	Róma, Szentföld, Santiago de Compostela
Ottheinrich rajnai palotagróf	1521	Szentföld

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Albrecht

1586 Mergenthal, Hans von: *Gründliche und warhafftige Beschreibung der löblichen und ritterlichen Reise und Meerfahrt in das heilige Land nach Hierusalem des Durchlauchtigen und Hochgebornen Fürsten und Herrn Herrn Albrechten Hertzogen zu Sachssen Landgraffen in Düreingen Markgraffen zu Meissen etc. Hochlöblicher gedechtnüs. Dabey ein kurtzer Auszug der Pilgramschafft ins gelobte Land Hertzog Wilhelmen zu Sachssen auch anderer Fürsten aus diesem hochlöblichen Stammen So wol etlicher Graffen vom Adel und anderer so mir und darbey gewesen zubefinden.* Leipzig, 1586.

Breydenbach

2010 Breydenbach, Bernhard von: *Peregrinatio in terram sanctam. Eine Pilgerreise ins Heilige Land.* Frühneuhochdeutscher Text und Übersetzung. Hg. v. Mozer, Isolde. Göttingen, 2010.

Caleffini

1941 Banfi Florio: Romei ungheresi del giubileo del 1475 (Niccolò Ujlaki re de Bosnia in un affresco nell' Ospedale di Santo Spirito dell' Urbe). In: *Corvina (NS)*, 4. (1941) 504–505.

Christoph

1880 Des durchleichtigen hochgeporn fürsten und hern hertzog Cristofels von pairn mor fart auf daz allerkurczest den rechten grand wie in Maister hans schneider von Augspurg seiner genaden. In: Röhricht, Reinhold–Meisner, Heinrich: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Berlin, 1880. 297–307.

Ehingen

1842 *Des Schwaebischen Ritters Georg von Ehingen Reisen nach der Ritterschaft*. Hg.: Pfeiffer, Franz. Stuttgart, 1842.

Este

1861 Viaggio a Gerusalemme di Nicolò da Este. Descritto da Luchino dal Campo ed ora per la prima volta messo in luce. A cura di Giovanni Ghinassi. In: *Miscellanea di opuscoli inediti o rari dei secoli XIV e XV. Prose*. Vol. I. Torino, 1861. 99–160.

Faber

1990 Sollbach, Gerhard E.: *In Gottes Namen fahren wir. Die Pilgerfahrt des Felix Faber ins Heilige Land und zum St. Katharina-Grab auf dem Sinai A. D. 1483*. Kettwig, 1990.

Grumppenberg

1968 Reiseberichte aus Bayerisch–Schwaben. In: *Reisen und Reisende in Bayerisch–Schwaben und seinen Randgebieten in Oberbayern, Franken, Württemberg, Voralberg und Tirol. Reiseberichte aus elf Jahrhunderten*. Bd. 1. Hg.: Dussler, Hildebrand. Weissenhorn, 1968. 34–36.

Harff

2007 Rom – Jerusalem – Santiago. *Das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff (1496–1498)*. Hrsg.: Brall-Tuchel, Helmut–Reichert, Folker. Köln–Weimar–Wien, 2007.

Häbler

1899 Häbler, Konrad: *Das Wallfahrtsbuch des Hermannus Kunig von Vach und die Pilgerreisen nach Santiago de Compostela*. Strassburg, 1899.

Hohenzollern

1858 *Die Hohenzollern am heiligen Grabe zu Jerusalem, insbesondere die Pilgerfahrt der Markgrafen Johann und Albrecht von Brandenburg im Jahre 1435*. Aus dem Quellen bearbeitet von F. Geisheim. Berlin, 1858. 205–253.

Ilsung

1988 Honemann, Volker: Sebastian Ilsung als Spanienreisender und Santiagopilger (mit Textedition). In: *Deutsche Jakobspilger und ihre Berichte*. Hg.: Herbers, Klaus. Tübingen, 1988. (Jakobus-Studien, 1.) 61–95.

Leidinger

1915 *Veit Arnpeck. Sämtliche Chroniken*. Hg.: Leidinger, Georg. München, 1915.

Liber Jacobi

1998 *Liber Sancti Jacobi. Codex Callixtinus*. Hg.: Herbers, Klaus–Noia, Manuel Santos. Santiago de Compostela, 1998.

Nyomorúság

1976 *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Fügedi Erik. Bp., 1976.

Ottheinrich

2005 *Die Reise des Pfalzgrafen Ottheinrich zum Heiligen Land 1521*. Hg.: Reichert, Folker. Regensburg, 2005.

Pécsváradi

1983 Pécsváradi Gábor: *Jeruzsálemi utazás*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Holl Béla. Bp., 1983. (Magyar ritkaságok.)

Popplau

1998 *Reisebeschreibung Niclas von Popplau, Ritters, bürtig von Breslau*. Vorwort und Kommentar von Radzikowski, Piotr. Übersetzung von Vorwort, Bemerkungen und Annex nach der polnischen Ausgabe: Radzikowski, Piotr–Radzikowska, Danuta. Kraków, 1998.

Richental

2010 *Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich Richental*. Eingeleitet und herausgegeben von Buck, Thomas Martin. Ostfildern, 2010. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, XLI.)

Rožmítal

1844 *Des böhmischen Herrn Leo's von Rožmítal Ritter-, Hof- und Pilgerreise durch die Abendlande 1465–1467. Beschrieben von zweien seiner Begleiter. Itineris a Leone de Rosmítal nobili Bohemo annis 1465–1467 per Germaniam, Angliam, Franciam, Hispaniam, Portugalliam atque Italiam confecti. Commentarii coevi duo*. Hg. v. Schmeller, J. A. Stuttgart, 1844. (Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart VII.)

Röhrich–Meisner

1880 Röhrich, Reinhold–Meisner, Heinrich: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Berlin, 1880.

Tar

1985 *Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt írta: V. Kovács Sándor. Ford. Bellus Ibolya, Boronkai Iván, Érszegi Géza, Imre Flóra. Bp., 1985. (Magyar ritkaságok.)

Wilhelm

1880 Diderici von Schachten Beschreibung der Reise ins heilige landt, welche Herr landgraff Wilhelm, der ältere, anno 1483 (1491) Sontags nach Ostern vorgenommen. In: Röhrich, Reinhold–Meisner, Heinrich: *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Berlin, 1880. 161–245.

2. Szakirodalom

D'Agostini

1995 D'Agostini, Alessandra: Palazzo Schifanoia. In: *Topografia storica e archeologica urbana*. A cura di Visser Travagli, Anna Maria. Ferrara, 1995. 93–97.

Anderle

1992 Anderle Ádám: *Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben (historiográfiai vázlat)*. Szeged, 1992.

Ágoston

2009 Ágoston, Gábor: Selim I. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Eds.: Ágoston, Gábor–Masters, Bruce Alan. New York, 2009. 511–513.

Bárány

2010 Bárány, Attila: Political Pilgrimage in Later Medieval Central Europe: A case study of a Hungarian traveller to Ireland. In: *Global Encounters European Identities*. Eds.: Harris, Mary N.–Agnarsdóttir, Anna–Lévai, Csaba. Pisa, 2010. 203–214.

2013 Bárány Attila: A fejedelmi lovagrendek hatása a magyar bárói társadalomban a 15. században. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense, 12.) 11–36.

Biewer

2003 Biewer, Ludwig: Wappen als Träger von Kommunikation im Mittelalter. Einige ausgewählte Beispiele. In: *Medien der Kommunikation im Mittelalter*. Hg.: Spieß, Karl-Heinz. Stuttgart, 2003. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, 15.) 139–154.

Boulton

1987 Boulton, D'Arcy J. D.: *The Knights of the Crown. The Monarchial Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325–1520*. Woodbridge, 1987.

Cabello

1987 Cabello, Juan: A tari Szent Mihály templom építéstörténete. In: *Művészet Zsigmond király korában*, I–II. Szerk.: Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. 283–296.

1993 Cabello, Juan: *A tari Szent Mihály templom és udvarház*. Bp., 1993. (Művészettörténeti füzetek, 22.)

Cambell

1997 Campbell, Stephen J.: *Cosmè Tura of Ferrara. Style, Politics and the Renaissance City, 1450–1495*. New Haven–London, 1997.

Cardini

2002 Cardini, Franco: *In Terrasanta. Pellegrini italiani tra Medioevo e prima età moderna*. Bologna, 2002.

Colantuono

2010 Colantuono, Anthony: Estense Patronage and the Construction of the Ferrarese Renaissance, c. 1395–1598. In: *The Court Cities of northern Italy: Milan, Parma, Piacenza, Mantua, Ferrara, Bologna, Urbino, Pesaro and Rimini*. Ed.: Rosenberg, Charles M. Cambridge, 2010. 196–243.

Csernus

1993 Csernus Sándor: A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, I–III. Szerk.: Békési Imre et al. Bp.–Szeged, 1993. II. köt. 1006–1019.

Csukovits

2001 Csukovits Enikő: Lovagi zarándoklat. In: *Történelmi Szemle*, 43. (2001) 1–2. sz. 33–42.

2003 Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Bp., 2003. (História Könyvtár, Monográfiák 20.)

2010 Csukovits Enikő: A földrajzi megismerés útjai Európában (Az ókortól a nagy földrajzi felfedezésekig). In: *Századok*, 144. (2010) 2. sz. 255–299.

2011 Csukovits Enikő: Geográfusok, peregrinusok, tengerészek. Válasz Szommer Gábor bírálatára. In: *Századok*, 145. (2011) 2. sz. 477–496.

Faulstich

1996 Faulstich, Werner: *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800–1400*. Göttingen, 1996. (Die Geschichte der Medien, Bd. 2.)

Fedeleš

2008 Fedeleš Tamás: „Bosniae... Rex... Apostolorum limina visit”. Újlaki Miklós 1475-ös római zárandoklata. In: *Történelmi Szemle*, 50. (2008) 4. sz. 461–478.

2014 Fedeleš Tamás: „Medicina contra peccata mundana”. Késő középkori főúri misealapítványok. In: *Századok*, 148. (2014) 2. sz. (s. a.)

Fuess

2003 Fuess, Albrecht: Dreikampf um die Macht zwischen Osmanen, Mamluken und Safawiden (1500–1517). Warum blieben die Mamluken auf der Strecke? In: *Die Mamluken. Studien zu ihrer Geschichte und Kultur*. Hg.: Conermann, Stephan–Pistir-Hatam, Anja. Hamburg, 2003. (Asien und Afrika, 7.) 239–250.

Grabois

1998 Grabois, Aryeh: *La pèlerin occidental en Terre sainte au Moyen Âge*. Paris–Bruxelles, 1998. (Bibliothèque du Moyen Âge, 13.)

Gulinelli–Visser Travagli

1995 Gulinelli, Maria Teresa–Visser Travagli, Anna Maria: Palazzo Paradiso. In: *Topografia storica e archeologica urbana*. A cura di Visser Travagli, Anna Maria. Ferrara, 1995. 98–111.

Gürkan

2009 Gürkan, Emrah Safa: France. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Eds.: Ágoston, Gábor–Masters, Bruce. New York, 2009. 221–225.

Herbers

2007 Herbers, Klaus: *Jakobsweg. Geschichte und Kultur einer Pilgerfahrt*. München, 2007².

Kintzinger

2003 Kintzinger, Martin: Cum salvo conductu. Geleit im westeuropäischen Spätmittelalter. In: *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa*. Hg.: Schwinges, Rainer Christoph. Stuttgart, 2003. (Vorträge und Forschungen, 60.) 313–363.

Klußmann

2012 Klußmann, Andreas: *In Gottes Namen fahren wir. Die spätmittelalterlichen Pilgerberichte von Felix Fabri, Bernhard von Breydenbach und Konrad Grünenberg im Vergleich*. Saarbrücken, 2012. (Historica occidentalis et orientalis, Bd. 1.)

Kraack

1997 Kraack, Detlev: *Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise. Inschriften und Graffiti des 14.–16. Jahrhunderts*. Göttingen, 1997. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Bd. 224.)

1998 Kraack, Detlev: Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise auf den Wegen nach Santiago de Compostela. In: *Der Jakobuskult in „Kunst“ und „Literatur“*. Zeugnisse in Bild, Monument, Schrift und Ton. Hg.: Herbers, Klaus. Tübingen, 1998. 109–125.

Kropf

1896 Kropf Lajos: Pászthói Rátholdi Lőrincz zárandoklása. In: *Századok*, 30. (1896) 8. sz. 716–730.

Kubinyi

2001 Kubinyi András: *Mátyás király*. Bp., 2001. (Tudomány – Egyetem.)

Kunz

1995 Kunz, Armin: Cranach as Cartographer. The Rediscovered Map of the Holy Land. In: *Print Quarterly*, 12. (1995) 2. sz. 123–144.

Kühnel

1987 Kühnel, Harry: Integrative Aspekte der Pilgerfahrt. In: *Europa 1500*. Hg.: Seibt, Ferdinand–Eberhardt, Winfried. Stuttgart, 1987. 496–509.

Langenn

1838 Herzog Albrecht der Beherzte, Stammvater des königlichen Hauses Sachsen. Eine Darstellung aus sächsischen Regenten-, Staats- und Culturgeschichte des 15. Jh. Hg.: Langenn, Friedrich A. von. Leipzig, 1838.

Menache

1990 Menache, Sophia: *The Vox Dei. Communication in the Middle Ages*. New York–Oxford, 1990.

Novák

2007 Novák Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Bp., 2007. (Információtörténelem.)

Ohler

1988 Ohler, Norbert: *Reisen im Mittelalter*. München, 1988².

Paravicini

1989 Paravicini, Werner: *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, I. Sigmaringen, 1989. (Beihefte der Francia, 17,1.)

1993 Paravicini, Werner: Von den Heidenfahrt zur Kavalierstour. Über Motive und Formen adligen Reisens im späten Mittelalter. In: *Wissensliteratur im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Bedingungen, Typen, Publikum, Sprache*. Hg.: Brunne, Horst–Wolf, Norbert Richard. Wiesbaden, 1993. (Wissensliteratur im Mittelalter, 13.)

1994 Paravicini, Werner: „Fürsschriften und Testimonia“. Der Dokumentationskreislauf der spätmittelalterlichen Adelsreise am Beispiel des kastilischen Ritters Alfonso Mudarra 1411–1412. In: *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*. Hg.: Helmuth, Johannes–Müller, Heribert. 2 Bde. München, 1994. Bd. 2. 903–926.

2007 Paravicini, Werner: Fakten und Fiktionen: Das Fegefeuer des hl. Patrick und die europäische Ritterschaft im späten Mittelalter. In: *Jean de Mandeville in Europa. Neue Perspektiven in Reiseliteraturforschung*. Hg.: Bremer, Ernst–Röhl, Susanne. München, 2007. (MittelalterStudien Bd. 12.) 111–187.

2010 Paravicini, Werner: Bericht und Dokument. Leo von Rožmitál unterwegs zu den Höfen Europas (1465–1466). In: *Archiv für Kulturgeschichte*, 92. (2010) 2. sz. 253–307.

Pálosfalvi

2005 Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Bp., 2005.

Pellegrini

2010 Pellegrini, Marco: *Il papato nel Rinascimento*. Bologna, 2010.

Péricard-Méa

2006 Péricard-Méa, Denise: Leo von Rozmitál, böhmischer Pilger und Botschafter (1465–1467) im werdenden Europa. In: *Wallfahrten in der europäischen Kultur*. Hg.: Dolezal, Daniel–Kühne, Hartmut. Frankfurt a. M., 2006. (Europäische Wallfahrtstudien, 1.) 109–119.

Petneki

1994 Petneki Áron: Advenae et peregrini. Utazás és zárandokság a középkori mentalitástörténetben. In: *Századok*, 128. (1994) 2. sz. 352–393.

Plötzl

1988 Plötzl, Robert: Deutsche Pilger nach Santiago de Compostela bis zur Neuzeit. In: *Deutsche Jakobspilger und ihre Berichte*. Hg.: Herbers, Klaus. Tübingen, 1988. (Jakobus-Studien, 1.) 1–27.

Reichert

2001 Reichert, Folker: *Erfahrung der Welt. Reisen und Kulturbegegnung im späten Mittelalter*. Stuttgart, 2001.

Reiseberichte

1999–2001 *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters. Eine analytische Bibliographie*. Herausgegeben von Werner Paravicini. Teil 1. Deutsche Reiseberichte bearbeitet von Christian Halm. 2. Aufl. Frankfurt a. M., 2001; Teil 2. Französische Reiseberichte bearbeitet von Jörg Wettlaufer in Zusammenarbeit mit Jacques Paviot. Frankfurt a. M. 1999; Teil 3. Niederländische Reiseberichte nach Vorarbeiten von Detlev Kraack bearbeitet von Jan Hirschbiegel. Frankfurt a. M., 2000. (Kieler Werkstücke Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, Bd. 5, 12, 14.)

Samson-Himmelstjerna

2004 Samson-Himmelstjerna, Carmen von: *Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung*. Berlin, 2004. (Berliner Historische Studien, Band 37.)

Schaefer

1999 Schaefer, Ursula: Zum Problem der Mündlichkeit. In: *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*. Hg.: Heinzle, Joachim. Frankfurt a. M.–Leipzig, 1999. (Insel Taschenbuch, 2513.) 357–375.

Scheibelreiter

2006 Scheibelreiter, Georg: *Heraldik*. Wien, 2006. (Oldenbourg Historische Hilfswissenschaften.)

Schmidt

1997 Schmidt, Susanna: *Georg von Ehingen, 'Reisen nach der Ritterschaft'. Stil und Darstellungsmuster einer Ritterbiographie am Übergang vom späten Mittelalter zur frühen Neuzeit*. Bonn, 1997. (Inaugural-Dissertation an der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn.)

Sigal

1989 Sigal, Pierre André: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Bp., 1989.

Stevenson

2009 *The Herald in Late Medieval and Early Modern Europa*. Ed.: Stevenson, Katie. Woodbridge, 2009.

Szommer

2011 Szommer Gábor: Földrajz, megismerés és az információs rendszerek történeti vizsgálatában rejlő lehetőségek. In: *Századok*, 145. (2011) 2. sz. 457–475.

Vendrell

1971 Vendrell, Francisca, Vda. de Millás Vallicrosa: Contribución de los Húngaros al Año Santo Compostelano. Caballeros centroeuropeos en la corte aragonesa. In: *Magyar Történelmi Szemle*, 2. (1971) 217–243.

Viellard-Avezou

1936 Viellard, Jeanne-Avezou, Robert: Lettres originales de Charles VI conservées aux archives de la couronne d'Aragon à Barcelone. In: *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 97. 1936. 317–373.

Vincke

1934 Vincke, Johannes: Geleitbriefe für deutsche Pilger in Spanien. In: *Wallfahrt und Volkstum in Geschichte und Leben*. Hg.: Schreiber, Georg. Düsseldorf, 1934. (Forschungen zur Volkskunde, 16/17.) 258–265.

1963 Vincke Johannes: Europäische Reisen um 1400 im Spiegel aragonischer Empfehlungs- und Geleitsbriefe. In: *Medium Aevum Romanicum. Festschrift für Hans Rheinfelder*. Hg.: Bihler, Heinrich–Noyer-Weidner, Alfred. München, 1963. 345–377.

Visser Travagli

1995a Visser Travagli, Anna Maria: Ferrara, città medievale. In: *Ferrara nel Medioevo. Topografia storica e archeologica urbana*. A cura di Visser Travagli, Anna Maria. Ferrara, 1995. 61–74.

1995b Visser Travagli, Anna Maria: Topografica storica di Ferrara dalle origini al 1492. In: *Topografia storica e archeologica urbana*. A cura di Visser Travagli, Anna Maria. Ferrara, 1995. 181–185.

TAMÁS FEDELES

DIVINE AND EARTHLY COMMUNICATION

ARISTOCRATIC DEVOTION IN THE LATE MIDDLE AGES – A CHANNEL OF INFORMATION FLOW

The study seeks answer to the following questions: which channels of communication could have been employed by aristocrats through their pilgrimages in the late Middle Ages? What kind of information could have been transmitted? Where could have the acquired pieces of information been utilised and in which circles could this factual knowledge have become well-known? This study concentrates on the 15th century, as well as on since the first quarter of the 16th century, as a result of the fact that this period is considered to be the heyday of the different kinds of reports, diaries and itineraries. The starting point of this analysis is provided by the peregrinations of barons and imperial aristocrats, as the majority of data on disposal is given by their well-documented journeys. In the first place, peregrinations of those people are analysed, who originated and lived in the territory of the Holy Roman Empire, as most of the detailed travel diaries survived from this region. Due to the complexity of the subject-matter, the author employs other types of written, material and epigraphic sources as well as different graphic portrayals.

Az információáramlás jellemzői a Magyar Királyságban a középkori német nyelvű krónikák alapján

Mint ismeretes, a középkori német nyelvű krónikák gyakran számolnak be a Magyar Királyságról, illetve annak történetéről.¹ A népi nyelven/anyanyelven (*volksprachig*) íródott elbeszélő források a laikus megbízóknak, mecénásoknak, célközönségnek² köszönhetően sokszor olyan többletinformációval is rendelkeznek, amelyek a latin nyelvű szövegekbe például a *brevitas* vagy az „igazságra való törekvés”³ elve miatt nem kerülhettek be.⁴ Rendkívül szemléletes példa e tekintetben az Albertus de Constantiának tulajdonított, prózában írt, latin nyelvű világtörténeti összeállítás 1427-ből, amelynek megírásánál Albertus egy német nyelvű rimes császárkrónikára támaszkodott, és a *brevitas* elvére hivatkozva a legendás, mondabeli és anekdotaszerű elemeket elhagyva erőteljesen lerövidítette azt.⁵ Ugyanakkor Johannes de Utino a 14. század közepe táján keletkezett, eredetileg latin nyelvű világkrónikáját a 15. század közepén német nyelvre is lefordították, s a fordításnál a szöveget legendás, mondabeli és anekdotaszerű elemekkel egészítették ki.⁶ Ugyanígy megemlíthetjük itt a dokumentáris⁷ források körét is. Egy oklevél például természetesen nem tartalmazza, nem tartalmazhatja a kiállításához, megírásához vezető út összes

- 1 A teljesség igénye nélkül az utóbbi éveket tekintve a német nyelvű forrásokra vonatkozóan: Radek, 2008; Körmendi, 2008; Körmendi, 2009. 155–193.; Bradács, 2009. 1421–1454.; Veszprémy, 2010. 465–484.; Mikó, 2013. 1–22.; Radek, 2013a. 1–22.; Radek, 2013b. 174–187. Más népi nyelven íródott krónikákra vonatkozóan lásd a Korall tematikus kötetét: A Magyar Királyság európai szemmel. *Korall*, 10. (2009) 38. sz.
- 2 A mecénatúra kérdésköréhez lásd Bumke, 1979. A késő középkori német földön jellemző kétnyelvű historiográfiához lásd Sprandel, 1994.
- 3 Schmale a német *wahr* (‘igaz’) és német *falsch* (‘hamis’) fogalmak rendkívül komplex tartalmi összetevőivel foglalkozik (Schmale, 1988. 121–132.). Az igazság bizonygatására szolgáló formulákkal kapcsolatban lásd Schulz, 1909. Lásd még Schmeidlert, aki a patrisztikus stílus részeként foglalkozik a középkori, az igazság bizonygatására szolgáló formulákkal (Schmeidler, 1916. 25–34.).
- 4 Elegendő itt Vizkelety András kutatásaira gondolnunk, aki középkori elbeszélő historiográfiai szövegeket vizsgált nyelvi (latin vs. népi nyelv/anyanyelv) és formai (próza vs. kötött beszéd/verses forma) vonatkozásban. Vizkelety, 1990. 682–684. Herkommer számos példát sorol fel a középkori historiográfiában arra vonatkozóan, hogy a prózában írt szövegek eleve igazságtartalommal bírnak, míg a verses formában írt szövegek eleve hazugságot implikálnak (Herkommer, 1972).
- 5 Vizkelety, 1990. 682–684.; Vizkelety, 2009.
- 6 A berlini kézirat betoldásaira először Vizkelety András hívta fel a figyelmet: Vizkelety, 1988. 307. A „Magyar krónikát” is tartalmazó kéziratok vizsgálatát az OTKA K 68 394. sz. projektje (projektvezető: Veszprémy László, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, projekt munkatárs: Radek Tünde, ELTE BTK Germanisztikai Intézet, Német Nyelvű Irodalmak Tanszéke) tette lehetővé.
- 7 Van Caenegem–Ganshof, 1964.

körülményét. Az oklevelek *narratio* részei ugyan lehetnek olykor beszédesek, tartalmazhatnak utalásokat,⁸ ezek sem szólnak azonban feltétlenül például egy béketárgyalás előkészítésének megszervezéséről, a tárgyalás folyamatának mikéntjéről vagy a hírnökök, követek szerepéről. Mindezek azonban bekerülhetnek az elbeszélő forrásokba, s kiegészíthetik és árnyalhatják eddigi, sokszor csak az oklevelek által közvetített ismereteinket. A népi nyelven, anyanyelven írott krónikák további tüzetes vizsgálata eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert történések taglalásával, adatokkal bővítheti eddigi tudásunkat.

Gondoljunk itt a korábbi időkől Bartoniek Emma kutatásaira a koronázási eskü fejlődésével kapcsolatban. Mint ismeretes, a Stájeri rímes krónika (*Steirische Reimchronik*) az egyetlen olyan jelenleg ismert forrás, amely viszonylag részletesen számol be III. András koronázási szertartásáról.⁹ Az újabb kutatásokkal, kutatási lehetőségekkel kapcsolatban érdemes itt pár szót ejteni arról, hogy az 1140–1150 között keletkezett, Regensburgban íródott „Császárkrónika” (*Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen*, a továbbiakban: KChr) ma ismert legkorábbi kéziratában, a vorauai kéziratban (*Vorauer Sammelhandschrift*), amelynek keletkezését a 12. század utolsó negyedére teszik, Attila temetésének¹⁰ helyéről az alábbiakat találjuk: [...] *do der chunic Ezzel zeouene wart begraben*¹¹ [kiemelés a szerzőtől – R. T.], vagyis „miután Attila királyt ouen-ben eltemették”. Mindez egy meglehetősen korai említése „Ofen”-nek.¹² Jelenlegi ismereteink szerint az „Ofen” megnevezés első okleveles említése (*Ouen*) 1235-ből származik,¹³ amely eredetileg a mai Pest elnevezésére szolgált, s csak a tatárjárást követően lett a mai budai oldal német megnevezése.¹⁴ A korai forrásokkal kapcsolatban szokás még hivatkozni az 1200 körül a Duna térségében – valószínűleg Bécs és Passau között – keletkezett „Nibelungenlied”-re,¹⁵ amelyben megtaláljuk a *ze Etzelnburc*,¹⁶ azaz „Attila vára/városa” megnevezést is, de azt is, hogy *Etzeln si funden in sîner stat zu Gran*,¹⁷ azaz „Attilát (szék)helyén/városában, Esztergomban találták.” A „Nibelungenlied” kiadását kísérő összefoglaló térkép¹⁸ aztán „Attila várát/városát”

8 Lásd ehhez: Kurcz, 1962. 323–354.; Kurcz, 1966. 179–180.; Kristó, 1992. 14–29.

9 Bartoniek, 1917.; Radek, 2011. 231–243.

10 Attila sírjával kapcsolatban lásd Veszprémy, 2010. 476–478.

11 A vorauai kézirat faksimiléje (Fank, 1953) alapján. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Mag. Stefan Reiternek, a vorauai kolostori archívum könyvtárosának, hogy digitalizálta és rendelkezésemre bocsátotta a faksimile kiadás vonatkozó oldalát. A KChr kiadásában: KChr: 14179. sor: [...] *do der chunic Ezzel ze Ovene wart begraben* [...].

12 Erre már Veszprémy László is felhívta a figyelmet (Veszprémy, 2004. 21.). Ezúton szeretnék köszönetet mondani Veszprémy Lászlónak (Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Erb Máriának (ELTE BTK Germanisztikai Intézet, Magyarországi Németek Kutatási és Tanárképzési Központja), valamint Sasi Attila térképésznek az „ouen” megnevezéssel kapcsolatos eszmecseréért.

13 Csánki, 1936. 20. sz.

14 Összességében lásd Végh, 2006. Pest és Buda elnevezésére vonatkozóan lásd különösen Végh, 2006. 18–26.; Mollay, 1989. 236.; Kiss, 1980. 131–132.

15 *Das Nibelungenlied*, 1997.

16 *Das Nibelungenlied*, 1997. 416. 22. *aventure*, 1379,1.

17 *Das Nibelungenlied*, 1997. 452. 24. *aventure*, 1497,2.

18 *Das Nibelungenlied*, 1997. 1010–1011.

Esztergommal azonosítja.¹⁹ Ugyanakkor Lübecki Arnold 1210 körül keletkezett latin nyelvű „Szláv krónikája” (*Chronica Slavorum*), amely 1171–1209-ig tárgyalja az eseményeket, s az 1189-es esztendőnél – amikor is I. (Rótszakállú) Frigyes császár keresztet hadjárata kapcsán vonul át a Magyar Királyság területén – említi meg *Granon*, tehát Esztergomon kívül „Attila városát” (*in urbem Adtile*).²⁰ Érdemes lenne tehát az Ofen megnevezéssel és annak jelentéstartalmával kapcsolatos ismereteinket újragondolni és újratárgyalni.

Jelen tanulmány célja az, hogy középkori német nyelvű krónikák alapján a Magyar Királyság néhány nemzetközi kapcsolatát vizsgálva betekintést nyújtson az információközvetítés rendszerének jellemzőibe. A legfőbb alapfogalmakat tárgyalva bevezetesként szolgál az információáramlás és -közvetítés legfőbb jellemzőinek vázolásához a középkori Magyar Királyságban.²¹

A vizsgálat korpusza

Tanulmányomban mindenekelőtt a „Stájeri rímes krónika” (*Steirische Reimchronik* vagy másképpen *Österreichische Reimchronik*, a továbbiakban: StRchr)²² információit veszem alapul s ezeket más elbeszélő források anyagával fogom kiegészíteni. Megjegyzendő, hogy a magyar történettudományi szakirodalomban a StRchr szerzőjét több helyütt még ma is – tévesen – „Hornecki Ottokar” (*Ottokar von Horneck*) személyében jelölik meg, amely átvétel nyilvánvalóan Bartoniek Emma egyik alapvető, a koronázási eskü fejlődésével kapcsolatos korábban már említett tanulmányával hozható összefüggésbe.²³ Ugyanakkor Maja Loehr már 1937-ben egy tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy a Stájerországi Tartományi Levéltárban folytatott kutatásai alapján oklevelekkel bizonyítható, hogy a StRchr szerzője egy bizonyos *her Otacher ouz der Geul*, tehát „Ottokar aus der Gaal”²⁴ (1260–1265 körül–1320 körül) volt,²⁵ aki a Strettweg nemzetségből, egy hivatalnoki, kisenemesi családból származott. Mecénásaként II. Ottó jöhet szóba, aki a költő Ulrich von Lichtenstein (1200 körül–1275) fia volt. Ottokar aus der Gaal a 14. század első két évtizedében keletkezett krónikája azért is különösen alkalmas információ-történeti vizsgálatokra, mert nemcsak fejedelem- és tartománytörténettel foglalkozik, hanem a környező területek eseményeit is beágyazza a birodalomtörténetbe. Ottokar aus

19 A kiadás névmutatójában is szerepel *Etzelburg*, azzal a megjegyzéssel, hogy ez mind „Gran”-t, mind pedig „Ofen”-t is jelölheti. *Das Nibelungenlied*, 1997. 1003.

20 Lappenberg, 1868. 130. Soós István Lübecki Arnold kapcsán „Etzelburg”/„Etzilbourg”-ot „Altöfen”-nel azonosítja (Soós, 1999. 18.).

21 Jelen tanulmányom korábbi ez irányú kutatásaim folyamányaként értendő (Radek, 2010. 63–88.). Alapfogalmak tárgyalása miatt a két tanulmány között átfedések lehetségesek.

22 A vonatkozó szövegek, szövegrészek fordításai a saját fordításaim, ezeket külön nem jelölöm. Átvételek esetén mindig megadom a fordító nevét és a fordítás forrását. A rímes krónikák szövegét is prózafordításban közlöm. Kiegészítéseimet szögletes zárójelben adom meg.

23 Bartoniek, 1917. 5–44.

24 A német nyelvű szakirodalomban „Ottokar von Steiermark” néven is szerepel.

25 Loehr, 1937. 89–130.

der Gaal csaknem 100 ezer középfelnémet sorban tárgyalja a korabeli világ történetét II. Frigyes császár halálától (1250), illetve a Babenberg-ház kihalásától (1246) kezdve az alsó-ausztriai nemesi felkelések koráig (1309). Részletesen taglalja az osztrák, a stájerországi és a salzburgi tartománytörténetet, illetve a szomszédos országok, így Csehország és Magyarország eseményeit is, a Német Birodalomra vonatkozóan pedig a német tartományok, valamint Itália és Szicília történetét, de beszámol Akkon elvesztéséről, Trieszt és Ferrara városáról, Spanyolországról, Afrikáról, Örményországról és a Tatár Birodalomról is.

Ezenkívül az alábbi források információit használtam még kiegészítésként. A magát a polgári felső réteghez számító Jans Enikel²⁶ valószínűleg valamikor az 1270–1280-as években írta meg majdnem 30 ezer sornyi „Világkrónikáját” (*Weltchronik*, a továbbiakban: JEWchr), amely a világ teremtésétől az 1250-es esztendőig, II. Frigyes császár haláláig (1250) tárgyalja az eseményeket. Jans Enikel egy másik, az 1280-as években íródott, kicsit több mint 4000 sornyi, de befejezetlenül maradt historiográfiai művét, a „Fejedelmek könyvét” (*Fürstenbuch*, a továbbiakban: JEFb) már az osztrák történelem megírásának szentelte.

Mügel Heinrich (Heinrich von Mügel, valószínűleg 1319–1380 körül) német nyelvű „Magyar krónikáját” (*Ungarnchronik*, a továbbiakban: HvMUchr) valószínűleg 1359–1362 között jegyezte fel és ajánlotta IV. (Habsburg) Rudolf hercegnek. A krónika az özönvíztől kezdve tárgyalja az eseményeket 1333-ig, tehát I. Károly magyar uralkodó koráig.

A kutatásban Johannes de Utino (†1363) nevével összekapcsolt,²⁷ a 14. század közepe táján keletkezett latin nyelvű „Világkrónikát” – amely Mályusz Elemér nyomán „Drágya-féle kompendium”-ként is ismeretes²⁸ – a 15. század második felében, 1460 körül német nyelvre is lefordították.²⁹ Az eddig ismert öt német nyelvű kézirat közül három tartalmazza az úgynevezett alapszöveget, vagyis a biblia-történeti részt az első emberpár teremtésétől az apostolok kiküldetéséig, valamint a pápa–császár krónikát és a magyar királyok krónikáját is. Tanulmányomhoz a tervezett kiadás³⁰ alapjául szolgáló vezérkézirat, Be1³¹ (a továbbiakban: JdU Be1) magyar királyokról szóló krónikáját vettem figyelembe, amely Géza fejedelemmel,

26 Tulajdonképpen „Jans, hern Jansen eninchel”, tehát, „János, János úr unokája” (1230/1240 k.–1302 k.). A 13. századi Bécsben ugyan kimutatható a Jans-féle nemzetség, egyik tagja sem azonosítható azonban egyértelműen a krónikaíróval.

27 Az eddigi kutatások szerint a krónika egyes részeit tekintve szerencsésebb Johannes de Utino folytatójáról beszélni. Lásd ehhez Melville, 1987. 78. A szerzőség kérdését reményeink szerint el fogja dönteni az eddig ismert legkorábbi, valószínűleg Johannes de Utino keze írásával készült, 1338-ra datálható tekercs, amelynek vizsgálata már folyamatban van.

28 Mályusz, 1967. 76–77.

29 Vízkelety, 1988. 289–309. A jelenleg ismert kéziratállományhoz lásd Radek, 2013a. 1–22.

30 A kritikai kiadás elkészítése folyamatban van. A kiadás egyelőre azt a három latin (Veszprémy László) és három német nyelvű (Radek Tünde) kéziratot érinti, amelyek a biblia-történeti részen, a pápa–császár krónikán kívül a magyar királyok krónikáját is tartalmazza.

31 A kéziratok jelöléséhez lásd Vízkelety, 1988. 290–292. Vízkelety Andrásról átvettem nemcsak a kézirat-elnevezések rövidítéseit, hanem az újonnan előkerült kéziratokról az általa alkalmazott gyakorlatot is: a mindenkor szigla a kézirat őrzési helyének kezdőbetűiből tevődik össze (Radek, 2013a. 2.).

illetve I. István királlyal, a 969-es esztendővel indítja és Mátyás király uralkodásával, az 1458-as évvel zárja az események elbeszélését.

A karintiai tartományi krónikairódlomban nagy jelentőségű a regensburgi érsekséghez tartozó Sankt Martin am Techelsberg papja, Jakob Unrest (†1500), aki nemcsak a meglehetősen terjedelmes „Osztrák krónikájában”³² (*Österreichische Chronik*, a továbbiakban: JUÖChr) tért ki a magyar történelem egyes eseményeire, hanem egy önálló „Magyar krónikát”³³ (*Ungarische Chronik*, a továbbiakban: JUUChr) is írt. Ez utóbbiban a magyar történelem leírásának fő vonalait az Attilától Mátyás királyig terjedő korszak adja, de ebben a krónikában is találunk kitekintő bekezdéseket, például Velence keletkezéséről. Jakob Unrest Magyarország iránti élénk érdeklődése valószínűleg nem egyszerűen a földrajzi közelségnek tudható be, hanem sokkal inkább a Karintiát is érintő török betöréseknek és ezáltal a magyarok török elleni erőfeszítéseinek.

Korabeli terminológia

A korabeli kommunikáció megismeréséhez elengedhetetlen megvizsgálni azt, milyen fogalomkészlettel operálnak forrásaink. A vizsgált szövegek nyelvtörténeti szempontból a középfelnémet (*Mittelhochdeutsch*)³⁴ nyelv korszakába (1050–1350), illetve a koraujfelnémet nyelv (*Frühneuhochdeutsch*)³⁵ időszakába (1350–1650) nyúlhatnak vissza. Nagyon egyértelműen behatárolhatók a középfelnémet/koraujfelnémet *bote* (,küldönc’, ,hírvivő’, ,hírnök’, ,követ’ jelentésben), a koraujfelnémet *sendbote* (,küldönc’, ,küldött’, ,követ’ jelentésben), illetve a középfelnémet/koraujfelnémet *botschaft* (,hír’, ,közlés’, ,üzenet’, illetve ,küldöttség’, ,követség’ jelentésben) lexémák.³⁶ Tanulmányomban a fordításoknál szinonimaként használom a ,küldönc’, ,hírvivő’, ,hírnök’ és ,követ’, illetve a ,küldönc’, ,küldött’, ,követ’ szavakat, tudatában annak, hogy a középfelnémet forrásokban szisztematikusan kiépített követi rendszerről még nem beszélhetünk.

A forrásokban leggyakrabban a *bote*³⁷ szót találjuk, amely kezdetekben valószínűleg az olyan egyszerű hírnököt, hírvivőt jelentette, aki mindenféle teljhatalmi

32 Jakob Unrest valamikor 1480 előtt (talán 1466-ban) kezdte el írni JUÖChr-ját, amelyet először 1493-ban lezárta, majd később 1499-ig folytatott. A krónika az 1435-től 1493-ig, illetve 1499-ig terjedő időszak eseményeit tárgyalja.

33 Adolf Armbruster előtt Franz Krones (Krones, 1880. 339–372.) foglalkozott JUUChr-ral egy azóta eltűnt kézirat (Königliche Bibliothek zu Hannover, Codex Pap. fol. Pappb. Nr. XIII. 783, f. 27–32.) alapján. Armbruster szerint Jakob Unrest ezt a krónikát 1490-ben zárta le, míg Krones vizsgálatai szerint valamivel később, 1499 körül, de mindenképpen 1508 előtt. A Krones által vizsgált kéziratföredék a hun ősidőktől II. Géza király haláláig (1162-ig) tárgyalja az eseményeket, míg az Armbruster-kiadás szerint 417-től 1490-ig.

34 Eggers, 1965.

35 Eggers, 1969.

36 Lásd ehhez még DWB, Bd. 2. 271–276. hasábok.

37 Például: StRchr 125–126, 1396, 1411, 1422, 1481, 2015, 7696, 9261, 9296, 10702, 11180, 11220, 11359, 74845, 80603, 80627, 80695. sorok, HvMUchr 128,17; 137,12; 147,14; 152,4; 152,5; 152,8; 155,9; 162,12; 167,8; 211,23; 212,1; 213,18, JUUChr 506.

felhatalmazás és kíséret nélkül közlekedett,³⁸ mégpedig lovon, azért, hogy információt juttasson el egyik helyről a másikra, illetve hogy bizonyos személyeket invitáljon adott helyre. Nagyon jól szemlélteti ezt a StRchr-ban az a rész, amikor II. Ottokár cseh király meghívja a vendégeket unokahúgának, Brandenburgi Kunigundának és IV. Béla fiának, Béla hercegnek 1264-ben tartott esküvőjére: „Szétküldte hírnökeit a [meghívó]-levelekkel: vágtsanak közel- és távolra.”³⁹ A hírvivők között megemlíthetjük még az úgynevezett gyors hírvivőket is. 1488-ban ilyen gyors hírvivőt (*schneler pott*)⁴⁰ küldtek Brüggebe, amikor Miksa herceget, tehát a későbbi I. Miksa császárt Brügge városa fogságba vetette 1488 első felében.

Arról sajnos nem tudósítanak a források, hogy egy-egy hírvivő, követ mennyi ideig volt úton, rendelkezett-e, s ha igen, milyen kiszolgáló személyzettel. Viszont rendkívül fontos eseményeknél (például valamelyik uralkodó halála esetében) időhatározókkal fejezik ki vagy erősítik meg a gyorsaság tényét:⁴¹ „nagyon sebesen”, „rohanvást” (*vīl drāt*), „gyorsan”, illetve „hirtelenjében” (*snelliglich*), valamint utalásokat találunk arra, hogy „gyors ütemben”, „azonnal” cselekedve küldtek valahova hírnököket, hírvivőket például *algeriht* vagy *zehant*⁴² („azon nyomban”). Mátyás király halálát például *von stund an*, vagyis „azonnal” jelentették a német-római császárnak, III. Frigyesnek, aki a tudósítás szerint éppen Linz felé menet kapta a hírt, ő pedig rögtön fiához, Miksához küldetett Innsbruck felé az Etsch folyóhoz, hogy magához hívassa. Majd Miksa is *von stund an*, tehát „azonnal” küldöttséget (*potschaft*) küld magyar földre egy „baráti irattal minden fejedelemnek, grófnak és úrnak, egyháziaknak és világiaknak, városi és vidéki uraknak”.⁴³ II. Vencel cseh király hírnökei pedig *gerant*,⁴⁴ vagyis „rohanvást”/„vágztatva” érkeznek meg VIII. Bonifác pápához, hogy megszerezzék a pápa „engedélyét” és „beleegyezését”, vagyis hogy kieszközöljék nála, hogy az ifjabb Vencel ülhesen Magyarország trónjára.⁴⁵

38 „Ő [I. Habsburg Rudolf] azt parancsolta Hugo von Taufers grófnak, hogy ne várjon tovább, hanem lovagoljon a magyarokhoz és keresse meg László királyt [IV. László]” (StRchr 15284–15287. sorok: [...] *grāf Hougē von Tūfers er hiez, / daz er niht lenger bit / und hinz Ungern rit / nāch dem kunic Ladislā*).

39 StRchr 7695–7697. sorok: [...] *mit briēven hiez er* [II. Ottokár] *loufen / sīn boten unde rīten / nāhen unde wīten*. A rimes krónika menyegzőre vonatkozó szövegét prózafordításban közölte Vizkelety, 1993. 571–584. A vonatkozó rész fordítását Vizkelety Andrástól vettem át. Vizkelety, 1993. 576.

40 JUÖChr, 200.

41 Például StRchr 10284. sor, StRchr 43207. sor: *vīl drāt*, StRchr 24430, 80711. sorok: *drāt*, StRchr 10309. sor: *algeriht*, StRchr 43252, 78500. sor: *snelliglich*.

42 StRchr 15017. sor: *zehant*. „Rudolf király [I. Habsburg Rudolf] megint átküldte [hozzájuk] követeit, megparancsolta nekik [saját követeinek], hogy igyekezzenek/siessenek. A magyarokat tisztelettel megkérte, hogy amint tudomásukra jut üzenete, azonnal jöjjenek át hozzá [mármint hogy keljenek át a March folyón], mindez kérése szerint történt [a dümkruiti csatában 1278-ban].” StRchr 15350–15355. sorok: [...] *kunic Ruodolf hin wider sant, / den boten hiez er strīchen, / die Unger bat er flīzidichen, / swen si die botschaft vernāmen, / daz si zehant über kāmēn / nāch sīner bete daz geschach*.

43 JUÖChr, 187: [...] *ward dem kayser von stund an verkund gen Lynntz; der verkund das seinem sun, kunig Maximilian an die Etsch gen Ynnsprug und empot dem, zu im zu komen. Kunig Maximilian schickt auf stund an sein potschaft gen Vngern mit ainem frewntlichen schreiben allen fursten, graven und herrn, geistlichen und weltlichen, den von stetten und gemainer lanndschaft*.

44 StRchr 80422. sor.

45 StRchr 80430–80431 sorok: [...] *sīn urlæbe / und sīnen willen darzuo gæbe, / daz er zUngern krōne trüege*.

A német *bote* szó mellett megjelenik a latinból átvett *legat*, vagyis legátus szó is, mint a pápák megbízottja, követe, aki vagy a békéltető szerepét tölti be, vagy pedig a mindenkori királyjelöléseknél vagy királyválasztásoknál, trónharcoknál⁴⁶ a pápa képviselőjében helyben foglal állást, vagy éppen királyokat erősít meg pozíciójukban. Fülöp fermói püspököt például a pápa 1279 elején küldi Magyarországra az ország belső békéjének helyreállítására.

A hírnököknek/hírvivőknek/küldötteknek (*bote*, *sentbote*) azonban nemcsak a híráramlásban van szerepük, hanem fontos részét képezik az uralkodók hatalmi reprezentációjának is. Ez megmutatkozik abban is, milyen számban vesznek részt a küldöttek az uralkodó által kijelölt feladat elvégzésében. Unrest krónikája szerint például Mátyás király 800 főből álló küldöttséget menesztett Nápolyba, hogy menyasszonyát, Aragóniai Beatrixet Magyarországra kísérijék: „*És amikor a 76. évet írták, Mátyás király megházasodott és feleségül vette a Nápoly és Szicília királyának, Ferdinándnak – amely király a Magyarország és Jeruzsálem királya címet is viselte, mivel elődei a királyságot erre hatalommal kényszerítették és megszerzték – a lányát, a Beatrix nevezetűt, egy szép, nemesi származású, kegyelmes asszonyt. Őerte küldött Mátyás király egy kimondottan remek kíséretet és előkelő követeket. [...] És a követek a következők voltak: Várad püspöke, Boroszló püspöke, akit Rudolfnak hívtak, két herceg Sziléziából, Heinrich von Münsterberg herceg és Johann von Ratibor, Hindersich herceg cseh földről, Pongrác erdélyi vajda, aki a következő titulusokkal rendelkezett: »Johannes Pangratz de Dengeles, weyda et dux Transsilvanus et comes Siclorum necnon supremus capitaneus domini Mathiae regis Vngarie et Bohemye«, ő volt a király testi-lelki jó barátja. Magyarország egy grófja, Bazin két grófja, a csehországi Sternberg grófja, ő meghalt Itáliában, a csehországi Rosenberg egyik ura és egyébként még sok más úr, lovag és szolga Csehországból, Morvaországból, Magyarországról, Sziléziából, Meißenből és Voigtlandból. Törököket⁴⁷ is küldött velük, akiket a király még Szabácsnál vett magához. Közöttük volt egy szép szál, hatalmas termetű török, ő volt a legmagasabb*

46 „Ekkor Bonifác pápa [VIII. Bonifác] Károly királyt Magyarországra küldte, ebben az időben még élt András király [III. András]. Ugyanakkor a pápa a magyar urakhoz is elküldte követeit, hogy Károlyt András ellenében segítsék a királyság élére/trónjára. Ugyanezek a követek semmit sem tudtak tenni és újra hazautaztak.” HvMUchr 211,21–212,2: „*Do sant der pabst Bonifacius kunig Karlien gen Vngern, die weil daz kung Andreas noch lebte. Auch sant der pobst poten zu den vngarischen herren, daz sie karlein gen Andreas hulfen zu dem reich. Die selben poten mochten nichcz geschaffen und zugen wider heim.*“ „[...] ekkor sok nemes ember [...] kérte IX. Bonifác pápától, hogy erősítse meg Károly [uralmát]. A pápa legátusai azonban a gyermekkel semmit sem tudtak véghezvinni, így újra hazavonultak” (JdU Be1 83va: „[...] vil edel lewtt [...] paten von Bonifacio dem Newntten, das er in bestatten sold Karolum [...] Aber dy legaten des pabsts mit dem kind nichts machten ausgerichten, do zugen sy wider vmb haym), valamint „Abban az időben érkezett egy legátus a pápától Magyarországra Károly miatt/ügyében, mivel azonban látta, hogy semmit nem tud tenni, újra hazament Rómába” (JdU Be1 83vb: *Zu den zeytten kam ain legat von dem pabst von wegen Karoli in Vngern, da er aber sach, das er nichts geschaffen mocht, do zoh er wider gen Rom*). „Az 1309. esztendőben érkezett meg a pápa követe, aki kiátkozta Magyarországot azért, hogy rákényszerítse őket [a magyarokat] arra, hogy Károlyt tegyék meg királyuknak, akit akkor már megkoronáztak” (JdU Be 83va: *In dem 1309 Jar kam ein legat des pabst, der verpannt das Unger Lannd, damit er nottat sew, das sy Karolum muesten nemen zu einem kunig, der do gekront ward*).

47 A krónika előző fejezetéből kiderül, hogy Szabács ostrománál 1500 török adta meg magát Mátyásnak, akiket aztán a király szolgálatába állított katonaként (JUÖChr, 61–62.).

a 800 fős küldöttség tagjai között; [a küldöttség tagjai] közül majdnem százan meghaltak, így Szilázia egyik hercege és sok magyar uraság. A többiek a királynéval Karintián keresztül jöttek Magyarországra, nem sokkal Szent Márton napja után érkeztek meg.⁴⁸ A küldöttség tagjai között egyformán találunk egyházi és világi méltóságokat, ezenkívül egyéb urakat, lovagokat és szolgákat.⁴⁹

Szintén Jakob Unrest számol be Miksa 1477. évi genti útjáról, amikor feleségül veszi burgundiai Máriát, ez alkalmából 800 fehér ruhába öltözött lovas fogadta Miksát.⁵⁰ Ugyancsak nagyobb küldöttségek vettek részt uralkodók temetési szertartásán, ahogy erről szintén Jakob Unrest tudósít bennünket.⁵¹

A megbízók

A legtöbb esetben az uralkodók adnak megbízatást a hírnököknek, követeknek. A követküldés céljai között megtaláljuk a segítségkérést;⁵² háborús konfliktus esetén hadüzenet⁵³ küldését, fegyveres támogatás kérését,⁵⁴ béketárgyalások kezde-

48 JUÖChr, 62–63.: *Und als mann zalzt inn dem 76. jar, hat kunig Mathias gehayradt und zw weyb genomen kunigs Verdinandi zw Naplas und Sicilia, der sich auch / schreybt kunig zu Vngern und Jerusalem – wann seine vordern haben die kunigreych mit gewaltt gewungen und genott – tochter, genant Beatrix, ein schone, wolgebome gnetlige frau. Nach der schickt kunig Mathias gar eyn trefflich volckh und guet sentpotten [...] Und waren die sendpotten der bischolf von Wardein, der bischolf von Bresla genant Rudolff, zwenn hertzogen aus der Slesy, hertzog Hindersich von Behaym, Pangratzen weyda aus Subenburgen, der sich mit seinem titulo also schreybt: Johannes Pangratz de Dengeles, weyda et dux Transilvanus et comes Siclorum necnon supremus capitaneus domini Mathiae regis Vngarie et Bohemye. Der was des kunigs / nagster, geborner frewndt. Ein graff von Vnngern, zwen graven von Posing, ein herr von Sternnweg von Pehaym, der starb in Wellischen lannden, eyn herr von Rossenberg von Behaym, und sunst vill ander herrn, ritter und knecht von Behaym, Merhern, Vnngern, Schlesy, Meichsen und Fewdtlanndt. Auch schickt er mit Turckhen, die der kunig zum Tschawatz auffgenommen hett. Darunder ein lannger, machtiger Turckh was, [der] lenngst unnter allen sendtpotten inn der zall 800; daraus peyn ainem hundert starben, eyn hertzog aus der Slesy und vill Vnngischer herren. Die andern chumen mit der kunigin gen Kernndten unnd darnach gein Vnngern, paldt nach sannd Merteintag.*

49 Az eseményről egykorú német nyelvű oklevél is fennmaradt Langenn: „Herzog Albrecht der Beherzte” című művében. Lásd Langenn, 1838. 8. sz., 517–528.

50 JUÖChr, 73–74: *800 mann zw ross, all inn weys geklaydet.*

51 Frigyes császár temetési szertartásán 1493-ban: „A magyar király követsége, Augsburg püspökségének követsége.” (JUÖChr, 219: *Des kunigs von Ungern potschafft, Des Bistumb von Augsburg potschafft [...]*)

52 IV. (Kun) László követeket küld apósához, Anjou Károly nápolyi királyhoz, hogy segítsen őt kiszabadítani a magyar urak fogságából (StRchr, 24805–24809. sorok).

53 Például az „elveszett” uralkodói kincsek miatt V. István meg akarja támaszni II. Ottokár cseh királyt (StRchr, 10306. sor). A Pozsonynál lezajlott béketárgyalásokat követően V. István szerződést szegett és betört az osztrák hercegségbe, mire „válaszként” II. Ottokár hadat üzent V. Istvánnak (StRchr, 10773. sor).

54 StRchr 15017–15023. sorok: „Rudolf király [II. (Habsburg) Rudolf] azon nyomban illemszabályokban jártas követeket küldött Magyarországra László királyhoz [IV. László], akivel úgy egyezett meg, hogy ő [László] esküt tett Rudolf királynak, hogy bármilyen sereg/nép ellenében segítségére lesz” (StRchr, 15017–15023. sorok: [...] *kunic Rudolf zehant / érbære boten sant / hinz Ungern zuo kunic Ladizlâ / mit dem vereint er sich sâ / daz er swuor dem kunic Ruodolfen, / daz er im wære geholfen / wider allermeniclich.*) A Rudolf és László közötti kommunikációhoz lásd még StRchr, 15350–15355. sorok.

ményezését,⁵⁵ de követelések közvetítése,⁵⁶ tanács- és leánykérés⁵⁷ is szerepel a célok között.

Az uralkodók közül elsősorban a császár az, akit nagyra becsülnék mint segítőt és vitás kérdésekben mint döntőbíró.⁵⁸ Nem feledhetjük ugyanakkor, hogy némely esetben magát a császárt is meg lehetett győzni egy ügy igazáról, de annak ellenkezőjéről is, méghozzá ajándékok (gábe) segítségével. Egy alkalommal például „*Aba király olyan nagy [értékes] ajándékot adott a császárnak, hogy az teljesen elvakította a császárt, és [az] felkerekedett, majd elvonulva onnan Burgundia felé vette az irányt Besançonon keresztül*”.⁵⁹ I. Géza és Salamon küzdelmében előbbi látva utóbbi erejét az aquileiai pátriárkát küldi IV. Henrik császárhoz, s „nagy adományt/ajándékot” bíz rá és a német fejedelmekre azért, hogy azok azt tanácsolják a császárnak, hogy vonuljon ki az országból.⁶⁰ JdU Be1 ez ügyben még konkrétabban fogalmaz: „[...] ekkor az aquileiai pátriárkát pénz [segítségével] tévútra vezették, hogy tanácsolja azt a császárnak, hogy térjen vissza országába.”⁶¹

55 IV. László a nyugat-magyarországi várak ügyében küld követeket I. Albert osztrák herceghez (StRchr, 24976. sor).

56 V. István követeket küld II. Ottokár cseh királyhoz, hogy a testvére, Anna macsói hercegnő által a II. Ottokárnak elküldött magyar uralkodói „kincseket” visszakövetelje. StRchr 10253–10258. sorok: „[...] és miután Béla király elhalálozott és az asszony [Anna] elment onnan, akkor István király nem talált három pompás kincset, amelyek jog szerint a Magyar Királyságot kellene illessék.” [...] und dô kunic Wêlân [IV. Béla] starp / und diu frouwe [Anna macsói hercegnő, IV. Béla lánya] kom von dan, / dô vermist der kunic Stephan [V. István] / drîer kleinât kostlich, / diu zuo der Unger kunicrîch / billich suln gehôren. Csak megjegyzésként: A kfn. kleinât mindenképpen valamilyen díszes, művészileg megmunkált dolgot jelent, vagyis esetünkben nem feltétlenül ékszerekről van szó.

57 A StRchr szerint (9261–9270. sorok) II. Ottokár cseh király először követeket küldött IV. Bélához, hogy tanácsát kérje, kit vegyen feleségül. Béla aztán Ottokár követei előtt tesz esküt arra vonatkozóan, hogy unokáját, Kunigundát hozzá adja nőül (StRchr 9292–9295. sorok).

58 Például JdU Be1 81ra: V. Henrik császár fellépése Kálmán király és Álmos herceg esetében. De megemlíthetjük III. Henrik szerepét Aba Sámuel és Péter ügyében is, amikor a császár hol fegyveres erővel, hol békés eszközökkel próbált célt érni (HvMUchr 155,6–15.).

59 HvMUchr 157,3–6: *Do sand der kunig Aba wider zu dem keyser, daz er ym ein fridlichen tag beweyste, do er zu sein genaden kem, und sand ym grosz gab. do verplent dez keyser augen die gab, und hub sich von dannen und zoh gen Burgundia gen Bysancz.*

60 HvMUchr 187,18–188,3: *Do der kunig Geysa [I. Géza] ersah, das der kunig [Salamon] so stark was, do sand er den patriarchen von Agley czu dem keyser [IV. Henrik] und globt den patriarchen und den deutschen fursten grosse gabe, daz sie den kayser ryten, daz er aus lande czug.*

61 JdU Be1 80rb: [...] *do ward der patrierch Aquilegiensis verfuert mit gelt, das er riet dem kayser, das er wîdervmb in sein land kchert [...].*

Világi és egyházi főurak, méltóságok⁶² ugyancsak küldhetnek követeket az uralkodó személyével kapcsolatos ügyekben,⁶³ katonai konfliktusok⁶⁴ esetén, de (béke)tárgyalások, fegyverszünetek kezdeményezőiként⁶⁵ is, és még magával a pápával⁶⁶ is felvehetik a kapcsolatot. De az országos gyűlés is dönthet követek küldéséről.⁶⁷ Néhol a követek megbízóit egyáltalán nem nevesítik, konkretizálják a szövegek, hanem nemes egyszerűséggel csak annyit mondanak, hogy „a magyarok követeket küldtek”.⁶⁸

62 Példának okáért „grófok, papok és fejedelmek” (*gräven, phaffen unde fursten* StRchr 11520. sor), „a legelőkelőbb származású/legmagasabb rangú grófok” (*die hohisten gräven* StRchr 24460. sor), s a legjelentősebb, így Esztergom, Győr, Veszprém és Kalocsa egyházi méltóságai (*der von Gran* [Esztergom] und *der von Rab* [Győr], / *der von Vezprim* [Veszprém] und *der von Goltschâ* [Kalocsa], StRchr 39837–39838. sorok) – a magyar főurak (*herren*) megkeresésére – küldenek követeket IV. (Kun) László királyhoz és figyelmeztetik őt, ha nem hagy fel züllött/feslett életvitelével (*unvertigen leben*), akkor senki sem fog neki engedelmeskedni az országban (StRchr 39846–39850. sorok).

63 A magyar urak arra az elhatározásra jutottak, „hogy sürgősen Estei András [azaz a későbbi III. András] után küldenek, aki a királyság következő örököse volt”. (StRchr 39965–39973. sorok: [...] *ze râte, / daz si sanden drâte / nâch hern Andrên von Este, [...] des kunicriches nâhster erbe.*) A magyar urak III. András halálát követően nyomban elküldték követeiket II. Vencel cseh királyhoz, hogy felajánlják neki a magyar trónt (*herren* [...] *sanden ire boten sâ / von Béheim kunic Wenzlâ* (StRchr 79136–79137. sorok). Kőszegi Ivánról explicite kimondják például a források, hogy „Iván grófnak és nemzetségének oly nagy hatalom volt a kezében, olyan erősek és bátrak voltak, hogy bizony egyetlenegy király sem lehetett meg a szolgálatuk nélkül”. (StRchr 40843–40847. sorok: [...] *grâf Yban und sîn geslehte / die wâren in solher mehte, / sô rîche und sô frumic, / daz nieman wol kunic / ân ir dienest mohte wesen.*)

64 Az osztrák területekkel kapcsolatos katonai incidensek esetén például Kőszegi Iván többször is követeket küld II. Ottokár cseh királyhoz, de az osztrák urakhoz is (például StRchr 11180. sor).

65 StRchr 11520–11524. sorok.

66 A magyar urak például mindannyian feldühödtek IV. László király viselkedésén, s megkérdzték III. Miklós „pápát, nem segítene-e nekik hamarjában [...] a pápa, midőn elolvasta leveleiket, azon nyomban tanácskozást kezdett a király apósával, s azt ötlötték ki, hogy mi sem alkalmasabb erre az esetre, mint hogy azonnal legátust küldjenek oda.” StRchr 24409–24435. sorok: [...] *darumbe wurden im gram / die herren algeliche / in sînem kunicrichen. / si teten dem bâbest kunt, / ob er niht in kurzer stunt / sîne helfe darzuo kêrt, [...] dô der bâbst die brieve las, / der wart alsen drâte / mit des kuniges sweher ze râte. / si erfunden dô daz, / daz in nihtes füegte baz, / denne daz man zehant / einen legat dâhin sant [...].*

67 „A nemes magyarok látva népük pusztulását, Csanádon gyűltek össze s ott tartottak országos tanácsot. És követeket küldtek Andráért és Leventéért orosz földre, és azt üzenték nekik [szóban], hogy egész Magyarország kéri őket mint királyi sarjakat arra, hogy jöjjenek [haza].” (HvMUchr 163,3–7: *Do die edeln Vngern sahen dy verderpnusz irs volks, do komen sie zusammen zu Schanaden und heten do ein rat des ganczen landes. Und saten [sandten] do gen Reussen noch Andreas und Lewenten und liessen in sagen, daz das gancz Vngerlant ir pite als eins kunclichen samen, daz sie komen [...].*)

68 Az első morvamezei csatát követően a támadások miatt a „magyarok rögvest követeket küldtek Ottokár királyhoz tanácskozás céljából”. (StRchr 7513–7515. sorok: [...] *wurden boten gesant / von den Ungern drâte / ze kunic Ottackers râte.*)

Hírvivők, követek

A hírvivők/hírnökök/követek származásáról, társadalomban elfoglalt helyéről többnyire nincsenek konkrét adatok. Több esetben a nevük, titulusuk⁶⁹ és ruházatuk⁷⁰ leírása alapján állapítható meg, hogy az előkelők között foglalnak helyet. (A béketárgyalásokat illetően már árnyaltabb képet kapunk a követekre vonatkozóan, mivel a tárgyalásokat végző tanács egyházi és világi előkelőkből állt.) A képességeikkel szemben támasztott követelményekről meglehetősen kevés, elsősorban található adatunk van. Annyi azonban biztos, hogy a megbízók bizonyos képességek és tulajdonságok alapján választották ki hírvivőiket, követeiket.

IV. Béla király például a II. Ottokár cseh király tanácsosaival való béketárgyalásokhoz „a tapasztaltak/a nagy tapasztalattal rendelkezők közül a legjobbakat”⁷¹ választotta ki. Némely esetben arról is tudomást szerezhethetünk, hogy a követet jó tanácsokkal látják el.⁷² V. István király „illemszabályokban jártas”⁷³ hírnököket küld II. Ottokárhoz. Fülöp fermói püspöknek, pápai legátusnak a magyaroknál „józan ésszel és megfontoltsággal”⁷⁴ kellett fellépnie, illetve „ügyesen és okosan”⁷⁵ kellett eljárnia. „Előkelő hírnököket”⁷⁶ küldtek a magyarok III. Miklós pápához, hogy tájékoztassák őt a pápai legátus, Fülöp fermói püspök fogságba eséséről. A magyar követeknek, hírvivőknek ugyancsak „nagy értelemmel és hozzáértéssel”⁷⁷ valamint „nagyon megfontoltan/higgadtan”⁷⁸ kellett tárgyalniuk, hogy ki tudják szabadítani a kunok fogságából Fülöp legátust. A III. András leánykérése/házasságkötése ügyében a Kujávia fejedelmét felkereső kiválasztott négy úrnak ugyancsak „tapasztaltnak/tanultnak és az illemszabályokban jártas”-nak⁷⁹ kellett lennie. A Magyar Királyság uralkodója ügyében III. András halála után a cseh II. Vencelhez küldött követek szintén „tapasztalt/tanult emberek”⁸⁰ voltak. II. Vencel aztán azt kéri a követektől, hogy a magyarok „küldjenek hozzá négy

69 Itáliából jöve III. Andrást például Zára kikötővárosában „az esztergomi püspök, Iván gróf [Kőszegi Iván] és a veszprémi püspök” fogadja, illetve egészen pontosan lovagol elébe (StRchr 40050–40054. sorok: [...] *bischof von Gran, der gräf Yban* [...] *bischof von Veszprim*).

70 JEFb 2737–2745., 2765–2772., 4235–4238., JEWchr 27644–27652. sorok (lásd ehhez még: Radek, 2007. 61–65.). StRchr 7971–8010. sorok (lásd Vizkelety, 1993. 578–579.).

71 StRchr 7590–7591. sorok: [...] *di besten von den wíse[n] liute[n]*.

72 III. Miklós pápa Fülöp fermói püspököt jó tanácsokkal látta el, mielőtt az útnak indult volna a magyarok földjére. „A pápa tehát megparancsolta neki, ha a magyarokhoz megérkezik, akkor tanácskozzon a főméltóságú urakkal arról, hogyan is járjon el abban az ügyben, amelyért odaküldték őt.” (StRchr 24445–24450. sorok: [...] *der bābst gebōt im alsō, / swenn er hinze Ungern kæme, / daz er denne rāt næme / datz den hōhen herren, / wie er solt für kēren, / darumb er was gesant dar.*)

73 StRchr 10283. sor: *ērbære boten*.

74 StRchr 24437. sor: *witz und sinn*.

75 StRchr 24441. sor: *kunst und witze*.

76 StRchr 24822. sor: *Hōhe boten*.

77 StRchr 24898. sor: *mit grōzen witzten und mit kunst*.

78 StRchr 24898. sor: *wol versunnen*.

79 StRchr 41099. sor: *wīs und ērbær*.

80 StRchr 79664–79666. sorok: *wíse liute*, mégpedig a „magyarok magas rangú urai közül négyet, két püspököt [...] és két magas rangú grófot (*hōher Unger vier / zwēn bischof* [...] und *zwēn hōhe grāven*).

urat,⁸¹ akiket annyira tapasztaltnak és annyira határozottnak/pontosnak ítélnék/ismertek meg, hogy rendkívüli módon alkalmasak a követsége/felhatalmazásra minden ügyet illetően”.⁸² Az esztergomi és a kalocsai püspök követének, egy Ágoston-rendi szerzetesnek⁸³ – akinek a III. András és I. Albert osztrák herceg közötti konfliktusban titokban kellett meggyőznie egyházi fejedelmeket (a passai püspököt és Leopold seckauai püspököt)⁸⁴ a tárgyalások szükségességéről, hogy aztán ők maguk is rábeszéljék erre a herceget – „nagyon jól kellett tudni beszélni”.⁸⁵

A forrásokban egyébként alig találunk információt a nyelvre mint a kommunikáció eszközére vonatkozóan. Elsősorban a jelentősebb béketárgyalások esetében lelhetők fel utalások arra vonatkozóan, hogy a tárgyalások nyelve a latin volt, ami teljesen magától értetődőnek tűnik, ha arra gondolunk, hogy a tárgyalásokat végző tanácsos testületek mindenekelőtt egyházi személyekből tevődtek össze, akik természetesen kiismerték magukat a megfelelő viselkedési formákban, de rendelkeztek a szükséges képzettséggel és beszédképességgel, s akik méltóságukat tekintve is nagy társadalmi tekintéllyel rendelkeztek, valamint biztosak lehettek az őket útra bocsátók bizodalmaiban.

A forrásszövegekben többször található utalás arra, hogy egy uralkodó esetében mennyire fontos, hogy bírja az uralma alatt álló ország nyelvét. Amikor a magyarok felkeresik II. Vencel cseh uralkodót, hogy magyar királynak akarják megtenni, Vencel azzal a kifogással él, hogy „ő már nem tudja megtanulni a magyar nyelvet”,⁸⁶ majd hosszasan ecseteli, miért illik tudni egy királynak alattvalói nyelvét.⁸⁷ A fentiekre hivatkozva Vencel végül azt javasolja, hogy inkább fiát válasszák meg magyar uralkodónak: „[...] van egy fiam, termetes és fiatal, s alkalmas/képes is arra, hogy rövid időn belül olyan nyelvet tanuljon meg, amilyent csak akar.”⁸⁸ A forrásokban többször találunk utalásokat arra vonatkozóan, hogy a magyarok és más népek között tolmácsok működtek közre a kommunikációt megkönnyébbítendő.⁸⁹

A hírvivők, hírnökök, követek a források szerint mindig a férfiak közül kerültek ki, ami kézenfekvő dolog volt, mivel az utazás és maga a szolgálat is állandó veszélyeket rejtett magában. Hiszen utazás közben a hírvivők, követek fegyveres konfliktusoknak, összetűzéseknek voltak kitéve.⁹⁰ Az eddig vizsgált forrásokban csupán egy példát találtunk arra, hogy saját indíttatásból egy hölgy lépjen fel közve-

81 Itt megjegyzendő, hogy a középfelnémet „hërre” szó a nemes urat, s a nemesek közül is a magasabb pozícióban levőket jelöli. Lásd: BMZ Bd. 1. 664b hasáb.

82 StRchr 79442–79446. sorok: [...] vier herren im sanden, / die si erkanden / sô wîs und sô endehaft, / daz si zuo der botschaft / wol füegten an allen dingen.

83 StRchr 43214–43216. sorok: ein bruoder der Wilhalmære.

84 StRchr 43214–43216. sorok: bischolf von Pazzouwe és bischolf Liupolt von Seckouwe.

85 StRchr 43210. sor: vil wol reden.

86 StRchr 79581–79582. sorok: [...] nu niht gelernen kann / die Ungerischen sprach.

87 StRchr 79583–79598. sorok.

88 StRchr 79605–79609. sorok: [...] einen sun ich han / in der gestalt und in der jugent / ouch hat er di tugent / daz er lernt in kurzem zil, / swelhe sprach er lernen will [...].

89 Például StRchr 84552–84555. sorok; StRchr 7333–7338. sorok; StRchr 87994. sor.

90 Például StRchr 1432–1439. sorok.

títőként és békítőként egy fegyveres konfliktusban „tanácsával és kérésével”,⁹¹ mégpedig IV. Béla király lánya, Anna macsói hercegnő (*diu kunigin von Matschouwe*) mint anyós (*swiger*), illetve mint testvér II. Ottokár cseh király és V. István között. Anna először egy hírnököt küldetett Ottokárhoz, hogy jelezze érkezését. Ottokár a korabeli etikettnak megfelelően anyósa elé lovagolt,⁹² hogy fogadja, a kínos jelene- tet – amelynek ábrázolását a krónikás, hogy élet vegye a helyzet durvaságának, egy szőrejtvény segítségével oldotta meg – azonban ő maga sem tudta megakadályoz- ni. A „fegyverhordozó szolgák és fegyelmezetlen suhancok” ugyanis azt kiabálták Anna után, hogy *hure*, azaz „szajha”.⁹³ III. András viszont éppen a fentebb említett il- lemszabályt nem tartotta be gőgje miatt, merthogy „*ahhoz [...] túlságosan is nagyra tartotta magát mind születését/származását, mind pedig nemzetségét tekintve [...] és sokkal nemesebbnek is*”,⁹⁴ mint hogy elébe lovagoljon Albert osztrák hercegnek, és úgy fogadja. Ezzel gyakorlatilag magára vonta a Habsburg-család haragját. Ugyan- akkor András egy másik szituációban már egy „kisebb magyar sereggel”⁹⁵ lovagol menyasszonya elé, hogy Buda előtt fogadja azt.

A hírvivők immunitásáról a vizsgált szövegekben csak elvétve esik szó. A már korábban említett, Mátyás által Aragóniai Beatrixért Nápolyba indított népes küldöttséggel kapcsolatban tudjuk, hogy „védő kísérettel vonultak át Frigyes csá- szár földjén, Stájerországon és Karintián, majd Itálián”.⁹⁶ A Babenberg-örökséggel kapcsolatos viszály közepette I. Vencel cseh uralkodó például éppen azzal zsarolja meg az osztrák követeket – ha kívánsága szerint nem fiát, Ottokárt választanák osztrák uralkodónak –, hogy országában nem fognak kíséretet kapni, vagyis „véd- telenül” kell megtenniük a hazafelé vezető utat.⁹⁷

A hírvivői, követi szolgálat díjazása

A hírvivőket, követeket a címzettek „barátságosan fogadják”, úgy „ahogy kedves vendégeket szokás/illik”.⁹⁸ A követek elhelyezése általában olyan *herberge*-ben tör- tént, azaz olyan (szállás)helyen/házban, ahol idegenek térítés nélkül vagy fizetés ellenében tölthették az éjszakát szobáikban (*gemach*).⁹⁹ A hírvivőket, követeket sok esetben a címzettek, a hírt fogadók megajándékozzák, többnyire nem érdek nélkül. A középfelnémet *botenbröte* fogalma például nemcsak egyszerűen az adott hírvivő megjutalmazását jelentheti az adott hír eljuttatásáért,¹⁰⁰ hanem – egyes feltételezé-

91 StRchr 11363. sor, illetve StRchr 11510. sor: *durch ir rât und durch ir bet*.

92 StRchr 11400. sor.

93 StRchr 11415–11495. sorok.

94 StRchr 40383–40388. sorok.

95 StRchr 41155. sor.

96 JUÖChr, 63–64: [...] *zwgen mit gelaydt durch kaysers Frydreichs lanndt, Steyr und Kherndten, darnach durch Wellische lanndt gen Naplas*.

97 StRchr 1632–1633. sorok: [...] *unbehuot sînes geleites halben kâren*.

98 StRchr 80077–80078. sorok: [...] *der kunic enphie si guotlich, / als man liebe geste sol*.

99 StRchr 80141–80142. sorok: [...] *der kunic si dô varn lie / ze herberg an im gemach*. [...].

100 Lexer, 1872. Bd. 1. 332–333. hasáb.

sek szerint – kimondottan abban az esetben járt, ha a hírvivő jó hírrel szolgált.¹⁰¹ Ez a fajta középfelelményt *miltikeit*, azaz „bőkezűség”, „nagylelkűség” mindenekelőtt arra irányult, hogy a megajándékozottak hazatérve országukban, de főleg eredeti megbízójuknál tartsák szem előtt, sőt képviseljék a korábbi hírt fogadó és őket megajándékozó érdekeit.

Rendkívül megélt a hírnökök, követek küldése II. Babenberg (Harcias) Frigyes osztrák herceg 1246-ban bekövetkezett halála után a Babenberg-örökséggel kapcsolatos viszály során. Az osztrák és stájer hercegség megszerzéséért IV. Béla, majd V. István is sikraszállt. A StRchr szerint a főurak először a bajorországi Henriket (*Heinrich ûz Beierlant*)¹⁰² akarták megtenni új uralkodójuknak, a követek útja azonban cseh földön és Prágán keresztül vezetett, ahol is a követek I. Vencel udvarában rövid időre megálltak. Vencel azonban rábeszélőkészségének köszönhetően (értsd ezalatt a számos ajándékot) elérte a követeknél, hogy egyáltalán ne utazzanak tovább Bajorországba, hanem fiát, Ottokárt tegyék meg uralkodójuknak, ami végül meg is történt. A főurak egy másik csoportja azonban az ügyben szintén küldött követeket Henrik bajor herceghez, akik célba is értek. Henrik aztán saját maga lovagolt apósához, IV. Bélához Fehérvárra (*Wîzenburc*), hogy megszerezze annak támogatását. IV. Béla azonban különböző praktikákkal átejtve vejét, saját magának szerezte meg az uralmat.¹⁰³ IV. Béla pedig bőségesen megajándékozta a stájeriek követét, Dietmar von Weißenecet (*von Wîzeneck hern Dietmâr*), hogy cserébe képviselje érdekeit Stájerországban, s külön roppant nagy vagyont küldött még, amelyet a főurak között kellett szétosztani.¹⁰⁴

A bőséges ajándékozási hullám „eredménye” explicite is kifejezésre jut a StRchr-ban. Az egyik, IV. Béla által kinevezett stájerországi kapitány, Gutkeled nembeli István „meglehetősen gyakran [...] nyíltan hangoztatta, hogy ura megvásárolta ezt a földet”.¹⁰⁵ III. András halála után az uralkodónak felkért II. Vencel cseh király a magyar követekkel szemben is meglehetősen bőkezűnek mutatkozott (*miltikeit*), „[...] gazdaggá tette őket és barátságosan útjukra bocsátotta őket, hogy úgy térjenek haza, hogy aztán Csehország királyát olyan nagyon dicsérik/magasztalják, hogy a magyaroknak annál is inkább tesszen az, hogy őt tegyék meg uruknak”.¹⁰⁶ Ezenfelül Vencel hírvivőket/követeket küldött Kőszegi Ivánhoz, mégpedig nagy értékű és

101 BMZ Bd. 1. Sp. 264a hasáb.

102 XIII. Wittelsbach Henrik bajor herceg, rajnai palotagróf (1253–1255), alsó-bajor herceg (1255–1290).

103 StRchr 2136–2145. sorok.

104 „A király – ez így igaz – akkora vagyont adott Dietmar von Weißenec úrnak azért, hogy az segítségére legyen abban, hogy a hűségből fakadóan [a király] kérését előadja az uraknak és hogy figyelemmel legyen szegényre és gazdagra. [...] de a hatalmas király olyan roppant nagy vagyont is küldött vele, amit neki az urak között a király elgondolása szerint kellett szétosztania.” StRchr 2079–2089. sorok: [...] *der kunic gap fûrwâr / von Wîzeneck hern Dietmâr, / solich guot, des er frum het, / daz er den herren sîne bet / getriulichen bræhte / und sîn wol gedæhte / wider arm und rîche. / ouch sant der kunic rîche / bî im ein kreftigez guot, / daz er nâch des kuniges muot / den herren teilen solde.*

105 StRchr 2351–2357. sorok: [...] *von Agrim herzog Stephan [...] vil dick [...] offentliche jach, / sin her gekoufet het daz lant.*

106 StRchr 79424–79437. sorok: [...] *macht er die boten rîch / und vertigt si guotlich, / sô si kæmen hin heim, / daz si den kunic von Bêheim / lobten sô sêre / daz die Unger dester mêre / sich liezen gezemen / in ze herren nemen.*

mennyiségű ajándékkal, akit arra kért és szólított fel, hogy saját maga jöjjön el hozzá és hallgassa meg mondandóját.¹⁰⁷ A tárgyalásokat követően este Vencel – hogy arról győzze meg Ivánt, hogy fiát, Vencelt tegyék meg uralkodónak – kamarásával ezer ezüstmárkát vitet Iván szállására.¹⁰⁸ S ez még nem minden, mert „ezenkívül látták, hogy vittek még neki vörös kelmét, vágatlant, nagy mennyiségű szőrmét és más értékes ruhadarabokat és ezüsből és aranyból készült olyan értékes kincseket [...] és még egy erős harci paripát is”.¹⁰⁹ A magyarok megajándékozására akkor is sor kerül, amikor azok eljöttek az ifjú Vencelért, hogy Magyarországra vigyék.¹¹⁰ II. Ottokár néhány tanácsadója azért kapott „jutalmat”/„fizetséget” (*miete*), hogy az első morvamezei (kroissenbrunni) csatát követően rábeszéljék Ottokárt arra, hogy hagyjon fel a magyarok elleni támadásokkal. Ahogy a szövegből kiderül, itt a jutalmazáson, fizetségen egyértelműen megvesztegetést kell értenünk, s az említett tanácsadók – amikor tettükre fény derült – életükkel fizettek.¹¹¹

Az információküldés formája, tartalmának jellemzői

Az információk áramlása kimondottan „üzenet” (*botschaft*) vagy „hír” (*mære*)¹¹² formájában szóban (*mit sag*) vagy/és írott (*mit brieven*)¹¹³, azaz „levél”, „oklevél” vagy „egyéb irat” formájában történt. I. (Habsburg) Rudolf *botschaft*¹¹⁴ formában ad parancsot IV. Lászlónak a második morvamezei (dürnkriti) csatában. A pápa IV. Lászlónak küldött üzenetében¹¹⁵ instrukciókat ad arra vonatkozóan, milyen elvek szerint kellene élnie a magyar királynak. De a kujáviai fejedelem lányával kapcsolatos lánykérés is *botschaft*¹¹⁶ formájában történt. „Rendkívül rossz hír”¹¹⁷ érkezett a magya-

107 StRchr 79451–79455. sorok: [...] *boten mit manger kleinât rîch / zuo grâf Ybanen: / den hiez er bitten und manen, / daz er selp zuo im kæme / und sîn red vernæme.*

108 StRchr 79500–79503. sorok: [...] *in die herberg im brâht / des kunigs kamerære [...] silbers tûsent marc.*

109 StRchr 79504–79512. sorok: [...] *darzuo man im bringen sach / unversniten scharlach, / vedern vil und ander rîch wât / und sô rîchiu kleinât / von silber und von golde, / [...], darzuo ein ors grôz.*

110 StRchr 80212. sor, 80217. sor.

111 StRchr 7528–7534. sorok: [...] *ouch hôrt ich hernâch jehen, / ez wær etlich miet geschehen / etlichen râtgeben, / den darumb daz leben / hernâch gekurzet wart, / daz si dem kunic sîn vart / widerrieten durch die miete.*

112 A *mære* szó egyébként jelölhet mindenfajta írásban és szóban közölt dolgot is, illetve történetet is (például StRchr 80519. sor).

113 StRchr 1696. sor: *des kunigs brieve*. Vencel levele az osztrák urakhoz fia osztrák uralmáról. A stájeri főurak abbéli szándékukat, hogy a bajor Henrik herceget akarják megtenni uralkodójuknak, szintén írásos dokumentumokkal erősítették meg (*brieven* StRchr 2014–2015. sorok: [...] *als si in bescheinten / mit brieven, die der bote brâht*). Az esküvő helyszínéről a hírnökök mind írásban, mind pedig szóban (StRchr 7706. sor: *mit brieven und mit sag*) értesítik a meghívottakat. III. Miklós pápa a magyar követekkel egy írásos dokumentumot (StRchr 24905. sor: *brief*) küld IV. László királynak azon követeléseket felsorolva, amelyek teljesítésével mentesülhet a kiközösítés alól és újra kivívhatja a pápa kegyelmét. III. András levélben (StRchr 7809. sor: *brief*) értesítik anyja haláláról.

114 StRchr 15353. sor.

115 StRchr 24556. sor: *des bābstes botschaft*.

116 StRchr 41115. sor.

117 StRchr 2062. sor, StRchr 10124. sor: *ein harte bæsez mære*.

rok földjéről IV. Béla fiának, Béla hercegnek haláláról 1269-ben. „Hír” (maere)¹¹⁸ érkezik arról is, hogy a magyarok betörték az Osztrák Hercegség területére. Mae-re¹¹⁹ formájában szereznek tudomást arról is, hogy Kőszegi Iván a gát átvágásával, a kiömlő vízzel okozott nagy károkat az osztrák seregnek. De egy követ hozza a „rossz hírt”¹²⁰ V. István király haláláról. I. Albert osztrák herceg szintén „hír”¹²¹ formájában értesül arról, hogy a magyar püspökök tárgyalásokat szeretnének a közte és III. András között fennálló konfliktus elsimítására.

Olmütz és Passau püspökei mind írott, mind szóbeli üzenettel tértek vissza Prágába Vencelhez, hogy tudassák vele, jöjjön rövid időn belül az országba a főurak kérésének megfelelően.¹²² Egy esküvő helyét szintén mind „szóban [mind] írásban”¹²³ közlik a meghívott vendégekkel. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a figyelmeztetéseket tekintve az írott forma valószínűsíthetően nagyobb hatásfokkal bírt, mint a szóbeli intés. Mindez nagyon jól nyomon követhető a pápa IV. Lászlónak küldött figyelmeztetésein, az első szóbeli intést „írott forma”¹²⁴ követi.

A forrásszövegek titokban küldött követek működéséről (*heimelicher botschaft*) is beszámolnak. II. Ottokár cseh király például minden elmésségét és ügyességét bevetette és azon buzgólkodott, hogy Stájerországban minél inkább a magyarok ellen hangolja a stájereket,¹²⁵ s azon mesterkedett, hogy a stájerországi főurak egyre erőteljesebben vessék meg a magyarok életstílusát és életmódját, amikor Gutkeled nembeli István lett a stájerországi kapitány.¹²⁶ A már fentebb említett Brandenburgi Kunigunda és Béla herceg esküvőjére sok távoli/idegen uralkodó elküldte titkos követeit, hogy figyeljék meg, hogyan zajlott le a menyegző.¹²⁷ Arra is akad példa, hogy a követeket az adott információ közvetítésén kívül más feladattal is megbízzák. IV. Béla például II. Ottokár cseh király követei előtt tesz esküt arra vonatkozóan, hogy Béla nőül adja unokáját, Kunigundát Ottokárnak.¹²⁸

A követekkel kapcsolatos szabályok durva megsértésének lehetünk tanúi, amikor az egyik harci cselekmény során az osztrákok követeket küldenek a magyarokhoz, hogy békét/fegyverszünetet kérjenek. A követek azonban hiába kiabálják, hogy „békét, békét”,¹²⁹ mégis lenyilazzák őket. A követek iránti bánásmódot sok esetben magyarázhatja megbízójuk magatartása. Albert osztrák herceg Kőszegi

118 StRchr 10702. sor, 80312. sor.

119 StRchr 11326. sor.

120 StRchr 11567. sor: bæese mære.

121 StRchr 43287. sor: mære.

122 StRchr 43287. sor mære [...] si fuoren balde âne luntz / wider gegen Prâg. / mit brieven und mit sag / machten si dem kunic kunt, / wie er sold in kurzer stunt / komen nâch der herren bet.

123 StRchr 7706. sor: mit brieven und mit sag.

124 StRchr 34563. sor: brieven.

125 StRchr 2304–2307. sorok: [...] der kunig [Ottokár] witze unde kunst / mit fflize daran kërte, / wie er den Ungern merte / ungunst in dem lande [Stájerország].

126 StRchr 2346–2351. sorok: [...] die herren er [II. Ottokár] darzuo brâht, / daz in ie harter versmâht / der Unger fuore und ir leben. / in was ze houbtman gegeben / von Agrim herzog Stephan.

127 StRchr 7719–7722. sorok: [...] daz vil fremder herren / ir heimlich boten sanden dar, / daz die solden nemen war / wie diu hôchzît ergienç.

128 StRchr 9292–9295. sorok.

129 StRchr 2561 2. sor: frida, fride!

Iván követeit nem akarja fogadni uruk szerződésszegései miatt: „[...] ekkor a fejedem azt mondta, hogy egyetlen követet sem kíván látni, akit Iván gróf küldött.”¹³⁰ Ugyancsak a protokollszabályok megszegésének minősül az, ha a követek a fogadó személy engedélye nélkül térnek haza: II. Vencel cseh király VIII. Bonifác pápához küldött követei a pápa „engedélye nélkül”¹³¹ indulnak útnak, amikor megtudják, hogy a pápa az ifjú Vencel helyett Károlyt támogatja a magyar trónon.

Egy különleges módját képezi a „követjárásnak” az ételek kölcsönös küldése, legalábbis a StRchr szerint mindez „általánosan elterjedt szokás volt a magyarok földjén”,¹³² valószínűleg a tisztelet¹³³ és a rokonszenv vagy szeretet¹³⁴ kifejezésének jeleként. A krónika azonban csupán egy konkrét példát hoz, s az is bűnessel kapcsolatos. III. András anyja, Morosini Tomasina ugyanis egy „rendkívül előkelő származású”¹³⁵ urat, aki „zaklatta őt/megkeserítette”¹³⁶ az életét, ilyen módon mérgezett meg, illetve az úr is – tudtán kívül – Morosini Tomasinát.

A forrásszövegek eddigi vizsgálata arra utal, hogy a hírvivők/hírnökök/követek szervezték és készítették elő a megbeszéléseket, tárgyalásokat (*gespræche*¹³⁷ *sprâch*¹³⁸ *teiding*¹³⁹ *anstant*¹⁴⁰), hogy aztán a felek „kiegyezhessenek/kibéküljenek/békét köthessenek” (*ebenunge*)¹⁴¹ egymással.¹⁴² A követek segítségével határozzák meg a találkozók pontos idejét (*tac*)¹⁴³ és helyét. A végső időpontot és helyet a követek esküvel erősítették meg.¹⁴⁴ Magukat a béketárgyalásokat az uralkodók megbízásával felállított tanácsok végezték, ezeknek tagjai „teljhatalommal” (*volle gewalt*)¹⁴⁵ is rendelkezhetek. Teljhatalommal rendelkeztek azok a magyar követek is,¹⁴⁶ akik II. Vencel cseh királlyal tárgyaltak arról, hogy annak fiát ültetnék a magyar trónra, s a tárgyalások eredményét még egy oklevéllel (*hantveste*)¹⁴⁷ is megerősítették. A követek nemcsak arra tesznek esküt, hogy a megbeszélte időpontban ott lesznek Brünnben

130 StRchr 30120–30122. sorok: [...] *dô hôt man den fursten jehen, / er wolt deheinen boten sehen, / den grâf Yban sande dar.*

131 StRchr 80591–80592. sorok: *ân urloup.*

132 StRchr 77959. sor, 77961. sor: *site, der in Ungerlande gemein ist.*

133 StRchr 77963. sor, 77981. sor: *ir zeren – az ő [hölgy] tiszteletére.*

134 StRchr 77951. sor: *ze minne.*

135 StRchr 77945. sor: *von hoher art.*

136 StRchr 77946. sor: *der si beswaret het.*

137 Például StRchr 2535. sor.

138 Például StRchr 2544. sor.

139 Például JUÖChr 16.

140 Például JUÖChr 22.

141 Például StRchr 2577. sor.

142 A béketárgyalásokkal és békekötésekkel kapcsolatos követjárásokat, azok jellemzőit jelen tanulmány csupán érintőlegesen vizsgálja, ugyanis a forrásszövegek mennyisége miatt ezzel a témakörrel érdemes lenne önálló munkában foglalkozni.

143 Például StRchr 2549. sor.

144 Például StRchr 80111–80116. sorok.

145 Például StRchr 7577. sor.

146 A magyar követek II. Vencel cseh király udvarába „teljhatalommal” (StRchr 80099. sor: *voller gewalt*) felruházva érkeznek az ügyben, hogy tárgyaljanak az ifjú Vencel lehetséges magyar uralkodásáról.

147 Például StRchr 80101. sor.

és az ifjú Vencelt onnan viszik majd Magyarországra,¹⁴⁸ hanem magát az esküt is az ifjú Vencel előtt teszik le: „azon nyomban fogták az ifjút s egy oltárra ültették, majd az antifonáléból és a zsoltárkönyvből hosszan énekeltek felette. Majd odamentek hozzá és letérdeltek előtte és gyorsan minden magyar helyett hódolatot és engedelmességet esküdtek.”¹⁴⁹

*

A vizsgált szövegek szövegfajtájukat tekintve világtörténeti, birodalmi és tartományi aspektusokból tárgyalják az eseményeket, így a magyar történelmet tekintve elsősorban a dinasztikus kapcsolatok, háborús történések ábrázolása kapott nagyobb hangsúlyt. Egyértelműen megállapítható, hogy a magyar uralkodók legfőbb tartózkodási helye – ahonnan a követeket küldik és fogadják – Esztergom, Fehérvár, Buda és Pozsony volt.¹⁵⁰ A középkori Magyar Királyság információtörténeti jellemzőinek átfogó feltárásához a középkori német nyelvű krónikákat tekintve további alapos – mind diakrón, mind pedig szinkrón – vizsgálatok szükségesek.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Forrásszövegek

HvMUchr

Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum. Ed. Travnik, Eugenius. In: *Scriptores rerum Hungaricarum, tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum*. 2.3. Bp., 1938. 105–223.

JdU Be1

Johannes de Utino: *Weltchronik*. Kézirat: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947.

JEfb

Jans Enikels Fürstenbuch. Hrsg. von Philipp Strauch. In: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. 3. Hannover, 1900. 599–679.

JEWchr

Jans Enikels *Weltchronik*. Hrsg. von Philipp Strauch. In: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. 3. Hannover, 1900. 1–596.

JUÖChr

Jacob Unrest: Österreichische Chronik. Hrsg. von Karl Grossmann. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum*. Nova Series 11. Weimar, 1957. 1–238.

JUÜChr

Jakob Unrest: Ungarische Chronik. Hrsg. von Adolf Armbruster. In: *Revue Roumaine d'histoire. Académie Roumaine, Section des Sciences Historiques et d'Archéologie*, 13. (1974) 3. sz. 473–508.; illetve *Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*. Hrsg.

148 Például StRchr 80111–80116. sorok.

149 StRchr 80119–80128. sorok: [...] nâmen si zehant / und sazten in ûf ein alter / ûz dem antifnær und dem salter / wart über den jungen / vil dô gesungen. / darnâch giengen si hin / und knieten für in / und swuoren im drât / an aller Unger stat / hulde und gehôrsam.

150 A rezidenciák kialakulásával kapcsolatban lásd Kubinyi, 1991. 421–462.

von Franz R. Krones von Marchland. Wien, 1880. (Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1/3.) 339–372.

Kchr

Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen. (Kritische Ausgabe nach der Vorauer Handschrift, Hs. 276/1.). Hrsg. von Edward Schröder. In: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. I.1. Hannover, 1892 [1964]. 79–392.

StRchr

Steirische Reimchronik/Österreichische Reimchronik, nach den Abschriften Franz Lichtensteins. Hrsg. von Joseph Seemüller. In: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. 5.1–2. Hannover, 1890–1893 [1974].

2. Egyéb szövegkiadások

Fank

1953 Fank, Pius: *Die Kaiserchronik des regulierten Chorherrenstiftes Vorau in der Steiermark (Ms 276/1)*. Vollständige Faksimile-Ausgabe der Steiermärkischen Landesbibliothek. Graz, 1953.

Langenn

1838 *Herzog Albrecht der Beherzte, Stammvater des königlichen Hauses Sachsen*. Eine Darstellung aus der sächsischen Regenten-, Staats- und Cultur-Geschichte des 15. Jahrhunderts, größtenteils aus archivalischen Quellen von F. A. von Langenn. Leipzig, 1838.

Lappenberg

1868 Arnoldi *Chronica Slavorum*. Ed. Johann Martin Lappenberg. In: Pertz, Georgius Henricus: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* 14. Hannover, 1868.

Das Nibelungenlied

1997 *Das Nibelungenlied*. Mittelhochdeutsch / Neuhochdeutsch. Nach dem Text von Karl Bartsch und Helmut de Boor ins Neuhochdeutsche übersetzt und kommentiert von Siegfried Grosse. Stuttgart, Philipp Reclam jun. Universal-Bibliothek Nr. 644. 1997.

Vizkelety

2009 *Cronica Regum et Imperatorum. Eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik“ (Cod. Lat. 519 der Széchényi-Nationalbibliothek)*. Hrsg. von András Vizkelety. Debrecen, 2009. (Classica Mediaevalia Neolatina, 4.)

3. Szakirodalom

Bartonek

1917 Bartonek Emma: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. In: *Századok*, 51. (1917) 1. sz. 5–44.

BMZ

1854–1866 *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Mit Benutzung des Nachlasses von Georg Friedrich Benecke ausgearbeitet von Wilhelm Müller und Friedrich Zarncke. 3 Bde. Leipzig, 1854–1866.

Bradács

2009 Bradács Gábor: A *Chronica patriae*. Egy 14. századi osztrák krónika és a magyar történelem. In: *Századok*, 143. (2009) 6. sz. 1421–1454.

Bumke

1979 Bumke, Joachim: *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150–1300*. München, 1979.

Caenegem, van

1964 Van Caenegem, Raoul Charles–Ganshof, François Louis: *Kurze Quellenkunde des Westeuropäischen Mittelalters. Eine typologische, historische und bibliographische Einführung*. Göttingen, 1964.

Csánki

1936 Csánki Dezső: *Budapest történetének okleveles emlékei*. Csánki Dezső gyűjtését kiégszítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. köt. (1148–1301). Bp., 1936.

DWB

1854–1961 *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde in 32 Teilbänden. Leipzig, 1854–1961.

Eggers

1965 Eggers, Hans: *Deutsche Sprachgeschichte*. Bd. 2. *Das Mittelhochdeutsche*. Reinbek bei Hamburg, 1965.

1969 Eggers, Hans: *Deutsche Sprachgeschichte*. Bd. 3. *Das Frühneuhochdeutsche*. Reinbek bei Hamburg, 1969.

Hennig

2001 Henning, Beate: *Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. In Zusammenarbeit mit Christa Hepfer und unter redaktioneller Mitwirkung von Wolfgang Bachofer. 4., verbesserte Auflage. Tübingen, 2001.

Herkommer

1972 Herkommer, Hubert: *Überlieferungsgeschichte der 'Sächsischen Weltchronik'. Ein Beitrag zur deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters*. München, 1972. (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters, 38.)

Kiss

1980 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1980.

Körmendi

2008 Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája*. Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem. Disszertáció, 2008.

2009 Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. In: *Történelmi Szemle*, 49. (2009) 2. sz. 155–193.

Kristó

1992 Kristó Gyula: Előszó. In: *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. A szövegeket vál., az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Szeged, 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 1.) 14–29.

Kubinyi

1991 Kubinyi András: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*. Hg.: Patze, Hans–Paravicini, Werner. Sigmaringen, 1991. (Vorträge und Forschungen, Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, 36.) 421–462.

Kurcz

1962 Kurcz Ágnes: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts: In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 70. (1962) 323–354.

1966 Kurcz Ágnes: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70. (1966) 1–2. sz. 179–180.

Lexer

1872–1878 Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. 3 Bde. Leipzig, 1872–1878.

Loehr

1937 Loehr, Maja: Der Steirische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 51. (1937) 89–130.

Mályusz

1967 Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp., 1967.

Melville

1987 Melville, Gert: Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*. Hg.: Patze, Hans. Sigmaringen, 1987. 57–153.

Mikó

2013 Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. In: *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 1 sz. 1–22.

Mollay

1989 Mollay Károly: A német–magyar nyelvi érintkezések. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk.: Balázs János. Bp., 1989. 231–290.

Radek

2007 Radek, Tünde: Europa als Region im Mittelalter. Zu den Konstitutionsmerkmalen des Region-Begriffs und zu ihren Erscheinungsformen in der mittelalterlichen Fremdenwahrnehmung. In: *Regionalität und Fremde. Literarische Konstellationen, Visionen und Konzepte im deutschsprachigen Mitteleuropa*. Hg.: Balogh, F. András–Schütz, Erhard. Berlin, 2007. 51–66.

2008 Radek, Tünde: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*. (Dissertation). Frankfurt am Main, 2008. (Budapester Beiträge zur Literaturwissenschaft, 12.)

2010 Radek, Tünde: Nachrichtenübermittlung zwischen ungarischen und „deutschen“ Höfen – untersucht anhand ausgewählter Texte deutschsprachiger Chroniken des Mittelalters. In: *Vorbild – Austausch – Konkurrenz. Höfe und Residenzen in der gegenseitigen Wahrnehmung*. Bd. 23. Hg.: Paravicini, Werner–Wetlaufer, Jörg. Ostfildern, 2010. 63–88.

2011 Radek, Tünde: Höfische Feste – Das sakralisierte Profane. Zu den Krönungszeremonien von ungarischen Königen anhand von deutschsprachigen historiographischen Texten des Mittelalters. In: *„das Leben in der Poesie“ Festschrift für Magdolna Orosz zum 60. Geburtstag*. Hg.: F. Balogh, András–Varga, Péter. Bp., 2011. (Budapester Beiträge zur Germanistik, 57.) 231–243.

2013a Radek Tünde: Johannes de Utino „Világkrónikájának“ kéziratái (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája. In: *Magyar Könyvszemle*, 129 (2013) 1. sz. 1–22.

2013b Radek Tünde: Középkori történetírás és képi ábrázolás: Johannes de Utino „Világkrónikájának“ német nyelvű kéziratái (15. század). In: *Liber decorum*. Wehli Tünde köszöntése. Szerk. Boreczky Anna–Szakács Béla Zsolt. 174–187.

Schmale

1988 Schmale, Franz-Josef: Fälschungen in der Geschichtsschreibung. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica München, 16.–19. September 1986. Teil I: Kongreßdaten und Festvorträge. Literatur und Fälschung*. Hannover, 1988. (Monumenta Germaniae Historica Schriften, 33,1.) 121–132.

Schmeidler

1916 Schmeidler, Bernhard: Vom patristischen Stil in der Literatur, besonders in der Geschichtsschreibung des Mittelalters. In: *Geschichtliche Studien. Albert Hauck zum 70. Geburtstag*. Leipzig, 1916. 25–34.

Schulz

1909 Schulz, Marie: *Die Lehre von der historischen Methode bei den Geschichtsschreibern des Mittelalters. (6–13. Jahrhundert)*. Berlin–Leipzig, 1909. (Abhandlungen zur Mittleren und Neuen Geschichte, 13.)

Soós

1999 Soós István: Die Geschichte des Budapester Deutschtum von den Anfängen bis zum Reformzeitalter. In: *Deutsche in Budapest*. Hg.: Hambuch, Wendelin. Bp., 1999. 17–52.

Sprandel

1994 Sprandel, Rolf: *Chronisten als Zeitzeugen. Forschungen zur spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung in Deutschland*. Köln–Weimar–Wien, 1994. (Kollektive Einstellungen und sozialer Wandel im Mittelalter. Neue Folge, 3.)

Végh

2006 Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. I. köt. Bp., 2006. (Monumenta Historica Bvdapestinensia, 15.)

Veszprémy

2004 Veszprémy László: Attila a magyar király? In: *História*, 26. (2004) 8. sz. 18–22.

2010 Veszprémy László: Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában, Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója. In: *Századok*, 144. (2010) 2. sz. 465–484.

Vizkelety

1988 Vizkelety András: Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In: *De captu lectoris: Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert – dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*. Hg.: Milde, Wolfgang–Schuder, Werner. Berlin–New York, 1988. 289–309.

1990 Vizkelety András: Megjegyzések a latinitás és az anyanyelv szerepéhez a középkori historiográfiában. In: *Vigilia*, (1990) 9. sz. 682–684.

1993 Vizkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 97. (1993) 5–6. sz. 571–584.

TÜNDE RADEK

INFORMATION FLOW IN THE KINGDOM OF HUNGARY IN THE MIRROR OF GERMAN MEDIEVAL CHRONICLES

This study investigates some of the international connections of the Kingdom of Hungary in the Middle Age, providing insight into the information flow primarily based on the Styrian Rhymed Chronicle of Ottokar aus der Gaal (Steirische Reimchronik/Österreichische Reimchronik), a document originated in the first two decades of the 14th century. Other German medieval chronicles are also used as an addition.

After describing the terminology of the period, the study turns its attention to the senders and the messengers, and focuses on the requirements the parties had to meet, the rule of inviolability, the rewards, the way the information was sent and about characteristics of the message and the negotiations.

Török háborúk, spanyol hírek

A hír útja és olvasója a Spanyol Királyságban a kora újkorban

Az elmúlt évek során nagyot lépett előre az információáramlás történetének kutatása. Ám hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy az ezredforduló előtt már nagynevű történészek, irodalomtörténészek és nyelvészek is kiváló eredményeket értek el ezen a téren. Sőt előttük már sokkal korábban elkezdtek gyűjteni, leírni és értelmezni azokat a dokumentumokat, amelyek e témához forrásként szolgálhattak.¹ Így van ez a kora újkori Magyarország történetének egyik nagyon speciális fejezete, a törökellenes háborúk esetében is.

E korszak egyedi típusú forrásai – az úgynevezett hungarikák – már a 19. század közepe óta az érdeklődés homlokterében álltak. Elég Apponyi Sándor gróf négykötetes, nyomtatott² – jóval később egy kéziratos ötödikkel is kiegészülő³ – annotált bibliográfiájára hivatkozni, amely a forráscsoport névadójául is szolgált. Említhetjük a Fővárosi Könyvtár tudós bibliográfus-történészének, az egyik koncentrációs táborban elpusztított Kelényi B. Ottónak Budapesttel kapcsolatos munkáit is,⁴ de folytathatnánk a korántsem teljes felsorolást Rózsa György vedutákra vonatkozó munkáival,⁵ Hubay Ilona röplap-bibliográfiájával⁶ vagy a főváros múzeumának könyvtárában található anyag katalógusával.⁷ Nem is szólva a különféle évfordulókra megjelentetett gyűjteményes, forrásfeltáró kiadványokról.

Számos értékes és szép korabeli dokumentum is fellelhető könyvtárainkban, ami mutatja a spanyol közvélemény érdeklődését a hazánkban folyó események iránt, egészen 1526-tól kezdve csaknem a karlócai béke idejéig. Még „kincsekkel” is büszkélkedhetünk. Ilyen például a Budapesti Történeti Múzeum könyvtárában őrzött, unikumnak számító kéziratos díszkötet,⁸ az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében lévő, Habsburg Máriának édesanyja által írott levél 1528-as közlé-

1 Gondolok itt Hajnal István történészre, Várkonyi Nándor művelődéstörténészre, Thienemann Tivadar germanista irodalomtörténészre. R. Várkonyi Ágnes történészprofesszorról sem feledkeztünk meg, aki úttörő munkájával a magyar egyetemi oktatás kereteibe beillesztette ezt az újfajta kutatási ágat.

2 Apponyi, 1903, 1927. (Ez utóbbi kiadását már a gróf halála után Dézsi Lajos professzor szervezte meg.)

3 Salgó, 1995. 37. (A több mint 438 mű bibliográfiai leírását Kádár Jolán és dr. Vekerdy József készítette el.)

4 Kelényi, 1935; Kelényi, 1936.

5 Rózsa, 1963.

6 Hubay, 1948.

7 Hanny, 1999.

8 „Academia Poetica...” Valencia, 1686. Erről lásd Karl, 1937; Mas, 1991; Hanny, 2002; Barreda, 2005.

se,⁹ a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének értékes – bár több példányban is ismert – amszterdami nyomtatványa a budai zsidó hitközség állítólagos segélykérő levelével,¹⁰ vagy Sebastian Armendariz két címlappal is rendelkező kiadványa.¹¹

Szerencsére külföldi könyvtárakban is mód nyílt a kutatómunkára, leginkább német nyelvterületen. Ugyanakkor mintha feledésbe merültek volna a korábbi gyűjtemények, és méltatlanul háttérbe szorult volna a magyarországi könyvtárakban található anyag. Néhány Magyarországon megjelent munka sajnos arról tanúskodik, hogy íróik nem igazán ismerték ezeket a gyűjteményeket, és nem nagyon kutatták a magyar könyvtárak vonatkozó állományát. Meggyőződésem, hogy a magyar anyag vizsgálata – bár természetesen számszerűleg jóval kisebb, mint amennyi a külföldi gyűjteményekben található – jó eredményekkel kecsegtet. Végül is ugyanolyan következtetésre juthatunk ezek feltárása során, mint amilyenre a külföldi kutatók a saját országuk könyvtári és levéltári anyagainak áttekintésével. Mondhatjuk nyugodtan, hogy a magyar gyűjtemények mintegy reprezentálják „a cseppben a tengert”.

A Magyarországon vizsgálható dokumentumtípusok és műfajaik egyaránt vegyesek. Ez részben a gyűjtés nem tudatos voltának, illetve a gyűjteményeket létrehozó emberek társadalomban elfoglalt helyének, műveltségének, önálló érdeklődési körének, de akár nyelvtudásának is betudható. Alább megkísérlem a spanyol nyelvű kiadványok széles spektrumát vázolni témák, műfajok, kiadási helyek és kiadók szempontjából. A dokumentumtípusok megoszlás szerint: 1. újságok, újságlapok, periodikák (*noticias*); 2. levél- és egyéb másolatok (*copias*); 3. naplók (*diarios*), beszámolók (*relaciones*), jelentések (*avisos*); 4. országismereti és történeti művek és ezek más nyelvből való fordításai; 5. költemények (*romances, diálogos*); 6. színművek (*comedias*).

Információs csatornák Európában és Spanyolországban

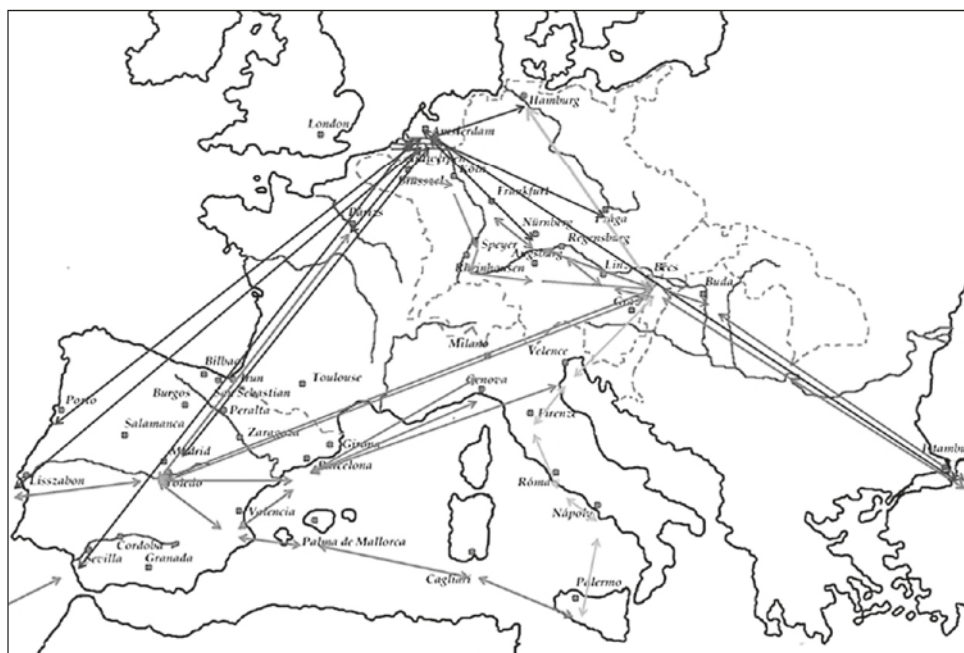
Európában a 17. századra nagyon sok hírt gyűjtő, hírt nyomtató, hírt közvetítő központ alakult ki, melyek a korabeli – de talán a mai – értelemben is nevezhetők nagyvárosoknak (1. ábra). Ennek alapján a nyomtatott hírterjesztést tekinthetjük városi jelenségnek.¹² Magától értetődő módon leginkább a keresztény világ és a császári udvar hírei terjedhettek gyorsabban (itt állt rendelkezésre a legkiforrottabb közvetítő rendszer), de az igazán fontos információk és a pletykák nem maradtak rejtve. A harmincéves háború idejére ugyanis már rendelkezésre állt egy jól működő információs hálózat. A nagy és legrégebbi hírgyártó és -forgalmazó központok a német-római császárság területén alakultak ki, illetve fontos városai voltak még Németalföld, Ausztria és a Spanyol Királyság területén is. Az egyes városok ösz-

9 „Castillo inexpugnable...” Burgos, 1528. Erről lásd Hanny, 2005.

10 „Pizarro Oliveros: Cesareo Carro Triumfal...” Cordoba, 1687. Erről lásd Kohn, 1887; Hanny, 2012.

11 Armendariz, 1686. Erről lásd Hanny, 2013. 217.

12 Etényi, 2004. 47–48.

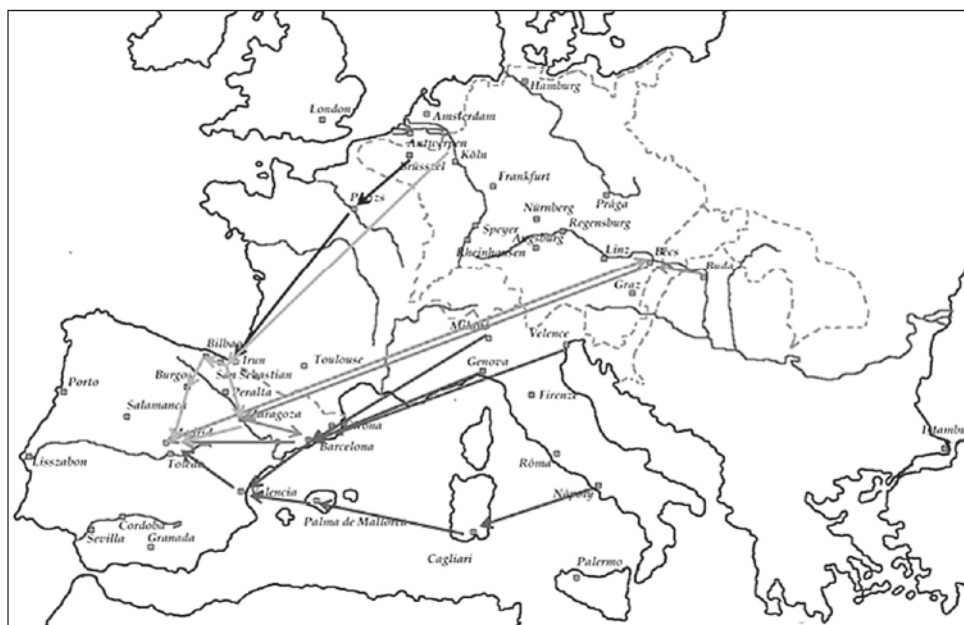
1. ábra. A híráramlás legfontosabb útvonalai

szekítettetésben álltak, illetve specializálódtak bizonyos területekről származó hírek gyűjtésére és terjesztésére.

Hubay Ilona 1940-ben elemezte egy ismert német hetilap, az „Aviso 1609” történetét. Megállapította, hogy a korabeli postaközlékedési útvonal mentén, amely az Antwerpen–Brüsszel–Köln–Speyer–Rheinhausen–Augsburg–Bécs összeköttetést biztosította, csaknem minden városban volt nyomdahely. Közöttük a legismertebb Augsburg,¹³ de Frankfurt – könyvkiadásával és évenkénti könyvvásáraival – szintén előkelő helyet foglalt el a sorban. A Duna mentén, amely szintén Európa egyik fő közlekedési útja, az üttör szerepét a Bécs–Linz–Regensburg útvonal látta el.¹⁴ A fő központok Itáliában Róma, Velence, Firenze, még délebbre Nápoly. Ezek a városok tartották a hírosszekítettést, ezt a dokumentumok alapján bizonyítani lehet. Németalföldön talán még Antwerpennél is jelentősebb központ volt Amsterdam. Sok nyomdával rendelkezett, és fontos szerepet játszott a Spanyolországból menekültek, elsősorban a szefárd (vagy más néven portugál) zsidók életében. Szoros összeköttetése volt a Spanyol Királysággal és az északi európai nagyvárosokkal is. A korban jól ismert és jól szervezett császári postaszolgálat az egész földrészt átszelő, kelet (például Isztambul) felé is mutató kapcsolatot tett lehetővé a fent felsorolt városok, valamint például még Nürnberg, Hamburg, Prága, de Párizs, Madrid,

¹³ Hubay, 1940. 128.

¹⁴ Rákóczi, 2011b. 276. 9. jz.

2. ábra. A hír útja Spanyolországba

Sevilla és a Portugál Királyság városai felé is. A híreket terjeszthették még egyéb vízi közlekedési útvonalak segítségével (például a Duna, Rajna, Szajna, Loire vonalán).

Spanyolországba a hírek több útvonalon is eljuthattak. Milánóból, Genovából, Velencéből az európai és a Mediterráneummal kapcsolatos események hírei Barcelonába, onnan Valenciába, illetve Nápoly felől Mallorcán át egyenesen Valenciába. Innen kerültek Madridba, ahonnan tovább vagy eredeti kiadvány, vagy utánnyomás formájában jutottak. Madrid a hírforgalom szempontjából szerencsés helyzetben volt, mert egyenesen Bécs, Németalföld, Itália, Franciaország és Portugália felől szerezhette be a tudósításokat. Az országba bejutott hírek nagy része végül mindenképpen a fővárosba érkezett meg.

Egy másik információs csatorna a Brüsszel–Párizs–Madrid vonal volt, amelyen keresztül a németalföldi, illetve az észak-európai hírek érkeztek. Flandriából a híreket a San Sebastian–Bilbao–Burgos, illetve a San Sebastian–Zaragoza útvonalon szerezhették be. Zaragozába havonta legalább három alkalommal érkeztek hírek Flandriából, amint ezt a sevillai egyetem régi nyomtatványainak gyűjteménye is tanúsítja.¹⁵ San Sebastian jelentős központtá vált azért, hogy itt találkoztak azok a kereskedő- és postaútvonalak, amelyek Irúnnál léptek spanyol földre. Madrid és Bécs közvetlenül is kapcsolatban volt egymással. Buda alól bizonyos hírek Bécs érintésével – általában némi késéssel – Zaragozán át Barcelonába érkeztek meg, s onnan kerültek a fővárosba (2. ábra).

¹⁵ Baena Sánchez, et al., 2008.

3. ábra. A „Hírlapárus”, kínálatában Buda ostromképeivel

A hír eljuttatásának módja a nyomdászhoz vagy a kiadóhoz – szintén – majd-hogynem uniformizált volt. Újságlevelezők, peregrinus diákok, zarándokok, diplomaták, illetve az egyes udvarokban hivatalosan, kíséretként tartózkodó személyek egyaránt szolgálhattak a hír forrásaiként. Ugyanakkor jól szervezett „kiküldött tudósító” hálózatokról is tudunk Németországban és Spanyolországban is.¹⁶ A híreket a nyomtatott újságlapok is „szállították” egyik országból a másikba. Nem szokatlan, hogy egy német újságból származó hírt olasz, spanyol vagy francia nyelven ismerünk meg, de ez esetleg fordítva is előfordulhatott. A hírlapokat, avizókat, relációkat, képes tudósításokat ebben az időben már hivatásos rikkancsok is terjesztették, árusították (3. ábra).¹⁷

A megjelenési hely legtöbbször a kiadvány minőségét is meghatározta. Királyi nyomdai minőségtől a zugnyomdai kivitelig bármi előfordulhatott. Főleg Madrid, Valencia, Barcelona, Sevilla dominált a spanyolországi kiadói helyek között, de ismerünk kiadványt a navarrai Peraltából, a baszkföldi San Sebastianból is. Brüsszelben, Amszterdamban, Bécsben, Milánóban, Palermóban is jelentek meg spanyol nyelvű nyomtatványok. Ebben nincs semmi meglepő, mindegyik városnak szoros kapcsolata volt a Spanyol Királysággal.

¹⁶ A burgundiai születésű Francisco Fabro Bremundan (Faivre Bremondans, 1621–1698), akit a dokumentarista újságírás előfutárának tekintenek, fizetett embereket tartott azért, hogy rendszeresen tudósításokkal lássák el.

¹⁷ *Hírlapárus*. 1600 körül készült olasz metszet. Rózsa, 1999. Nr. 225.

A kiadók, illetve nyomdatulajdonosok közül a legtöbbször Sebastian Armandariz, Antonio Roman, Diego Dormer, Rafael Figueró és a német származású Martin Gelabert neve szerepel a nyomtatványok impresszumában. A leghíresebb spanyol nyelvű kiadványokat is megtaláljuk a magyarországi gyűjteményekben, akár Francisco Fabro Bremundan „*Floro historico*”-járól,¹⁸ akár Antonio de Bances y López-Candamo budai komédiájáról,¹⁹ akár I. Lipót milánói kiadású életrajzáról van szó.²⁰

A megőrződött anyagból látszik, a kiadványok megjelenési formája tekintetében a könyv alakú külsőt részesítették előnyben. Hubay Ilona szerint a következő két évszázadban is ez lesz a jellemző forma.²¹ Az Ibériai-félszigeten már korán nagyon sok és különböző minőségű nyomdát találhatunk. A Spanyol Királyságban a 16. század első évtizedére 28 városban több mint 70 műhely ontotta a nyomtatványokat.²² Mire a 17. század beköszöntött, a nyomdászat már nagy múltra tekinthetett vissza, tehát könnyedén megoldhatták a hírek dömpingszerű terjesztésével kapcsolatos feladatokat.

Spanyolországban a rendszeres újságkiadás 1690 után indult meg, de kezdetét 1661 óta megfigyelhetjük.²³ A *Gazeta Nueva* első száma – Mária Anna (Mariana de Austria) királyné rosszallása mellett – 1661 februárjában látott napvilágot Julian Paredes műhelyében. Havilapnak szánták, és összesen 20 számot ért meg, tizenkettőt 1661-ben, nyolcat 1662-ben. A következő években minden rendszeresség nélkül jelentek meg a *Gazeta* számai, egészen 1669-ig, míg Juan José Zaragoza-ba nem távozott. Zaragoza-ba elkíserte őt a hűséges Fabro Bremundan is, aki 1677-ig ott folytatta a lapkiadást (most már heti rendszerességgel). A külföld híreit francia, német, olasz hírlevelek alapján állították össze.

Néha a diplomáciai úton kapott információkat – a kormány beleegyezésével és a „hírgyárosok” segítségével – kiszivárogtatták. Csak ekkor olvashatott a közönség naprakész híreket. A közlétezőknek nem volt céljuk sem az értékelés, sem a kommentálás, ezért a kiadványok kissé sematikusak, de megfogalmazásuk világos és közérthető. A belső hírforgalom valamivel korlátozottabb lehetett, hiszen a fővároson, az egyetemi városokon és a tengerparti területeken kívül nemigen találunk olyan nagyvárost vagy közösséget, amely érdeklődött volna a külpolitika hírei iránt. A mezőgazdasági területeken élőket, a parasztokat ekkoriban jobban foglalkoztatta életkörülményeik folyamatos romlása.

18 Fabro Bremundan, 1686.

19 Bances Candamo, 1686.

20 *Admirables efectos*, 1696.

21 Hubay, 1940. 128.

22 Sobrino, 1998. 91–106.

23 Rodrigo de Cabrera évente publikálta a tárgyévre vonatkozó, az udvartól, illetve Rómából érkező hírleveleket. Híres volt az udvartól jövő levelek rendszeres kiadásáról Almansa y Mendoza (*Cartas de Novedades de esta Corte y avisos recibidos de obras partes*). Seville-ben jelent meg először az újsághoz hasonló heti kiadvány is (*Avisos de Italia, Flandes, Roma, Portugal*). A barcelonai Jaume Romeu volt az első Spanyolországban, aki 1641-ben hetente adott ki hírlapot úgy, hogy a párizsi *Gazette*-et katalánra fordította.

Hírpiac és a nyilvánosság szintjei

Fontos kérdés, vajon a közvélemény mekkora szerepet játszott a hírpiac alakításában, vagy pedig inkább a hivatalos propagandának volt döntő szerepe a nyilvánosságban. Egyértelmű, hogy Spanyolországban a török elleni küzdelem fejleményeivel kapcsolatban a közvélemény érdeklődése semmiben sem maradt el a környező országok lakóinak érdeklődésétől. A nyilvánosság szerepe azonban ebben a témában sokkal kevésbé volt meghatározó, mint a helyi, az országot mélyebben érintő – és a török háborúkkal párhuzamosan zajló – belpolitikai eseményekkel kapcsolatosan.

A nyilvánosságnak több szintje is volt. Mindenekelőtt a királyi udvar, ahol számos nemzeti diplomata fordultak meg. Madridban az udvar nyomdát tartott fenn és hivatalosan is közölte a híreket. A királyi privilégium tulajdonosai ebben az időben Sebastian Armendariz és Antonio Roman voltak. Armendariz halála után Juan de la Hebas folytatta a hivatalos működést. Ezzel ellentétes szint volt az „utca” (piactér, kávéház, bordély). Ebben az időben Madridot a belpolitikai eseményeket közvetlenül befolyásoló, névtelenül írott gúnyversek árasztották el. Ezeknek céltáblái a kormány, a királyi család, annak szigorú – és a köznép számára nevetséges – etikett szerint élő tagjai, a gyenge idegzetű, beteges II. (Habsburg) Károly és az egymást folyamatosan váltó kegyencek voltak. A gúnyos pamfleteket ugyanolyan intenzitással terjesztették a kisebb nyomdák tulajdonosai, mint a különböző országokból jövő hivatalos híreket, sőt talán erőteljesebben, mert biztosabb jövedelmet jelentettek számukra. A törökkel kapcsolatos érdeklődés ilyen szinten már nem nyilvánult meg, inkább a kiadványok mennyiségét és minőségét határozta meg, semmint tartalmukat.

A kiadókat a hírekhez való hozzájutásban leginkább a kormány, illetve az inkvizíció cenzúrája korlátozta. Azonban az udvar is összeállította a maga tiltólistáját, de nem könyveket, hanem témákat helyezett tilalom alá. II. Károly például nem engedélyezte, hogy a királyi birtokról bármilyen híradás megjelenessen.²⁴

Ha a hivatalos propaganda alakítani, illetve befolyásolni akarta – márpedig akarta – a közönség véleményét, mindenképpen arra is ügyelnie kellett, mi az, ami legjobban leköti annak figyelmét. A század „vezető híre”, amire a nyilvánosság legjobban odafigyelt, a török elleni háború volt. A kereszténység közös ellenségével szemben egységes vélekedés, azaz közvélemény (nagyjából minden nyelven hasonlóan hívták már ekkor is: „*öffentliche Meinung*”, „*opinion pública*”) alakult ki, mely a Német Birodalomtól a Pireneusi-félszigetig a Török Birodalmat barbár hordának tartotta, amellyel nem paktálhatott le a keresztény Európa egyik országa sem. Ha mégis diplomáciai tárgyalásokba kezdett a Portával, azt mindenképpen indokolnia kellett a közvélemény számára. A hatalomnak ahhoz, hogy kellő befolyással formálhassa a közvéleményt, megfelelő formanyelvet és érvrendszert kellett kidolgoznia. A barokk kor ebben élen járt, és mindenekelőtt XIV. Lajos udvarára volt jellemző.²⁵ A teatralitás nemcsak a mindennapi életbe vonult be, hanem a kiad-

24 Sobrino, 1998. 156–159.

25 Etényi, 2003. 17.

ványokba is. Mindkét Habsburg-királyságban népszerűsítő-dicsőítő kiadványokkal és szimbolikus ábrázolásokkal zsúfolt propagandametszetekkel igyekeztek terjeszteni győzelmeik hírét, illetve a királyi család ünnepeit, gyászát, vallásos cselekedeteit örökítették meg vagy közölték újsághírként.

A hírlevelek stílusukat tekintve is bizonyítják, hogy a kiadók többféle ízlés kielégítésére törekedtek. A nyilvánosság első szintje, az elsődleges célpont mindenképpen a főnemesi családok és az udvar körül csoportosuló, olvasó elit volt. Leginkább nekik szóltak azok a tanító jellegű országismereti művek, illetve összefoglalások, melyekből az uralkodó, a császár és saját osztályuk kiválóságáról szerezhettek tudomást. A kormányzati körök az értesítéseket első kézből kapták. Számukra nem volt létkérdés az avizók olvasása.

A polgárok, a városokban lakó nemesek, a kereskedők, a „letradók” képezik azt a másik csoportot, amely számára a hírek fontosak lehettek. Nemcsak az érdeklődésükből kifolyólag, hanem a napi rutin, a célszerűség miatt is szükséges volt számukra, hogy tisztában legyenek a nemzetközi eseményekkel, amelyek – ahogy azt már megszokták – a mindennapi életüket is befolyásolták. A városban járó vidéki ember a piacon, a tavernában és a város többi közterületén szerezhette be értesüléseit. A közemberek voltak a hírterjesztés koncentrikus köreiből a harmadik kör, a közérthetőbb kiadványok mindenképpen őket célozták meg. Büszkéek voltak jólérsétségükre, ezért keresték fel a városban mindig központi helyen található teret vagy utcát, ahol hozzájuthattak a hírekhez. Ez Madridban például a ma is létező Santo Domingo tér volt ebben a korban. A falusi lakosság valószínűleg kevésbé tartotta elengedhetetlennek, hogy naprakészen ismerje a történeteket, de a köztereken, ahol ki is függesztették és árusították is ezeket a sajtótermékeket, ők is könnyen tájékozódhattak.²⁶

A hírek hitelességéről és frissességéről is kell ejtenünk néhány szót. A nyomtatványok tartalma sokszor megbízhatatlan és hiteltelen volt, a hírközlők gyakran fantomok voltak. Nevük nincs, és értesítéseiket általában egy harmadik személytől szerezték („néhányan azt állítják”; „mások hozzátesszik”; „mások állítják” = „*dicen algunos*”; „*otros añaden*”; „*otros aseguran*”).²⁷ Egy részük célja különben sem a tájékoztatás, hanem sok esetben a szenzációéhség kielégítése, akár azon az áron is, hogy a valóságot eltorzítják. (Példaként álljon itt egy, a félszigeten közkedvelt történet, amelyről még a megbízhatóságáról ismert Fabio Bremundan is megemlékezik. Az, miszerint a nagyvezír megtépdeste a szeraszkir szakállát augusztus 14-i megfutamodása miatt, tökéletes álhírnek bizonyult – ugyanakkor a hír megjelent németül és olaszul is.)

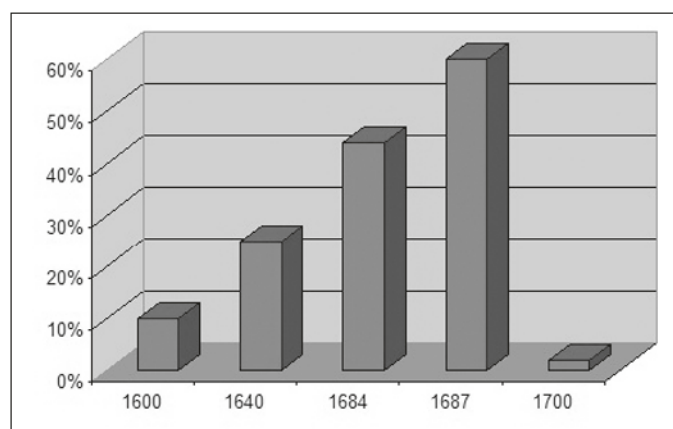
26 A kora újkori nyomtatott hír értékének és funkcionális változásainak átfogó vizsgálatát G. Etényi Nóra végezte el (Etényi, 2012. 122–143.).

27 Guiu Aguilà, 1984. 364–366. Erről az eseményről egyébként sem a többi spanyol kiadvány, sem más európai híradás nem szól.

Tudósítások a magyarországi eseményekről

A magyarországi visszafoglaló háborúk idejét és eseménytörténetét szinte teljesen átfogják a kiadványok, de a gyűjtemények elsősorban Buda visszafoglalásáról és a háború csúcspontjait jelentő csatákról szóló műveket tartalmaznak. A spanyol kutatók figyelme ritkán fordult ezek felé a dokumentumok felé, pedig a spanyolországi könyvtárakban és levéltárakban sokkal nagyobb mennyiségű anyag található, mint idehaza. Ez esetben is egy évfordulós konferenciának köszönhetjük, hogy – legalábbis a magyar eseményekkel foglalkozó kiadványok egy részéről – statisztikai felmérést közöltek. Bármilyen hihetetlenül hangzik is, a Magyarországon található anyag a kiadványok gyakoriságát és mennyiségét tekintve olyan képet mutat, mint a spanyolországi.

Montserrat Guiu Agilà a Barcelonai Nemzeti Könyvtár Bonsoms Gyűjteménye és a Barcelonai Levéltár gyűjteménye alapján készített statisztikája szerint az 1600-as évek elején még csak alkalmilag emlékeznek meg a magyarországi eseményekről, az 1640-es években is a spanyol belpolitika dominál. 1683 után már vezető hírek számítanak a törökellenes harcok, mindenekelőtt Bécs ostroma és felmentésének ténye miatt. Ekkor még Sobieskit és Lotharingiai Károlyt együtt emlegetik. A Szent Liga újbóli létrehívása miatt még jobban a török háborúk felé fordul a figyelem. 1684 után, amikor megindul Magyarország visszafoglalása, és hivatalosan is nemzetközi hadsereg szerveződik, erősen szaporodnak a témával foglalkozó különféle kiadványok, s gyakoriságukat tekintve közvetlenül a XIV. Lajossal és Girona város ostromával kapcsolatos hírek után következnek. Azt követően, hogy a kasztíliai, katalán és egyéb, a spanyol koronához tartozó területekről megindult az önkéntesek áramlása a budai táborba, már a hírek 44 százaléka a harcokról szól, 1686–1687-ben ez 60 százaléknál is több (4. ábra).²⁸

4. ábra. A törökellenes harcokról szóló hírek aránya

28 Guiu Aguilà, 1984.

Tudjuk, hogy az összes kortárs író – akár német, akár olasz, akár spanyol – régi történeti sztereotípiákat ismételgetett. A magyarok megítélése is sematikus volt, hiszen nem ismerték a mindennapi élethelyzeteket. A magyarok szkítáktól való származtatása, Thököly Imre törökbarátsága miatt az egész magyarság elítélése, a kereszténység ellenségeként való bemutatása, Buda és Pest városának német neveiből származó téves etimológia hangoztatása csaknem minden híradás bevezetőjében előfordul. A spanyol hírlevelek azonban csak röviden és nagyon ritkán ismétlik meg ezeket, hiszen jobban koncentrálnak a napi hírekre, főleg azokra, amelyekben a spanyol korona országaiból jött katonák tetteit említik. Bizonyos dokumentumokban azonban néhány szó erejéig tetten tudjuk érni a tényeket is. Sőt egy levélben, melyet Spanyolország bécsi követe, Carlo di Borgomanero (Carlo d'Este) írt Milánó kormányzójának, Fuensilada grófnak, a hivatalos történetírás kronológiájával ellentétes, hírértékű adatot is találhatunk. A levélben a követ percre pontosan határozza meg azt az órát, amelyben rohammal bevették Buda várát. Csakhogy a levél dátuma alapján ez a nap szeptember 3. a történetírásban világ-szerte elterjedt szeptember 2. helyett.²⁹

1686 után, a visszafoglalt Buda sorsáról már nincs számottevő híradásunk. A Spanyol Királyságnak 1700 után – saját szempontjából – sokkal lényegesebb problémával kellett szembenéznie. Az ország közvéleményének figyelmét ettől kezdve az örökösödés, a francia Bourbonok trónutódlásának kérdése, illetve az évekig tartó háború kötötte le. A visszafoglalt Budán „átlép” a történelem. A romokon és hamun egyelőre nem fakad semmi, az új parancsnok valójában halott várost irányít. A háború még nem ért véget, csaknem hat év van hátra a békéig. A katonák egy része azonban 1699 után sem megy vissza eredeti származási helyére. A Magyar Királyságban találnak új hazát, új egzisztenciát, többen új nevet is maguknak.³⁰

Tudjuk, hogy még számos feldolgozatlan magyar vonatkozású anyag van spanyolországi, portugál és olasz gyűjteményekben, amelyeket eddig nem állt módunkban kiaknázni. Ennek nagy része az újságírás előtti korszakban született hírközlés és hírterjesztés klasszikus nyomdai terméke, mely Magyarországgal kapcsolatban – és nem kizárólag a török háborúk tekintetében és idejéről – hírértékkel bír. Következő feladatunk ezek feltárása, értelmezése és közlése lehetne, ami egyszerre gazdagíthatná a hungarikák, Magyarország kora újkori nemzetközi megítélésének és az információáramlás történetének kutatását is.

29 „...ayer a las quatro de la tarde...” (tegnap, délután négy órakor) és a levél keltezése: „Viena 4. de Setiembre 1686” (Bécs, 1686. szeptember 4.).

30 Fallenbüchl Zoltán hatalmas munkája, amelyben számba vette a Bánátba, Bácskába, Tolnába települő férfiakat és asszonyokat, több mint száz családnevet tartalmaz. (Fallenbüchl, 1979a–b.)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

Admirables efectos

1696 *Admirables efectos de la providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero invictissimo emperador de Romanos: reduzelos a anales Historicos la verdad*. T. 1–3. Milan, 1696.

Apponyi 1903

1903 Apponyi, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bd. 2. XVII. und XVIII. Jahrhundert bis 1720. München, 1903.

1927 Apponyi, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bd. 4. Neue Sammlung II. XVII. und XVIII. Jahrhundert. München, 1927.

Armendáriz

1686 Armendáriz, Sebastián de: *Diario del asedio y expugnacion de la ciudad de Buda, metropoli del Reyno de Hungria*. Madrid, 1686.

Baena Sánchez, et al.

2008 Baena Sánchez, Francisco–Peñalver, Eduardo–Gascón, Zoraida Jiménez et al.: *Relaciones de sucesos en la biblioteca de la Universidad de Sevilla*. Sevilla, 2008.

Ballagi

1925 Ballagi Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711*. 2. köt. [Kézirat] Bp., 1925.

Bances Candamo

1686 Bances Candamo, Francisco Antonio: *La comedia de la restauración de Buda. Fiesta real, qve se representò a svvs Magestades, en la celebridad del augusto nombre del señor emperador, Leopoldo Primero, el dia quinze de noviembre de este presente año de 1686. en el real palacio del Buen-Retiro*. Madrid, 1686.

Barreda

2005 Barreda, Paz Lloret Gómez: *Ser noble en València del segla XII. El llinatge dels Vilaragut*. Valencia, 2005. (Arxius i Documents, 37.)

Etényi

2003 G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Bp., 2003.

2004 G. Etényi Nóra: Nyomtatott hírek a 17. században. Információk Magyarországról korabeli német újsághírekben. In: *Információáramlás a kora újkorban*. Szerk.: Z. Karvalics László, Kiss Károly. Bp., 2004. 47–56.

2012 G. Etényi Nóra: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban. In: *Aetas*, 27. (2012) 4. sz. 122–143.

Fabro Bremundans

1686 Fabro Bremundans, Francisco: *Floro historico de la guerra sagrada contra turcos*. Madrid, 1686.

Fallenbüchl

1979a Fallenbüchl, Zoltán: Espagnols en Hongrie au XVIIIe siècle. 1. In: *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 82. (1979) 1. sz. (enero–marzo) 85–147.

1979b Fallenbüchl, Zoltán: Espagnols en Hongrie au XVIIIe siècle. 2. In: *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 82. (1979) 2. sz. (abril–junio) 201–223.

Fülöp

1981 Fülöp Géza: *Bevezetés az egyetemes sajtótörténetbe*. Bp., 1981.

Guiu Agilà

1984 Guiu Agilà, Montserrat: *La defensa d'Àustria i les guerres d'Hongria a la publicística catalana*. In: *Pedralbes. Revista de Historia Moderna*, 4. (1984) 363–374.

Hanny

1999 Hanny Erzsébet: *Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalma a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának gyűjteményében*. Bp., 1999. (Monumenta Historica Budapestiensia, 9.)

2002 Hanny Erzsébet: „Academia Poetica.” Buda visszavívása a spanyol köztudatban. In: *Írott és tárgy emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Szerk.: Mészáros Kálmán. Bp., 2002. 125–136.

2005 Hanny Erzsébet: VII-14. Fray Gonzalo Arredondo y Alvarado episzto-la-gyűjteménye. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Bp., 2005. 247–248.

2012 Hanny Erzsébet: A budai zsidók levele. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp., 2012. 607–616.

2013 Hanny, Erzsébet: Las noticias de la guerra contra los turcos en Hungría y en Buda en las relaciones españolas del siglo XVII. In: *Géneros editoriales y relaciones de sucesos en la Edad Moderna*. Dir.: Cátedra, Pedro M. Salamanca, 2013. 211–229. (Publicaciones del SEMYR. Actas, 7.)

Hubay

1940 Hubay Ilona: Az „Aviso 1609.” In: *Magyar Könyvszemle*, 64. (1940) 2. sz. 127–133.

1948 Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Bp., 1948.

Karl

1937 Karl K. Lajos: Buda visszafoglalása a valenciai költők akadémiáján. In: *Katholikus Szemle*, 51. (1937) 12. sz. 726–732.

Kelényi

1935 *Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásának egykorú irodalma. 1683–1718*. Összeáll.: Kelényi B. Ottó. Bp., 1935. (A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Budapesti Gyűjteményének bibliográfiai munkálatai, 3.)

Kohn

1887 Kohn Sámuel: A visszafoglalt Budavár zsidó lakosságának állítólagos emlékirata 1686-ból. In: *Századok*, 21. (1887) 10. sz. 827–835.

Köpeczi

1995 Köpeczi Béla: Az Apponyi-gyűjtemény történeti forrásértéke. In: *Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében*. Szerk.: W. Salgó Ágnes. Bp., 1995. 11–16.

Majláth

1886 Majláth Béla: *Budapest történetének irodalma (1493–1700)*. Bp., 1886.

Mas

1991 Mas i Usó, Pasqual: *Justas, Academias y Convocatorias literarias en la Valencia Barroca (1591–1705). Teoría, práctica de una convención*. Tesis doctoral. Valencia, 1991.

Nocí

2004 Nocí, Javier Díaz: El Mediterraneo en guerra: relaciones y gacetas españolas sobre la guerra contra los turcos en la década de 1680. In: *Estudios de SIERS*, 3. (2003) 2–10.

Prieto

2000 Prieto, Miryam Sánchez: *Historia de la prensa en España*. Szeged, 2000.

Rákóczi

2001 Rákóczi István: Történeti bevezető. Portugál források Budavár visszavételéről. In: *Palimpszeszt*, 15. (2001) http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/15_szam/03.htm (A letöltés ideje: 2013. november 12.)

2011a Rákóczi István: Információs láncok, hírhálózatok és a földrajzi ismeretek csatornái a töröktől felszabadított Magyarországról Portugáliában a XVII. és XVIII. század fordulóján. In: *Per multos annos. Faluba Kálmán tanár úr 70. születésnapjára*. Szerk.: Déri Balázs, Menczel Gabriella, Szíjj Ildikó. Bp., 2011. 196–207.

2011b Rákóczi, István: Folhas volantes sobre a primeira etapa da guerra do Turco na Hungria (1683–1686): O caso português seiscentista do „palimpsesto da informação”. In: *Por s’entender bem a letra: Homenagem a Stephen Reckert*. Ed.: Calderón, Manuel-Camões, José Sousa, José Pedro. Lisboa, 2011. 273–284.

Rózsa

1963 Rózsa György: *Budapest régi látképei (1493–1800)*. Bp, 1963. (Monumenta Historica Budapestinensia, 2.)

1999 Rózsa György: *Budapest régi látképei = Alte Ansichten von Budapest, 1493–1800*. 2. átdolg. kiad. Bp., 1999.

Salgó

1995 W. Salgó Ágnes: Az Apponyi-gyűjtemény még publikálatlan tételei. In: *Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében*. Szerk.: W. Salgó Ágnes. Bp., 1995. 37–46.

Thieme–Becker

1931 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Hrsg.: Thieme, Ulrich–Becker, Felix. Bd. 25. Moehring–Olivié. Leipzig, 1931.

1942 *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Hrsg.: Thieme, Ulrich–Becker, Felix–Vollmer, Hans. Bd. 35. Waage–Wilhelmson. Leipzig, 1942.

Várkonyi

1999 R. Várkonyi Ágnes: A tájékoztatás hatalma. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk.: Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Eger, 1999. (Studia Agrensia, 20.) 9–31.

ERZSÉBET HANNY

TURKISH WARS, SPANISH NEWS

THE ROUTES AND READERS OF THE NEWS IN SPAIN DURING THE 17TH CENTURY

One of the most important news in Europe in the second half of the 17th century were about the reconquest of Hungary from the Turks. Most news originated from German and French sources, while other pieces of information were vehiculated by Italian, Spanish and Portuguese travellers and students, as well. This article is based on a corpus of printed sources written in Spanish, and aims at giving a brief sketch of the origin, the content and the distribution routes of these news, and also to present their audience.

Informátorok és korrespondensek Stefano Borgia bíboros tudományos levelezésében

A levelek a térbeli távolságokat áthidalva összekötik a feladókat és a címzetteket, lehetővé téve számukra, hogy időbeli eltéréssel, de helytől függetlenül írásbeli párbeszédet folytassanak egymással. Ezen az alapvető definíción az sem változtat semmit, ha a leveleket viasztáblákba vésik, tintával papírra vetik, vagy – ahogyan manapság – elektronikus formában kódolva továbbítják a címzethez. A levélváltás során – egykor is és mai is – széles körű, helytől független, kiterjedt hálózatok jöhetnek létre. Ez a dolgozat egy ilyen széles körű levelezőhálózat feltárására vállalkozik, bemutatva a különböző levelezőpartnereket, azok szerepeit.¹

Mindezt Stefano Borgia (1731–1804) bíboros, a pápai Sacra Congregatio de Propaganda Fide (Hitterjesztés Szent Kongregációja) titkárának az egész világra kiterjedő levelezése példáján vizsgálja, amelyet a 18. század második felében tudományos érdeklődése folytán és tudományos tevékenysége során folytatott.

Egy olyan messzemenően izgalmas levelezési hálózat, mint Borgiaé, azért őrződhetett meg, mert Borgia hosszú évekig a Hitterjesztési Kongregáció titkáráként kapcsolatokkal rendelkezett az egész világban. A tanulmány bevezetésében a kora újkori tudományos levelezésekkel kapcsolatos kutatási eredményeket vázoljuk, azt, hogy hová helyezi a német nyelvű szakirodalom a súlypontokat. Majd Stefano Borgia és levelezőhálózatának, illetve az ahhoz kapcsolódó elméleti megközelítés rövid bemutatása után levelezőtársainak informátorokként és korrespondensekként való megkülönböztetése következik, valamint helyzetük és szerepük bemutatása ebben az egocentrikus hálózatban. Nemcsak a legfontosabb levelezőpartnerek – akiket itt fő korrespondenseknek nevezünk – töltöttek be közvetítő szerepet, hanem a kevésbé fontos levelezőtársak is, akik Borgia levelezési hálózatának periferiáján helyezkedtek el.

Néhány éve fokozott érdeklődés tapasztalható a kora újkori tudományos levelezések, illetve a tudósok és leveleik, pontosabban azok kultúrtörténeti vonatkozásai iránt. Az, hogy ezt a témát és forrásait hosszú ideig nem kutatták alaposan, valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a tudósok fennmaradt levelezései nagyon

1 Folyóiratunk korábbi, 2012/3–4. számában jelent meg Kovács Bálint a hálózatelemzés módszerének elméletét ismertető tanulmánya (*A hálózatelemzés alkalmazásáról a történelemtudományban*); ezúttal Maria Stuibernak a hálózatelemzési módszert a gyakorlatba átültető esettanulmányát közöljük. Terminológiáját – még ha az nem is bevett a magyarban – megtartottuk. A szerkesztő.

terjedelmesek, és – néhány kivételtől eltekintve – máig is csak részleteikben vagy egyáltalán nincsenek feltárva.² Így például a levelezés nem szerepel a Helmut Zedelmaier és Martin Mulsow által szerkesztett és 2001-ben kiadott, a kora újkori tudományosságot bemutató gyűjteményes kötetben sem, bár a két szerkesztő hangsúlyosan utal ennek a fontos tudósi tevékenységnek a hiányára.³

A 17. századból, vagyis úgymond a „tudósok köztársaságának” klasszikus korszakából, amikor a levelezés volt a legfőbb alkotói műfaj,⁴ fennmaradt tudóslevelezések nagyobb figyelmet kapnak, mint a 18. századiak, amikor is a tudományos folyóiratok műfaja már széles körben elterjedt, és a tudósok vagy egy-egy tudományág művelőivé,⁵ vagy filozófusokká váltak. A 17. századot részesíti előnyben a 2005-ben megjelent *Les grands intermédiaires culturels de la République des Lettres* című tanulmánygyűjtemény is, amelynek 14 írása közül csak négy foglalkozik a 18. század első felének levelezéseivel.⁶ Az ugyanabban az évben *Hallers Netz* (Haller hálózata) címmel megjelent jelentős munka – Albrecht von Haller berni orvos és botanikus levelezésének alapos elemzése – szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy hiányoznak a 18. század végének tudóslevelezéseit bemutató munkák,⁷ és egyben hozzá is járul a hiány betöltéséhez. A néhány évvel később megjelentetett *Wissen im Netz* gyűjteményes kötet témája a 18. századi tudóslevelezések bemutatása. A kötet szerzői azzal a közös céllal, hogy rekonstruálják az európai botanikusok levelezőhálózatait, feltárták kutatásaikat a levélváltások útján zajló tudástranszferéről,⁸ valamint a levelezések hálózatelméleti kutatási lehetőségeit.⁹

A botanika iránt megnyilvánuló különös figyelem arra utal, hogy a tudománytörténeten belül megnőtt az érdeklődés a tudóslevelezések iránt, még akkor is, ha itt szinte kizárólag csak a természettudományok kerülnek szóba. Az előtérben a vizsgálat során a természettudományos diszciplínák keletkezése és fejlődése áll, ugyanakkor a lényeges szereplők is a kutatás látókörébe kerülnek. Florike Egmond monográfiájában a botanika egyik központi figurájának, Carolus Clusiusnak és más tudósoknak a levelezése alapján a tudományág 16. századi kialakulását világítja meg.¹⁰ A tudósi levelezések kevésbé tipikus alakjait vizsgálta Simona Boscani Leoni a közelmúltban megjelent tanulmányában, amelyben a zürichi orvos és természetkutató, Johann Jakob Scheuchzer kommunikációs stratégiáit elemezte. Számba vette Scheuchzer levelezőpartnereit, különösen azokat, akiket az orvos egy meghí-

2 Detlef Döring szerint „a fennmaradt anyagok terjedelme áttekinthetetlen”. Döring, 2006. 388.

3 Zedelmaier–Mulsow, 2001. 3. Általánosságban említés esik a tudományos levelezésről is, vö. például Pott, 2001. 249–273.

4 Gierl, 2006b. 391.

5 Gierl, 2006a. 379–380.

6 Berkvens–Stevelinck–Bots–Häselar, 2005. 454.

7 Stuber–Hächler–Steinke, 2005. 16.

8 Giuseppe Olmi már 1991-ben is foglalkozott a levelekkel mint a 16. századi tudástranszfer médiumaival: „E il mezzo concreto attraverso il quale si realizzava questa informazione, questa circolazione fittissima di idee, un mezzo che sembrava ignorare tutte le barriere geografiche, ideologiche e religiose, era l’epistola.” Olmi, 1991. 8.

9 Dauser–Hächler–Kemper–Mauelshagen–Stuber, 2008. 427.

10 Egmond, 2010.

vólevélben arra kért fel, hogy vegyenek részt a Svájc természettörténetével kapcsolatos kutatási projektjében. Fő célja azonban a tudományos teljesítmények és azok terjedésének vizsgálata volt.¹¹

Ez a dolgozat egy tudósokból álló levelezőhálózat különböző levelező-partnereinek típusait és azok jellemző funkcióit tárgyalja, a szerző Stefano Borgia levelezését feltáró és elemző doktori disszertációjának eredményeit alapul véve.¹² Bemutatja Borgia tudós levelezőhálózatának fejlődését, szerepét, valamint a levélkapcsolatok erősödését a közösség tagjai között. Ehhez először kvantitatív megközelítéssel rekonstruálni kellett azt az „egoközpontú” hálózatot, amelyet a Stefano Borgia részére írt levelek alkottak. Ennek alapján minőségi (kvalitatív) szempontból is megvizsgálja a tudós levelezőpartnerek hálózatának kommunikációs feltételeit és funkcióit, ami által a levelezőpartnerek társadalmi beágyazottságára is fény derült.¹³

Az egoközpontú hálózat (ego-centered network) fogalma és koncepciója a szociológiából ered, és az alábbi fejtegetések alapjául is szolgál. A szociológia egy olyan hálózatot ért rajta, ami egy középpontban lévő személy – az ego – másokhoz fűződő kapcsolatait ábrázolja. Ezeket a másokat a hálózatelemzésben ennek megfelelően *alter*eknek nevezik, ugyanakkor az *alter*ek egymás közötti viszonyát is a központi szereplő szemszögéből lehet ábrázolni.¹⁴ Ez a személyes hálózat, amely szociológiai szempontból „minimális hálózatelemzési megközelítést” nyújt,¹⁵ jól felhasználható a történeti munka során, mert ily módon mind a munka szempontjából praktikus értelemben, mind a források fennmaradásából adódóan is értelmezhető metszetet lehet kiválasztani. Stefano Borgia levelezőhálózata esetében ez azt jelenti, hogy a Borgia hagyatékában¹⁶ fennmaradt levelek alapján és a levelek feladójának számbavételével sikerült feltárni Borgia egójának altereit.

A tudós levelezőhálózat rekonstrukciójához a Borgia részére írt *tudományos* témájú levelek szolgáltak alapul. A tudományos témájú levelezés alkotja ennek az egohálózatnak a sajátos kapcsolati tartalmát. Ennek a kapcsolati tartalomnak a kiválasztása a másfajta viszonyoktól való elhatárolást szolgálta. Egyes esetekben az ellenkező irányú kommunikációt – tehát a Borgia által levelezőpartnerei (korrespondensei) részére írt leveleket – is bevontuk a vizsgálatba, miáltal az ego és az *alter*ek közötti kapcsolat értékelése mindkét oldalról rendelkezésre áll, sőt némely esetekben az *alter*ek egymás közötti kapcsolatai is nyomon követhetők. A

11 Boscani Leoni, 2012. 582–613.

12 Stuijver, 2012.

13 A szereplőknek az egohálózatokból kiolvasható strukturális beágyazottságához: Weyer, 2000. 15–16.

14 Vö. Jansen, 2003. 65. A definíció: „Egy egoközpontú hálózaton azt a társadalmi hálózatot értjük, amely egy központi személy, az ego körül rögzült.” Uo. 80.

15 Jansen, 2003. 79. Az egohálózatok kivágott metszettellegének gyakorlati jelentőségére mutat rá Wolfgang Reinhard is. Reinhard, 1979. 24.

16 Stefano Borgia hagyatékát ma a Vatikán intézményeiben őrzik. A hozzá írt tudományos tartalmú levelek nagy része a *Biblioteca Apostolica Vaticana* birtokában (a továbbiakban: BAV), a *Borgiani latini* (a továbbiakban: Borg. lat.) állományban található. Több mint 200 további levelét, amelyek a tudományos levelezéshez sorolhatók, a Népek Evangelizálása Kongregáció Történeti Levéltárában (régbben: Hitterjesztési Kongregáció; a továbbiakban: APF) őrzik, és túlnyomórészt a *Miscellanea Varie* (a továbbiakban: Misc. Var.) állományban található.

levelezőpartnerek különböző típusainak és funkcióinak jellemzése a hálózaton belüli részcsoportok azonosítására szolgáló szociológiai blokkmodellelemzésre támaszkodik: a strukturálisan hasonló – mint például „hídfő”, illetve „közvetítő” – szerepeket és pozíciókat betöltő szereplőket absztraktabb szerepmintázatú „blokkokba” soroljuk.¹⁷

Stefano Borgia életútja

Mindenekelőtt a kutatás alapjául szolgáló hálózat középpontjában lévő „egő”-t, Stefano Borgia-t mutatjuk be röviden. Stefano Borgia reneszánsz kori névrokonaival ellentétben botrányoktól mentes életet élt. Borgia, aki Velletri város egyik vezető családjának második fiaként született, egyházi hivatalainak, tudományos érdeklődésének, gyűjtőszervezetének és más tudósok támogatásának szentelte életét.¹⁸ A hivatásához szinte kötelező teológiai és jogtudományi tanulmányok mellett, amelyeket Fermóban nagybátyjánál, Alessandro Borgia-nál, majd 1756-tól Rómában folytatott, hamar a történelmi és régészeti stúdiumok felé fordult, és különböző régészeti és művészettörténeti-teológiai témájú írásokat jelentetett meg. 1750 körül születtek a fiatal apát első tudós levelezőkapcsolatai, majd tagja lett a cortonai tudóstársaságnak, az *Accademia Etruscának*.¹⁹ Fő műve, amelyet túlnyomórészt Benevento pápai exklávé kormányzójaként (1759–1764) betöltött hivatali ideje alatt írt, a háromkötetes *Memorie istoriche della pontificia città di Benevento dal secolo VIII al secolo XVIII*.²⁰

A misszióért felelős *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* titkáráként (1770–1789) később már alig maradt ideje a saját kutatásaira és publikációira. Ezért másokat támogatott, tehát főleg mecénásként tevékenykedett. Ezenkívül Európa legnagyobb magángyűjteményévé építette ki Velletriben a nagyapja által létrehozott családi múzeumot, az úgynevezett *Museum Borgia-numot*.²¹ A Hitterjesztési Kongregáció rendkívül elkötelezett titkárának bíborossá kreálása a várakozások ellenére csak későn következett be. VI. Pius pápa 1789 márciusában nevezte ki bíborossá. 1802-ben a missziós kongregáció prefektusa lett, majd később, az 1790-es években újabb hivatalokat kapott, így például az Index Kongregáció prefektusa lett. A Római Köztársaság idején (1798–1799) száműzetését Padovában töltötte, ahol a Hitterjesztési Kongregáció fenntartásával törődött. 1804-ben azok között a bíborosok között volt, akik VII. Pius pápát Párizsba, Napóleon megkoronázására

17 Vö. Jansen, 2003. 212–213.; Jansen, 2000. 49–50.

18 Egyik legrészletesebb életrajza röviddel halála után jelent meg: Paulinus, 1805. Rövidített változatban: M[illin], 1807. Giuseppe Baraldi Borgia-életrajzában fordításokat is közöl a *Vitae Synopsis*-ból (Baraldi, 1830.). Egy rövid és átfogó áttekintés, valamint életrajz: Enzensberger, 1970. Stefano Borgia életének legújabb bemutatása: Stuiber, 2012. 71–133.

19 Stuiber, 2012. 79.

20 Borgia, 1763–1769.

21 A ma már szétszórott gyűjteményhez lásd ezt a kiállításkatalógust: Nocca, 2001. A velletri *Museum Borgia-num* az 1780-as évek óta számos utazó úti célja volt. 1787-ben például Johann Wolfgang Goethe is meglátogatta (Goethe, 1993. 194.).

kísérték. Borgia – noha az egész világra kiterjedő levelezést folytatott, korábban soha sem hagyta el az Itáliai-félszigetet – az utazás során Lyonban meghalt.

Kortársai egész Európában főleg gyűjtőként és mecénásként ismerték, de sokoldalú tudósként is becsülték. Levelezőhálózata Amerikától Kínáig terjedt, azonban ennek súlypontja – ahogyan azt a hagyatékában fennmaradt levelek is mutatják – Itália és Európa volt. 1748–1804 között folytatott tudományos levelezéséből több mint 1600 levele maradt fenn 500 különböző személytől.²² Noha levelei nagy arányban megőrződtek, korántsem maradt fenn a részére írt valamennyi tudományos témájú levél. Erről részben maga a címzett gondoskodott még életében, amikor bizonyos leveleket selejtezett, vagy amikor tudatosan megválasztotta, hogy mely leveleit milyen formában őrzi meg.

A különböző típusú levelezőpartnerek: korrespondensek és informátorok

A fennmaradt levelek mutatják, Borgia a beérkező levelekkel nem egyformán bánt, hanem eldöntötte, hogy melyiket hasznosítja újra, mondjuk jegyzetlapnak, illetve melyiket dobja el vagy őrzi meg. Arról is határozott, milyen kontextusban őrzi meg leveleit. 1800-ig hét kötetbe kötötte leveleit, és további 300 levelét akarta még megőrizni. A levelek többségét külön tárolta, a hasonló témájú leveleket iratgyűjteményekbe rendszerezte.²³ Borgia gyakorlata azt mutatja, hogy a levelek tartalma alapján döntött a későbbi felhasználásukról vagy megőrzésükről. A bíboros nem ragaszkodott a levelezés hiánytalan megőrzéséhez.²⁴

Ez kiderül a dán teológussal és orientalistával, egyik legfontosabb levelezőpartnerével, Friedrich Münterrel (1761–1830) – akivel római tartózkodása alatt (1784–1786) ismerkedett meg – folytatott levelezéséből is. Borgia a dán tudós nem mindegyik levelét őrízte meg,²⁵ noha jó személyes viszonyt ápoltak. Münter 72 megőrzött levele különféle összefüggésekben maradt fenn Borgia hagyatékában, függetlenül attól, hogy tudományos témájúak voltak-e vagy sem.²⁶ Borgia nem tett különbséget a kizárólagosan vagy részben tudományos, illetve a főképpen magánlevelezés között. Az a tény, hogy Münter Borgiának írt leveleinek több mint a fele bekerült a kardinális életében összeállított egyik levelezéskötetbe, illetve az előkészített gyűjteménybe, arról tanúskodik, hogy Münter mint levelezőpartner (korrespondens) nagy megbecsülésnek örvendett. Münter 27 levele, köztük 22 tudományos témájú mégis más iratgyűjteményben, Borgia üzleti levelei között maradt fenn. Borgia Münter egyik bizalmas levelét sem tette bele egyik kötetbe se.

22 A feladási helyek pontosabb áttekintése, valamint földrajzi bemutatása: Stuijber, 2012. 134–138.

23 Részletesebben: Stuijber, 2012. 48–55.

24 Abban az időben voltak olyan tudósok is, akik levelezésüket hiánytalanul és feladók szerint rendezve őrítették. Erre példa Borgia egyik levelezőpartnere, Oluf Gerhard Tychsen. Stuijber, 2009. 101–102.

25 Például Münter 1801. április 21-én írt levele nem maradt fenn. Létezéséről csak Borgia 1801. május 23-án Münternek írt válaszából tudhatunk. KB, 1698 2, Nr. 294.

26 Így például Münter két nápolyi levele (1786), amelyek kizárólag személyes témákról, gyászról és betegségről szóltak, bekerültek a bekötött levelek közé: Borg. lat. 285 a 6r–v, valamint az 53r–v.

Nem helyezte kötetbe a Münster fellebbezési eljárásáról szóló levelet sem, amely így könnyebben hozzáférhető volt, mint a lazán összefűzött írások.²⁷ Egy másik levele, amelyben Borgiát keresztapaságra kérte fel, szintén eltűnt a gyűjteményből – ez az ügy a vallási felekezeti különbség miatt kínos lehetett egy katolikus főpap számára.²⁸ Ugyanakkor mindkét levél a *Museum Borgiaum* észak-európai régiségeiről is szól, és ezért kerülhettek éppen ebbe az iratgyűjteménybe, a mai *Borgiani latini* 895. kötetébe, amely a levelek mellett a *Museum Borgiaummal* kapcsolatos rajzokat, feljegyzéseket és nyomatokat tartalmazza. Münster Borgia dán nyugdíjával kapcsolatos levelei a bíboros pénzügyi iratai közé kerültek, amelyek ma a Hitterjesztési Kongregáció levéltárában találhatók.²⁹

Borgia levélmegőrzési és -rendezési szokásaiból az látszik, hogy nem csupán a feladó és annak a címzetthez fűződő viszonya volt a meghatározó, hanem a levelek tartalma is. A tudományos levelezést Borgia egyrészt gyakorlati szempontok szerint rendezte, mivel a levelek munkaeszköznek számítottak, másrészt a bekötött levelek tudatos és reprezentatív összeállítása arra szolgált, hogy ily módon tudósként, gyűjtőként és patrónusként tűnhessen fel. A levelek megőrzési kritériumai arra engednek következtetni, hogy Borgia tudományos levelezésén belül alapvetően a levelezőtársak két típusa különböztethető meg: az informátoroké és a korrespondenseké. A következőkben ezek Borgia levelezőhálózatán belül betöltött szerepét mutatjuk be röviden, majd közvetítő szerepüket közelebbről is megvizsgáljuk.

A korrespondens és az informátor fogalma nem a forrásokból származik. A német nyelvben a „Korrespondent” szó már az 1730-as években is általában az egymással levelező személyek jelölésére szolgált, de Zedler szótárában még nagy teret kap, hogy a szó a kereskedelemben használt fogalmak közül származik.³⁰ Az olaszban a „corrispondente” szó jelentése továbbra is csak a kereskedelmi területre, a kereskedelmi levelezőpartnerre vonatkozott.³¹ Ebben a tanulmányban azért választottuk ezeket a fogalmakat, hogy a levelezőtársak eltérő típusait, amelyek láthatólag valamennyi tudóslevelezésben előfordulnak, megkülönböztessük.

27 Friedrich Münster levele Stefano Borgiának. Kopenhága, 1788. október 14. BAV Borg. lat. 895, fol. 33r–34v.

28 Friedrich és Maria Elisabeth Münster levele Stefano Borgiának. Kopenhága, 1792. február 14., BAV Borg. lat. 895, fol. 25r–26v.

29 Miután Borgia a pápai legációk megszüntével és a Római Köztársaság kikiáltásával elvesztette egyházi jövedelmeit, 1789-től kezdve évente 800 dán birodalmi tallér jövedelemben részesült, amit negyedévente folyósítottak részére. Münster ezzel kapcsolatos levelei itt találhatók: APF Eredità Stefano Borgia 3. és 6.

30 „Correspondens az, aki valaki mással leveleket vált. A kereskedőknél az, aki valaki mással árukról és váltókról tárgyal, és akit többnyire csak barátjuknak neveznek. Így a correspondencia levélváltás; és a correspondálni, leveleket egymással váltani, újabban egyetérteni, egyezni egymással.” Lásd Correspondent szócikk. Zedler, 1738. Bd. 6. 1370.

31 „I mercatanti chiamano corrispondenti coloro, co’ quali sono soliti di tenere commercio di lettere, e negoziare.” Corrispondente szócikk. Vocabolario, 1746. 512.

Az informátorok információátadó funkciója

A Stefano Borgia részére címzett tudományos témájú levelek jegyzékéből első látásra kitűnik, hogy sok levelezőpartnertől csak egyetlen levél maradt fenn.³² A kvantitatív elemzés igazolja ezt a benyomást: a levelezésen belül a feladók több mint felétől – pontosabban 54 százalékától – csak egyetlen levél maradt fenn. Ennek nem a hagyományok és Borgia levélmegőrzési gyakorlata az oka, hanem inkább az egyes levélírók, aki közül sokan nem folytattak ténylegesen levelezést Borgiával, és nem is az volt a céljuk, hogy levelezőkapcsolatot alakítsanak ki. Ugyanakkor ez a nagyszámú és sokféle feladóból álló csoport jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Borgia tudományos terveihez beszerezze a szükséges anyagokat. Ezek a levelek így nem a bekötött levelek közé kerültek, hanem az anyaggyűjtés iratai közé. Több mint 200 levél például annak a ténynek köszönheti a fennmaradását, hogy Borgia a *Historia Nautica Dominationis Pontificiae* számára, illetve a pápai territóriumok közigazgatási felosztásának leírásához gyűjtött anyagai közé tette őket. Ezek a feljegyzések csak azért maradhattak így teljes mértékben ránk, mert az 1760-as években nagy lendülettel elkezdett, majd egy hosszabb szünet után 1795-ben újrakezdett mű befejezetlen és kiadatlan maradt.³³ Borgia befejezett és kiadott művei esetében viszont csak jelentősen korlátozott mennyiségű iratanyag maradt fenn. A véletlenül fennmaradt leveleknek köszönhetően a levelezőpartnerek kétféle típusát különböztethetjük meg Borgia tudományos levelezésében.

Míg Borgia fő és periférikus korrespondensei egyaránt a tudományos levelezés jellemző képviselőinek tekinthetők, akiknek viszonya az anyagi és szellemi értékek megosztásában a „tudományos erkölcsiségen” alapult,³⁴ az informátorok nem illenek bele ebbe a klasszikus keretbe. Utóbbiak olyan személyek, levelezőpartnerek voltak, akiket vagy Borgia kért fel, vagy akik önként nyújtottak neki bizonyos információkat – felvilágosítással, forrásleírásokkal, forrásértékelésekkel szolgáltak – egy bizonyos tudományterületről, anélkül hogy szükségképpen maguk is tudósként tevékenykedtek volna ezen a szakterületen. Itt nem a kölcsönös csere állt az előtérben, hanem az információkérés, illetve ennek a kérésnek a teljesítése. Ez a fajta levelezőkapcsolat informátori kapcsolatként definiálható, mivel itt bizonyos információk átadása volt a cél. Az információáramlás egyoldalúan folyt, csak az informátortól az információt kérő, illetve fogadó levelezőpartner felé irányult. A reciprocitáshoz hiányzott a tudományos vagy a személyes kapcsolat.³⁵

Az informátor levélírók leveleinek közös vonása, hogy a dialogicitás alacsony szintje jellemzi őket, tulajdonképpen monológ írásoknak is nevezhetők, mivel nem várnak választ, és csak kivételes esetekben hivatkoznak korábbi levelekre vagy jeleznek későbbi leveleket.³⁶ A feladók nem számítottak arra, hogy a témán túlmutató, további leveleket kapnának Borgiától, hanem legfeljebb csak utólagos

32 Vö. Stuijber, 2012. 361–418.

33 Az anyaggyűjtemény és a kapcsolódó levelek részletesebb tárgyalása: Stuijber, 2010. 251–277.

34 Mulsow, 2001. 345–346.

35 Stuijber, 2012. 325–326.

36 A monologicitás és a dialogicitás kritériumához a levelezések kapcsán lásd Ermert, 1979. 78.

kérdéseket várhattak, és ebből következően általában nem is vetettek fel maguktól új témákat. Utóbbi csak mint kísérlet fordult elő annak érdekében, hogy kölcsönös eszmecserén alapuló levelezés alakuljon ki, s ez nem is mindig járt sikerrel. A korlátozott tartalom megmagyarázza a levelek csekély számát és a levelezés rövid idejét.

Mi indította arra az informátorokat, hogy megadják Borgia tudományos vállalkozásaihoz a kívánt információkat? A *Historia Nautica Dominationis Pontificiae* esetében ennek oka a hivatali kötelességtudat volt. Borgia, a Kúria tagja körlevelében fordult az egyházi állam városainak vezetőihez, és információkat kért tőlük saját területükre vonatkozóan. Ebben az esetben nem információcseréről vagy tudományos megbeszélésekről volt szó, hanem a városi előljárók többnyire abban reménykedtek, hogy Borgia mint a Kúria prelátusa ennek fejében később ellenszolgáltatásokat nyújt majd nekik. Ezért is fáradozott néhány informátorként jellemezhető levelezőpartner azon, hogy fenntartsa a levelezést, és felemelkedhessen a korrespondensek csoportjába. Miután Borgiát kinevezték a Hitterjesztési Kongregáció titkárává, ez a motiváció még erősebbé vált, ahogyan azt a Todiban élő patrícius és történész Giovanni Battista Alvi esete is mutatta.³⁷

Borgia 1769-ben, egyik umbriai körutazása során ismerkedett meg személyesen Alvival, és azzal bízta meg őt, hogy folytasson levéltári kutatásokat Todi középkori történelmével kapcsolatban.³⁸ Ezt a megbízatást és a személyes ismeretséget felhasználva próbálta meg Alvi 1770-ben, röviddel Borgia titkári kinevezése után a kapcsolatokat fenntartani és elmélyíteni. Ezért saját indítatásból újból és újból információkat küldött Borgiának, aki úgy tűnik, hogy ezekre nem válaszolt.³⁹ Alvi próbálkozásai nem jártak eredménnyel: nem sikerült a korrespondensek csoportjába felemelkednie, és kölcsönösségen alapuló és nyitott tematikájú levélváltást felépítenie. Az információáramlás aszimmetrikus maradt, Borgia számára kedvező módon.

Az informátorok levelei már külső megjelenésük és nyelvezetük folytán is jellegzetesek. Mindenekelőtt a Borgia körlevelében szétküldött kérdésre adott pontos válaszok tűnnek ki hivatalos jellegükkel – nemcsak szabályos hivatali írásukkal, valamint tiszta margóikkal, hanem körülményes és cirkalmas nyelvezetükkel is, és különösképpen amikor a kevésbé gyakorlott szerzők belebonyolódtak a körülményes mondat szerkezetekbe. A megszólító és az elköszönő formulák nem tartalmaznak olyan egyéni változatokat, mint a bizalmas levelezésekben, hanem a megszokott, hivatalos titulátúrát követik, mivel a *Historia nautica* kapcsán Borgia által megszólított városok képviselői válaszaikat hivatali funkciójukban, nem pedig érdeklődő tudósokként vagy dilettánsokként fogalmazták meg. Ezek a levelek, amelyek elengedhetetlenül szükségesek voltak Borgia nagyobb tudományos vál-

37 Giovanni (vagy Giovan) Battista Alvi nem szerepel a nagy életrajzi lexikonokban, ezért életéről keveset lehet tudni. Az umbriai Todi város patríciusai közé tartozott, és kéziratokat hagyott hátra Todi és területének történetéről. Alviról mint a *Chronache della città di Todi dall'anno 1000 al 1400* szerzőjéről esik említés. Lásd Domenichelli, 1881.

38 Egy személyes találkozásra utal Alvi 1769. október 24-én Borgiához írt első levele (BAV Borg. lat. 883, fol. 286r–287r). Borgia umbriai utazásáról barátja, Giovanni Cristoforo Amaduzzi társaságában: Gasperoni, 137.

39 Így például 1770. augusztus 22-i levelében Todi püspökének, Francesco Maria Pasininek az üdvözlését is átadja. BAV Borg. lat. 284, fol. 179r–180r.

lalkozásához, tartalmuk folytán a tudományos levelezéshez sorolhatók, még akkor is, ha a levelezőpartnerek maguk nem voltak tudósok. Ahogy láthattuk, a patrícus Alvi nem illik bele egészen ebbe a sémába, mivel nem hivatalnoki minőségében írt, és a *Respublica litteraria*hoz tartozik, de címzettje, Borgia mégis ebbe a csoportba sorolta, és levelezőkapcsolatukat pusztán informátori viszonyként minősítette, anélkül hogy további jelentőséget tulajdonított volna neki.⁴⁰

Az informátorfogalom először az 1980-as években, Heinz Schütz irodalomtudományi disszertációjában fordult elő. A szerző a párizsi irodalmi tudósításokat (*correspondance littéraire*) külön irodalmi műfajként vizsgálja, és olyan levelezőkapcsolatként értelmezi, melyet az egyirányú információáramlás jellemez: Párizsból vidékre vagy külföldre, s amely ezáltal egyértelműen különbözik a klasszikus, „egyenrangúságon alapuló” levelezéstől.⁴¹ Schütz az „informátor” fogalmát kutatási eredményeinek összefoglalása során a Párizsból kiinduló levelek feladójának megnevezésére alkalmazza.⁴² Sandra Pott hasonló összefüggésben, a tudományos folyóiratok számára információkat nyújtó személyek megjelölésére használja ugyanezt a fogalmat dolgozatában. A fogalom azonban ott sem szerepel szisztematikusan.⁴³

A történeti kutatások hasonló eredményekre jutottak a tudósok levelezésével kapcsolatban. Gyakran rámutattak a levelezőpartnerek egy olyan sajátos csoportjára, amely nem felel meg a klasszikus elképzeléseknek. Giuseppe Olmi 1991-ben megállapította, hogy a 16. századi természetkutatók nemcsak szakértő kollégákkal álltak levelezésben, hanem hozzá nem értő laikusok is segítettek nekik naturáliák vagy egyéb anyagi jellegű dolgok beszerzésében, valamint információkkal. Olmi ezt a természet tudósok kifelé irányuló nyitásaként, s ezáltal a szakértői hálózat bővüléseként írja le.⁴⁴ Hasonló módon Nora Gädeke Leibniz levelezőhálózatáról írt részletes tanulmányában elkülöníti a segédkezők – akik nem tartoztak a „tudósok köztársaságához” – és a tudós levelezőtársak csoportját. Magától értetődő módon azonban mindkét csoportot Leibniz tudományos levelezéséhez sorolta.⁴⁵

Michael Kempe is az „informátor” fogalmát használja Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) orvos és természetkutató levelezését bemutató írásában. Azokat a személyeket jelöli így, akik adatokat szolgáltattak a zürichi tudós természettörténeti vállalkozásához, s akik nem számítottak tipikus levelezőtársnak egy tudós esetében. Scheuchzer ugyanis *Historia Helvetiae Naturalis* című nagy munkája elkészítésekor adatgyűjtés céljából egy kérdőívet küldött szét egész Svájcban, legfőképpen a helyi lelkészeknek. A létrejött levelezőkapcsolatokat Kempe „az informátorok hálózatának” nevezi, a kapcsolatot azonban közelebből nem határozza

40 Az informátor-levelek nyelvi és tartalmi jellemzőiről részletes példákat közöl Stüber, 2010. 266–273. Itt példákat találunk arra is, hogy néhány informátor sikeresen korrespondenssé vált.

41 Schütz, 1986. 12.

42 Schütz, 1986. 155.

43 Pott, 2001. 254.

44 „Anche se di per sé già assai vasta e articolata, questa rete costituita dai naturalisti europei mostrava comunque ampie aperture all'esterno, nei confronti di coloro che non potevano definirsi specialisti in senso stretto, ma dai quali ci si poteva però aspettare sempre un qualche aiuto concreto.” Olmi, 1991. 12.

45 Gädeke, 2005. 283.

meg.⁴⁶ Simona Boscani Leoni szintén Scheuchzer levelezésével foglalkozott. Átveszi az „informátor” fogalmát, és általánosságban, a levelezőpartnerek viszonyának jelölésére használja.⁴⁷ Egy későbbi tanulmányában azonban, amely a tudományos eredmények 18. századi terjedésével foglalkozik, a meghatározást már Scheuchzer adatszolgáltatóira – akik nem álltak vele levelezésben – korlátozta, s ily módon fogalmilag is megkülönböztette őket a „korrespondensektől”.⁴⁸

A szakirodalomból említett példákban megfigyelhető, a tudományos levelezések olyan leveleket is tartalmaznak, amelyek küldői nem a tudományos körök képviselői voltak, vagy a címzettek egy másik szakterületet képviseltek. Ezen az alapon ezeket a leveleket gyakran megkülönböztették a klasszikus értelemben vett tudományos levelezéstől. Ez az elkülönítés azonban egy másfajta kép kialakításához vezetett a tudományos levelezésről, ezért itt nem alkalmazzuk. Ehelyett inkább a levelezőpartnerek csoportjára kell nagyobb figyelmet fordítani, mivel az nemcsak nem szakértőből állt, hanem elsősorban a levelezés célkitűzéséből és a levelezők egymás közötti kapcsolatából alakult ki. Ez magyarázza a tematika korlátozott voltát (csak azon témák szerepelnek, amelyekkel az informátorokat megbízták), ami egy lényeges megkülönböztető jegy.

A korrespondensek közvetítő funkciója

A korrespondenseket, azaz a tudományos levelezés klasszikus levelezőpartnereit nem szorították meghatározott témákra, hanem a velük folytatott levelezés reciprocitáson alapult, ami azt jelenti, hogy a levelezőpartnerek egymás leveleire kölcsönösen válaszoltak, azaz „korrespondáltak”.⁴⁹ A kölcsönösség kiterjedt egyrészt a tartalmi oldalra, az információk cseréjére, másrészt anyagi oldala is volt (például az ajándékozás, könyvek cseréje). Ezek a levelezőkapcsolatok tehát a tudományos erkölshöz igazodtak, amit a „tudósok köztársaságának” tagjai magukra nézve kötelezőnek érezték.

Emellett az individualitás a levelezőkapcsolatok egyik lényeges jellemzője, ami egyrészt a levélstílusban – például a megszólító és elköszönő formulák szabadabb használatában, a standartoktól való eltérésben⁵⁰ –, másrészt a témák szabad megválasztásában nyilvánul meg. A téma a korrespondensek esetében nem volt előre megszabott, így a levelezés sem volt egyhangú. A korrespondensek levelei a témák sokféleségével tűnnek ki, amelyekből a személyes és családi vonatkozások sem hiányoznak, és itt főleg tényközléséről és/vagy értékeléséről van szó. Ezzel szemben az informátorok esetében a kapcsolatfelvétel és bizonyos megbízás szándéka áll az előtérben.⁵¹ A kölcsönösség és az individualitás jellemzői függetlenek az egymással

46 Kempe, 2004. 187.

47 Vö. például Boscani Leoni, 2009. 54., 58., 62–64.

48 Boscani Leoni, 2012. 585–598., 602.

49 Vö. ehhez a latin *correspondere* szó jelentését, azaz megfelelni, egyezni, kölcsönösen válaszolni.

50 Részletesebben Stuiber, 2013. 133–146.

51 Ermert a levélfajták különböző funkcióinak a jellemzéséhez négy olyan lehetséges szándékot használ, amelyek eltérő súlyozással szerepelhetnek: tényközlés, értékelés, kapcsolatfelvétel, felszólítás. Ermert, 1979. 68–74.

dialogikus kommunikációt folytató levelezőpartnerek rendi-társadalmi egyenrangúságától. A levelezőkapcsolatok kölcsönösségében a közös tudományos érdeklődési területek és így a közös ismeretanyag játszotta a döntő szerepet.

A korrespondensek csoportja nem homogén, hanem különböző időtartamú, intenzitású és célú levelezőkapcsolatokat foglal magában. Némely korrespondensek még személyes ismerősök is voltak. A következőkben Borgia tudós levelezőhálózatának fő korrespondenseit, majd a periférikus korrespondenseket mutatjuk be jellemző funkcióikkal és tevékenységükkel együtt.

A fő korrespondensek központi szerepe

Fő korrespondenseknek azok a fontos levelezőpartnerek számítanak, akiktől legalább tíz tudományos tartalmú levél maradt fenn Borgia hagyatékában, és akikkel intenzívebb levelezést folytatott, mint másokkal. A tíz levél mint kritérium nem abból fakadt, hogy a tíz kerek szám, hanem a Borgia levelezésében megfigyelt levélgyakoriságok mennyiségi kiértékeléséből adódott. Ha a feladókat a Borgia részére írt levelek száma alapján csoportosítjuk, kiderül, hogy a csoportok annál kisebbek, minél nagyobb a küldőre jutó levelek száma. Az első jelentősebb választóvonal az egyenként tíz levelet írók csoportja, illetve azok között húzódik, akiktől kilenc levél maradt fenn. Ha a mennyiségi kritérium mellett a levelezés tartalmi minőségét is figyelembe vesszük, akkor is beigazolódik a legalább tíz fennmaradt levélnél meghúzott határ, hogy ezek íróit számítsuk a fő korrespondenseknek. Így módon a fő korrespondensek csoportja 29 főből áll,⁵² akik a tudós levelezőtársak 6 százalékát alkotják, és akik 599 levele az összes tudományos tárgyú levél 37,2 százalékát teszi ki. Ez az arány is a fő korrespondensek jelentőségére utal. Ők alkották Borgia levelezésének a magját. Hasonló életútjukból következően elég homogén férficsoporthoz tartoztak: kétharmaduk Borgiához hasonlóan az egyházi rendhez tartozott, és 80 százalékuk még ugyanahhoz a felekezethez is. Érdekes módon protestánsok is voltak Borgia legjelentősebb fő korrespondensei között – különösen Friedrich Münter, Georg Adler, Arnold Heeren –, valamint a maronita szír keresztény Simone Assemani (1752–1821).⁵³

A fő korrespondenseknél világosan látszik, hogy a levelezésekben nemcsak a tudományos információk és/vagy anyagok pusztá cseréje állt a középpontban, mint az informátorok esetében, hanem a levélkapcsolatban – amelyet gyakran személyes ismeretség is megerősített – a bizalmas eszmecsere, illetve a tudományos infor-

52 Borgia fő korrespondensei levelezésük terjedelme alapján: Münter, Friedrich Christian Karl Heinrich; Adler, Jakob Georg Christian; Morelli, Jacopo; Garampi, Giuseppe; Assemani, Simone; Heeren, Arnold Hermann Ludwig; Bandini, Angelo Maria; Olivieri degli Abati, Annibale; Trombelli, Giovanni Crisostomo; Zoëga, Georg; Torraca, Gaetano Romolo; Sestini, Domenico; Villoison, Jean Baptiste Gaspard d'Anse de; Pellegrini, Domenico Maria; Sacy, Antoine Isaac Silvestre de; Lanzi, Luigi; Mariani, Francesco; Mingarelli, Giovanni Luigi; Walker, John; Cortenovis, Angelo Maria; Federici, Placido; Amadesi, Giuseppe Luigi; Asquino, Fabio; Hwiid, Andreas Christian; Moretti, Paolo; Andrés, Giovanni; Federici, Giovanni Battista; Francesconi, Daniele; Millin, Aubin Louis.

53 Részletesebben: Stuiber, 2012. 235–242.

mációk és vállalkozások megvitatása dominált. A fő korrespondensek voltak a legfontosabb „közvetítők”, illetve „ügynökök” Borgia tudóshálózatán belül. Metszés- és csomópontokként funkcionáltak Borgia „egő”-ja és a más hálózatok szereplői közötti kapcsolatokban, és azáltal, hogy külső kapcsolatokat létesítettek, illetve új kapcsolatokat közvetítettek, kiemelkedő pozíciót töltöttek be Borgia levelezőhálózatában.⁵⁴

A következőkben Arnold Hermann Ludwig Heeren személyében egy kifejezetten közvetítő szerepű fő korrespondenst mutatunk be. Rá jól illik a Gädeke által Leibniz levelezésének összefüggésében használt „kulcsfigura” fogalma. Ezalatt egy olyan személyt ért, „aki – térbeli-regionális – környezetéből beszámol másokról, és Leibniz számára kapcsolatot tart, köztük sok olyan személlyel is, akiket Leibniz utazásáról ismert”.⁵⁵

A későbbi göttingeni történészprofesszor, Arnold Heeren, akit korábban már említettünk, Borgia egyik legfontosabb korrespondense volt.⁵⁶ Tőle összesen 29, Borgia részére írt levél maradt fenn az 1786–1804 között eltelt évekből, amelyek mindegyike a tudóslevelezéshez sorolható. Itáliai utazása során (1785–1787) nyolc hónapot töltött 1786-ban Rómában, és ott diáktársa, Friedrich Münter ajánlásával került gyorsan szoros kapcsolatba Stefano Borgiával, aki ebben az időben még a Hitterjesztési Kongregáció titkára volt. Visszaemlékezve Heeren a Monsignorét „pártfogójának” és „atyai barátjának” nevezte, aki mértékadó hatással volt képzésére.⁵⁷ Heerent közvetlenül azután, hogy visszatért Itáliából, 1787-ben kinevezték a Göttingeni Egyetem rendkívüli professzorává, majd 1794-ben ordinarius lett. Ő volt ebben az egyetemi városban Borgia központi korrespondense és csomópontja kapcsolatainak a Göttingeni Egyetemmel, valamint a Göttingeni Tudós Társasággal. Ha valaki Göttingenben Borgiával akart kapcsolatba lépni, az Heerenhez fordult. Ő továbbította a kérdéseket vagy leveleket Borgiához, valamint a Rómába utazó tudósok számára ajánlásokat írt a későbbi bíboroshoz.

A göttingeni professzorok közül Heeren apósa, Christian Gottlob Heyne (1728–1812), Johann David Michaelis (1717–1791) és Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) Heerenen keresztül álltak kapcsolatban Borgiával. Sem Heyne, sem Michaelis⁵⁸ nem állt szabályos levelezésben Borgiával, hanem ehhez egykori tanítványukat, Heerent vették igénybe. Borgia bíborosi kinevezéséhez – más tudósokhoz hasonlóan – Heeren közvetítésével gratuláltak,⁵⁹ és ezt követően is rendszeresen

54 A közvetítői funkciójú szereplőkhöz: Jansen, 2003. 130–131., 204.; Weyer, 2000. 16., aki a „hídő” kifejezést is használja.

55 Gädeke, 2005. 290.

56 Heeren kis önéletrajzi írásán kívül (Heeren, 1821) Herrenről Wegele, 1880; valamint római tartózkodásáról, számos még meg nem jelentetett forrásból vett idézettel: Schmidt, 2004.

57 Lásd Heeren, 1821. XXXVIII.

58 Michaelis diákja, Andreas Christian Hwiid (1749–1788) révén már az 1780-as években közvetett kapcsolatban állt Borgiával. Az egyetlen levél, amelyet bizonyíthatóan Borgia neki írt, egy könyvajándék – egy kurd nyelvtan és szótár – kísérőlevele volt. (Stefano Borgia Johann David Michaelisnek, Róma, 1787. december 15. NSUB, Cod. Ms. Michaelis 321, fol. 41.) Hwiids 1788-as halála után Michaelis Heerenen keresztül tartotta fenn a közvetett kapcsolatot.

59 Arnold Heeren Stefano Borgiának. Göttingen, 1789. március 1., BAV Borg. lat. 285, fol. 267v.

küldték üdvözlétüket a bíborosnak.⁶⁰ Üdvözleteik viszonzásra találtak, mint ahogyan azt Borgia egyik Heerenhez írt és fennmaradt levele is mutatja.⁶¹ Borgia és Heyne közvetlen levelezése inkább reprezentatív jellegű volt. Heyne egyik latin nyelvű ajánlólevelére, amelyet tanítványa, Christian Ramus (1765–1832) részére írt, Borgia nem saját kezűleg válaszolt, hanem csak kijavította a más által elkészített levéltervezetet.⁶² A tudományos újdonságokról szóló híreket, valamint a Borgiának küldött üdvözleteket Heeren közvetítette leveleiben, és a cserekönyvet is Heeren juttatta célba.⁶³

A göttingeni orvosprofesszorral és természettörténésszel, Johann Friedrich Blumenbachhal fennálló kapcsolat is főleg Heerenen keresztül zajlott, illetve közvetítésével jött létre. Blumenbach azért fordult kollégájához, hogy Borgiától kémiai kísérletéhez egyiptomi bazaltot kérjen.⁶⁴ Borgia teljesítette ezt a kívánságot,⁶⁵ mivel ő maga is érdeklődött az egyiptomi gyűjteményéből származó ásványminta vegyi elemzése iránt. Ezt követően Blumenbach recenziót közölt a Museum Borgianumban bemutatott régészeti leletek leírásáról a *Göttingische Anzeigen* című közlönyben.⁶⁶ Ezenkívül Borgia még egy antik koponyát is küldött Blumenbach koponyagyűjteménye számára.⁶⁷

Heeren az üzenetek, a könyvek és egyéb küldemények célba juttatásán kívül fontos volt abból a szempontból is, hogy beszámolt Borgiának a göttingeni és észak-németországi tudományos újdonságokról, az újonnan megjelenő könyvekről, valamint saját és kollégái aktuális kutatásairól is. Ezekért cserébe Borgiától információkat és anyagokat kért, így például a Museum Borgianum gyűjteményében lévő egyes tárgyak ábrázolásait.⁶⁸

Heeren Göttingenben Borgia tudományos levelezésének szabályszerű csomópontjaként szolgált, és mint a többi fő korrespondens, kiemelt közvetítő

60 Lásd például Heeren 1789. június 9-én Borgiának írt levelét, BAV Borg. lat. 285, fol. 311v.

61 Stefano Borgia Arnold Heerennek. Róma, 1790. január 2. BJ Berol. Borgia.

62 Stefano Borgia Christian Gottlob Heynének. Róma, 1792. július 14. (tervezet). BAV Borg. lat. 286, fol. 175r–176r.

63 Mint ahogy az a Christian Gottlob Heyne egyik levelén lévő kézírásos megjegyzésből (Göttingen, 1791. április 26. BAV Borg. lat. 286, fol. 174r) kitűnik, Borgia két olyan könyvet, amelyek környezetében íródtak, Heeren közvetítésével küldött el Heynének. Ezek a következők voltak: Assemani Simone: *Globus caelestis cufico-arabicus Velitemi Musei Borgiani [...]* De Arabum astronomia dissertatione et adiectis duabus epistolis CL. Josephi Toaldi. Patavii, 1790. és Paulinus a Sancto Bartholomaeo: *Systema Brahmanicum liturgicum mythologicum civile ex monumentis indicis musei Borgiani Velitris dissertationibus historico-criticis*. Romae, 1791. Heeren pedig Heyne újonnan megjelent műveiről tájékoztatta naprakészen a bíborost. Lásd például Arnold Heeren leveleit Stefano Borgiának. Göttingen, 1789. március 1., BAV Borg. lat. 285, fol. 268r., valamint Göttingen, 1800. április 21., BAV Borg. lat. 794, fol. 5r.

64 Arnold Heeren Stefano Borgiának. Göttingen, 1795. január 1., APF Misc. Var. XV, fol. 132v.

65 Borgia a válasz dátuma mellé – 1795. január 24. – Heeren 1795. január 1-jei levelére ezt jegyezte fel: „mandato il saggio del / Basalte n.º 402.”

66 A recenzió (megjelent *Göttingische Anzeigen*, 36. (1795) 353–356.) Heeren 1795. február 28-i levelének a melléklete volt (BAV Borg. lat. 894, fol. 58r–60v.), majd olaszra is lefordították (uo., fol. 57r–v.). A recenzált könyvet (Wad, 1794) Blumenbach tanítványa írta.

67 Először ezt Stefano Borgia 1795. február 7-én Rómából Arnold Heerennek írt levelében jelzi. NSUB Cod. Ms. Blumenbach V, Ital.

68 Heeren Göttingenbe érkezését követően például azonnal kért egy Herkules- („Ercole”) és egy Hébé-ábrázolást. Arnold Heeren Stefano Borgiának. Göttingen, 1787. október 12., BAV Borg. lat. 285, fol. 130r–v.

szerepet töltött be. Ez azért is lehetséges volt, mert Heeren és Borgia levelezési hálójá sok helyen metszették egymást. A koppenhágai teológiaprofesszor, Münter így például nemcsak Borgia, hanem Heeren számára is fontos korrespondensnek számított. Münter szépen fennmaradt hagyatékában Heeren 37 levele található az 1785–1829 közötti időszakból, tehát levelezésük csak Münter halálával ért véget.⁶⁹

Metszéspontok a peremen: periférikus korrespondensek

Borgia fő korrespondenseivel ellentétben a hálózat peremén lévő korrespondensek közvetítő szerepe kevésbé volt kiemelt, ezért őket periférikus korrespondensként lehet minősíteni. Nem minden olyan korrespondens kell viszont a hálózat periferiáján elhelyezni, akitől tíznél kevesebb Borgia részére írt levél ismert, hanem csak azokat a korrespondenseket, akik sem strukturálisan, sem tartalmi szempontból nem foglaltak el központi helyet a bíboros tudományos levelezőhálózatában, és ezért periférikusnak tekinthetők. Peremhelyzetük abból adódik, hogy kevésbé kapcsolódtak a hálózathoz közös levelezőpartnerek vagy személyes ismerősök révén, vagy pedig levelezésük tematikus-tartalmi vonatkozása kevésbé jelentős volt.

A periférikus korrespondensekre jó példa a német nyelvterületről a nürnbergi polihisztor, Christoph Gottlieb von Murr (1733–1811). Murr jogi tanulmányai után nagy utazásokat tett, Angliától egészen Észak-Itáliáig. 1760-tól kezdve vám- és mérésügyi hivatalnokként dolgozott Nürnbergben, de egész életében folytatott művészettörténeti, régészeti és filológiai tanulmányokat.⁷⁰ Levelezése Borgiával, ami hat levelet foglal magában, nem volt folyamatos, levelei 1792-ből, 1793-ból, 1795-ből és 1803-ból származnak.⁷¹ Murr hagyatékában, amely ma több könyvtárban és levéltárban szétszórva található, Borgia két levele maradt fenn.⁷² Murr azonban nemcsak a levelek kisebb száma és azok tartalma miatt volt periférikus korrespondens, hanem azért is, mert saját levelezőhálózata és a bíboros tudós levelezőhálózata csak kevés ponton kapcsolódott egymással.

Murr leveleinek hagyatékából 24 közös levelezőpartner igazolható, akik szerepeltek Borgia és Murr hálózatában. Ez elsőre jelentős metszésszámnak tűnik, de a közös korrespondensek nem mindkét levelezőhálózatban foglaltak el fontos helyet, hanem mindig csak az egyikben. Tehát a két levelezőhálózat csak a peremén érintkezett, az egyik „ego” központi levelezőpartnerei a másik levelezőhálózatának a periferiájához tartoztak. Borgia fő korrespondensei közül ugyan hatan

69 KB NKS 1698. 2.

70 Murr életéhez és műveihez: Mummenhoff, 1886.; Kemper, 1990.

71 Murr Borgiához írt leveleinek feladóhelye mindig Nürnberg; a továbbiakban időrendben soroljuk fel őket: 1792. október 30., BAV Borg. lat. 770, fol. 32r–33r.; 1792. november 30., BAV Borg. lat. 770, fol. 21r–22r.; 1793. február 9., BAV Borg. lat. 286, fol. 233r–v., 236r–v.; 1795. január 17., BAV Borg. lat. 770, fol. 17r.; 1795. február 22., APF Misc. Var. XV, fol. 173r–174r.; 1795. október 10., BAV Borg. lat. 288, fol. 251r–252r.; 1803. március 19., BAV Borg. lat. 794, fol. 265r–v.; 1803. április 12. BAV Borg. lat. 794, fol. 266r–v.

72 Stefano Borgia Christoph Gottlieb von Murrnak. Róma, 1795. január 31., UBM, 2° Cod. Ms. 657, Nr. 15., valamint Róma, 1795. augusztus 20., BSB, Murriana II. Borgia.

kapcsolatban álltak a nürnbergi tudóssal: a két francia orientalista, Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758–1838) és Aubin Louis Millin (1759–1818), a szír-olasz orientalista Simone Assemani, a velencei könyvtáros és inkvizitor Jacopo Morelli (1745–1819), valamint Giuseppe Garampi bíboros (1725–1792) és Münter. De különösen az utóbbiak kapcsán, akik Borgia legfontosabb fő korrespondensei közé tartoztak, válik világossá, hogy Murnak és Borgiának nem voltak közös központi korrespondenseik, hiszen a bécsi nunciustól és későbbi bíborostól, valamint a koppenhágai teológiaprofesszortól egyaránt csak egy-egy Murnak írt levél maradt fenn.⁷³ A módja, ahogyan Borgia és Murr levelezőkapcsolata létrejött, szintén azt mutatja, hogy Murr periferikus korrespondens volt, mivel Murr első levelével Borgia egyik könyvajándékára (Simone Assemani: *Globus caelestis cufico-arabicus*) válaszolt, amelyet Murr az altdorfi professzor, Johann Philipp Siebenkees (1759–1796) közvetítésével kapott meg.⁷⁴

Siebenkees több évig élt Velencében, személyesen ismerte Borgiát, és ezáltal fő korrespondensei közé tartozott.⁷⁵ Így Siebenkees is központi közvetítő volt, és ebben az esetben a könyvajándékok „szétosztója” a közeli környezetében. Murr megragadta az alkalmat, és később igyekezett levelezőkapcsolatot létesíteni a római bíborossal. Újból és újból vételi ajánlatokat küldött a bíboros részére különböző gyűjtemények darabjairól, és ebből a célból a felkínált darabokról ábrázolásokat is mellékel.⁷⁶ Borgia azonban nem foglalkozott a továbbiakban a visszatérő ajánlatokkal, hanem vásárlás helyett inkább könyvajándékokat küldtek egymásnak, és hamarosan ez lett a levelek egyetlen témája.⁷⁷ Borgia teljesítette Murr könyvkívánságait, még akkor is,⁷⁸ ha olyan könyvekről volt szó, amelyek az ő támogatásával jelentek meg a velletri múzeum egyes darabjainak bemutatására. A bíboros ugyanakkor Murr tudomására hozta, hogy jó néven venné, ha recenziók jelennének meg ezekről a könyvekről azokban a tudományos folyóiratokban, amelyekkel Murr kapcsolatban állt.⁷⁹ A két levelezőpartner láthatólag nem kívánt a kölcsönös könyvajándékokon túlmutató eszmecserét folytatni, és a személyes dimenziót fél-

73 Giuseppe Garampi Christoph Gottlieb von Murnak. Bécs, 1785. május 14., AGNM, Nachlass Murr, Fasc. 1., valamint Friedrich Münter Christoph Gottlieb von Murnak, Koppenhága, 1802. január 2., AGNM Nachlass Murr, Fasc. 1. Münter levélhagyatékában Murr három nürnbergi levele maradt fenn, éspedig 1787. augusztus 9-ről, 1787. november 10-ről és 1802. január 16-ról. KB NKS 1698. 2.

74 Borgia ennek a könyvnek több példányát elküldte Siebenkeesnek, és arra kérte, hogy az egyiket juttassa el Murnak, aki „versatissimo nelle cose Cufiche”. Stefano Borgia Johann Philipp Siebenkeesnek. Róma, 1791. október 1., UBM 4° Cod. Ms. 781 (3), Nr. 7.

75 Siebenkees és Borgia levelezéséhez: Stuiber, 2012. 297–302.

76 Murr 1792. október 30-i levelének mellékletei (egy arab pénzérme rézmetszete, valamint a Praun Múzeum 13 arab pecsétnyomójának rajzai). BAV Borg. lat. 770, fol. 24r és 25r.

77 Murr Borgiának. Nürnberg, 1795. február 22., APF Misc. Var. XV, fol. 173r–174r, valamint Borgia válaszelevele. Róma, 1795. augusztus 12., BSB Murriana II. Borgia, Stefano.

78 Murr Borgia környezetéből Agostino Antonio Giorgi: *Fragmentum Evangelii S. Iohannis* (Romae, 1789), illetve a Hitterjesztési Kongregáció nyomdájából P. Paolino: *Grammatica Samscrdamica* (Romae, 1790) műveket kérte. Christoph Gottlieb von Murr Stefano Borgiának. Nürnberg, 1795. február 22., APF Misc. Var. XV, fol. 173v–174r.

79 Stefano Borgia Christoph Gottlieb von Murnak. Róma, 1785. augusztus 12., BSB Murriana II. Borgia, Stefano.

retették. Murr az ilyen jellegű tartalmi korlátozás miatt maradt Borgia tudós korrespondenseinek a hálózatán belül peremhelyzetben.

Szintén a periférikus korrespondensek közé tartozott Borgia két magyar levelezőpartnere, akikről csak egy-egy levél maradt fenn. Batthyány Ignác gróf (1741–1798), erdélyi püspök 1786-ban levélben fordult Borgiához.⁸⁰ A levél kitűnik szabályos hivatali írásképpel, mivel egyébként Borgia tudóslevelezésének többsége kéziratos volt. Batthyány megköszönte, hogy Borgia két éves római tanulmányútja idején támogatta könyvtárosát, Dániel Imre apátot. Az apát feladata az volt, hogy a római könyvtárakban és levéltárakban az erdélyi püspökség történetét kutassa, s ebben Borgia is, akit Batthyány az ókor iránt különösen érdeklődő tudós prelátusként ismert meg, segítette. Ismerve a bíboros érdeklődését, Batthyány püspök a levélhez csatolt egy padlómozaik-ábrázolást is, amelyet a Gyulafehérvár közelében lévő erődítményben folytatott ásatások során fedeztek fel.⁸¹ A püspök feltételezte, hogy a mozaikon még felismerhető alakok egy korai keresztény templomra utalhatnak. Mivel azonban ez a felfogás vitatott volt, Borgia állásfoglalását kérte a kérdésben. Azt, hogy a Hitterjesztési Kongregáció akkori titkára mit válaszolt az erdélyi püspöknek, nem lehet tudni, mivel nem maradt fenn a hagyatékban válaszlevél-fogalmazvány. Borgia egyik kéziratos megjegyzése alapján csak az állapítható meg, hogy erre a levélre 1786. szeptember 2-án válaszolt.⁸² Mivel Batthyány levele olaszul és más keze által íródott, feltételezhető, hogy azt az említett Dániel Imre apát írta, és talán ő is fogalmazta. Batthyány vagy könyvtárosának egyéb leveleiről azonban nem maradt fenn utalás.

A másik magyar korrespondens, aki szintén csak Borgia tudományos levelezőhálózatának a peremén fordul elő, az orientalista Beregszászi Nagy Pál (1750–1828).⁸³ Mint sok más 18. századi protestáns magyar, Beregszászi is az Erlangeni Egyetemen doktorált, 1794. október 28-án.⁸⁴ Több értekezést jelentetett meg a magyar nyelvről, és 1798-tól 1803-ig a Sárospataki Főiskolán tanított teológiát és keleti nyelveket.⁸⁵ 1803. május 5-én írt saját kezű levele csak egy rövid latin nyelvű kísérőlevél, amelyet egy ajándékkönyv-küldeményhez mellékel.⁸⁶ Ahogyan a

80 Batthyány Ignác Stefano Borgiának. Gyulafehérvár, 1786. július 28., BAV Borg. lat. 285, fol. 23r–24r.

81 Az ábrázolás közvetlenül a levél után ugyanabba a kötetbe van bekötve: BAV Borg. lat. 285, fol. 25r.

82 Lásd a levélv. hátoldalán szereplő átvételi feljegyzést. BAV Borg. lat. 285, fol. 24v.

83 Az erlangeni doktori disszertációk nyilvántartásában születési évét csak úgy adták meg, hogy „körülbelül 1762”. *Verzeichnis*, 2009. 132.

84 *Verzeichnis*, 2009. 132–133.

85 Vö. UBA, , Fiche 61. 204.

86 Beregszászi Nagy Pál Stefano Borgiának. Sárospatak, 1803. május 5., BAV Borg. lat. 793, fol. 103r. A rövid levél így hangzott:

S. Patakini in Hungaria in regione submontana Tokajensi die 5. Maji 1803.

Eminentissime Cardinalis, Amplissime Princeps, Domine Gratosissime, Colendissime!

Nescio quid mihi hac in parte gratius aut exoptatius accidere potuisset, quam quod dissertationem

meam „Ueber die Aehnlichkeit der Hung. Sprache mit den Morgenländischen”, quæ D. Hagerum, ut contra me scriberet, movit, Tibi Eminentissime Princeps, tali ac tanto in re literaria arbitro – viam mihi ad id monstrante R. P. Paulino a S. Bartolomæo – Romam submittere possim.

Adjunxi eidem grammaticam quoque meam magaricam – vulgo hungaricam –, et orationem quamdam solennem Erlangæ in Germania a me habitam. Tenuia quidem sunt, fateor, hæc opuscula, quæ Tibi

levélből kiderül, Borgia bizalmasa, a korábbi indiai misszionárius, P. Paolino di San Bartolomeo (1748–1806) volt a közvetítő.

A karmelita szerzetes, aki Európában először jelentetett meg nyomtatott szanszkrit nyelvtant, 1800 körül összehasonlító magyar nyelvtudománnyal is foglalkozott, és valószínűleg hallott Beregszászi, valamint az orientalista és sinológus Joseph Hager (1757–1819) tudományos vitájáról.⁸⁷ Ez utóbbi szintén Borgia levelezőpartnerei közé tartozott. Beregszászi levelében Borgiát kérte fel döntőbírónak, és ebből a célból elküldte neki három publikációját (*Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen* [Leipzig, 1797]; *Versuch einer magyarischen Sprachlehre, mit einiger Hinsicht auf die Türkische und andere morgenländischen Sprachen* [Erlangen, 1797] és valószínűleg *Über die Selbstkenntnis. Eine Rede zur jährlichen Feier [...] gehalten von Paulus Beregszászi der Philosophie Doctor, der freyen Künste Magister, des königlichen Institutes der Moral und der schönen Wissenschaften ordentlichen Mitglieds* [Erlangen, 1795]). Ezek a művek azonban nyilvánvalóan nem kerültek be Borgia könyvtárába, legalábbis nem szerepelnek a Borgia halála után röviddel elkészített könyvjegyzékben.⁸⁸ Beregszászi egyetlen levelén sem szerepel semmilyen kézzel írt megjegyzés Borgiától, emiatt feltételezhető, hogy nem kapott választ magától Borgiától. Esetleg P. Paolino di San Bartolomeo számolhatott be neki Borgia reakcióiról, mivel rajta keresztül jött létre a kapcsolat. Beregszászi maga azonban korrespondensi minőségében Borgia tudóshálózatának periferiáján maradt, amelyhez csak Hagerrel folytatott vitája folytán, valamint a karmelita P. Paolinón keresztül kapcsolódott.

A periferikus korrespondensek tehát mint közvetítők rendszerint nem töltöttek be aktív szerepet, mint a fő korrespondensek, többnyire közös ismerősökön vagy levelezőtársakon keresztül kapcsolódtak Borgia hálózatához. Az informátorokkal ellentétben, akiknek a leveleit a címzett tisztán információhordozónak minősítette, és ennek megfelelően is tárolta, ezek a levelek bekerültek a Borgia által még életében bekötetett levelek közé. A gyengébb kapcsolatok ellenére esetükben a kölcsönös tudományos eszmecsere állt az előtérben. Ezeket a levelezőpartnereket Borgia tudósoknak vagy más szempontból jelentős személyeknek tartotta, és ezért leveleiket mint kapcsolatuk személyes tanúbizonyságát és nem mint pusztán információhordozókat őrizte meg. A periferikus korrespondensek is gazdagították a tudóshálózatot, mivel általuk kéretlenül is olyan információk kerültek a hálózatba, amelyek nem tartoztak a levelezés a központi témáihoz. Ezenkívül peremhelyzetükből adódóan érintkezési pontként is szolgálhattak más csoportokkal, melyek

muneri mitto; sed ea, prima solummodo tentamina esse cogita, et non tam illa ipsa opuscula, quam in iis animum mittentis specto, quæso. Vale, et fave –

Celeberrimi Nominis Tui vero et fideli cultori

Paulo Beregszászi

LL. OO: Professori P.O.

Societ. Reg. Scient. Gottingensis etc. socio corresp.

87 Franolić, 1991. Filip Vezdin volt a horvát származású karmelita atya világi neve.

88 Granata, 2008. 25–26.

tagjaival egyébként nem volt másfajta átfedés. Ezáltal pedig lényeges kiegészítői voltak az egymással szorosan összefonódó fő korrespondenseknek.

Más tudományos levelezéseket is érdemes lenne megvizsgálni az itt bemutatott levelezőpartner-típusok alapján, még akkor is, ha a ránk maradt források nem minden esetben teszik ezt lehetővé. A szakirodalomban elszórta felbukkanó hasonló viszonyok vagy jellemzők alapján feltételezhető, hogy más tudományos levelezéseken belül is pontosan különbséget lehet tenni az egyes levelezőtársak típusai, az informátorok és a korrespondensek között.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

- AGNM = Archiv des Germanischen Nationalmuseums (Nürnberg)
Nachlass Murr
- APF = Archivio Storico di Propaganda Fide (Città del Vaticano)
Misc. Var. = Miscellanae Varie
- BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano)
Borg. lat. = Borgiani Latini
- BJ = Biblioteka Jagiellońska (Kraków)
Berol. Borgia
- BSB = Bayerische Staatsbibliothek (München)
Murriana II. Borgia
- KB = Det Kongelige Bibliotek (København)
- NKS = Ny Kongelige Samling
- NSUB = Niedersächsische Staats- und Landesbibliothek (Göttingen)
Cod. Ms. Michaelis
- UBM = Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität (München)
2° Cod. Ms. 657.

2. Kiadott források

Borgia

1763–1769 Borgia, Stefano: *Memorie istoriche della pontificia città di Benevento dal secolo VIII. al secolo XVIII.; divise in tre parti*. Raccolte ed illustrate da Stefano Borgia. I–III. Roma, 1763–1769.

Goethe

1993 Goethe, Johann Wolfgang: *Italienische Reise*. Hrsg.: Michel, Christoph–Dewitz, Hans-Georg. Frankfurt a. M., 1993.

Heeren

1921 Heeren, Arnold Hermann Ludwig: Schreiben an einen Freund, biographische Nachrichten enthaltend. In: *Vermischte historische Schriften*. Göttingen, 1821. XI–LXXVIII.

M[illin]

1807 M[illin], A[ubin] L[ouis]: Notice sur la Vie du Cardinal Etienne Borgia; extraite d'un ouvrage du Père Paulin de St-Barthelemy. In: *Magasin encyclopédique ou Journal des sciences et des lettres et des arts*, 1. (1807) 275–316.

Paulinus

1805 Paulinus, a Sancto Bartholomaeo: *Vitae Synopsis Stephani Borgiae S. R. E. Cardinalis Amplissimi S. Congr. de Propaganda Fide Praefecti Curante P. Paulino à S. Bartholomaeo Carmelita Discalceato*. Romae, 1805.

Verzeichnis

2009 Verzeichnis der Erlanger Promotionen. 1743–1885. 2 Bde. Erlangen, 2009.

Vocabolario

1746 Vocabolario Accademia della Crusca: *Vocabolario degli Accademici della Crusca. Impressione napoletana secondo l'ultima di Firenze con la giunta di molte voci raccolte dagli autori approvati dalla stessa Accademia*. Napoli, 1746. T. 1.

Wad

1794 Wad, Gregers: *Fossilia Aegyptiaca musei Borgiani Velitris descripsit Gregeorius Wad Danus Societatis privatae physicae Goettingensis et Volsorum veliternensis sodalis*. Velitris, 1794.

Zedler

1738 Johann Heinrich Zedlers *Grosses Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden worden*. 68 Bde. Leipzig-Halle, 1738. Bd. 6.

3. Szakirodalom

Baraldi

1830 Baraldi, Giuseppe: *Notizia biografica sul cardinale Stefano Borgia di Velletri*. Modena, 1830.

Berkvens-Stevelinck-Bots-Häseler

2005 *Les grands intermédiaires culturels de la République des Lettres. Études de réseaux de correspondances du XVIe au XVIIIe siècles*. Ed.: Berkvens-Stevelinck, Christiane-Bots, Hans-Häseler, Jens. Paris, 2005. (Les dix-huitièmes siècles, 91.)

Boscani Leoni

2009 Boscani Leoni, Simona: Johann Jakob Scheuchzer und sein Netz – Akteure und Formen der Kommunikation. In: *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Herbst, Klaus-Dieter-Kratochwil, Stefan. Frankfurt a. M., 2009. 47–67.

2012 Boscani Leoni, Simona: Creazione e circolazione del sapere nell'Europa del Settecento. In: *Rivista storica italiana*, 124. (2012) 2. sz. 582–613.

Dauser-Hächler-Kempe-Mauelshagen-Stuber

2008 *Wissen im Netz. Botanik und Pflanzentransfer in europäischen Korrespondenznetzen des 18. Jahrhunderts*. Hrsg.: Dauser, Regina-Hächler, Stefan-Kempe, Michael-Mauelshagen, Franz-Stuber, Martin. Berlin, 2008. (Colloquia Augustana, 24.)

Domenichelli

1881 Domenichelli, Teofilo: *Sopra la vita e i viaggi del beato Odorico da Pordenone dell'Ordine de' Minori*. Prato, 1881. <http://www.odorichus.it/wiki/doku.php?id=testi:domenichelli-testo> URL <http://www.odorichus.it/wiki/doku.php?id=testi:domenichelli-viaggiatori> (Le töltés: 2013. december 4.).

Döring

2006 Döring, Detlef: Gelehrtenkorrespondenz. In: *Enzyklopädie der Neuzeit*. Hg.: Jaeger, Friedrich. Stuttgart–Weimar, 2006. Bd. 4. 386–389.

Egmond

2010 Egmond, Florike: *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550–1610*. London, 2010. (Perspectives in Economic and Social History.)

Enzensberger

1970 Enzensberger, Horst: Borgia, Stefano. In: *Dizionario biografico degli italiani*. Ed.: Caravale, Mario. Roma, 1970. Bd. 12. 739–742.

Ermer

1979 Ermer, Karl: *Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation*. Tübingen, 1979. (Reihe Germanistische Linguistik, 20.)

Franočić

1991 Franočić, Branko: *Filip Vezdin's Contribution to Indic Studies at the Turn of the 18th Century in Europe*. Paris, 1991.

Gädeke

2005 Gädeke, Nora: Gottfried Wilhelm Leibniz. *Les grands intermédiaires culturels de la République des Lettres. Études de réseaux de correspondances du XVIe au XVIIIe siècles*. Éd.: Berkvens-Stevelinck, Christiane–Bots, Hans–Häseler, Jens. Paris, 2005. (Les dix-huitièmes siècles, 91.) 257–306.

Gasperoni

1941 Gasperoni, Gaetano: *Settecento italiano (contributo alla storia della cultura)*. Padova, 1941.

Gierl

2006a Gierl, Martin: Gelehrte Medien. In: *Enzyklopädie der Neuzeit*. Hg.: Jaeger, Friedrich. Stuttgart–Weimar, 2006. Bd. 4. 377–380.

2006b Gierl, Martin: Gelehrtenrepublik. In: *Enzyklopädie der Neuzeit*. Hg.: Jaeger, Friedrich. Stuttgart–Weimar, 2006. Bd. 4. 389–392.

Granata

2008 Granata, Giovanna: Il cardinale Stefano Borgia e i suoi libri. In: *La biblioteca del cardinale Stefano Borgia (1731–1804)*. Ed.: Granata, Giovanna–Lanfranchi, Maria Enrica. Roma, 2008. (Il bibliotecario N.S. 21.) 13–40.

Jansen

2000 Jansen, Dorothea: Netzwerke und soziales Kapital. In: *Soziale Netzwerke. Konzepte und Methoden der sozialwissenschaftlichen Netzwerkforschung*. Hg.: Weyer, Johannes. München–Wien, 2000. 35–62.

2003 Jansen, Dorothea: *Einführung in die Netzwerkanalyse. Grundlagen, Methoden, Forschungsbeispiele*. 2. Aufl. Opladen, 2003. (UTB 2241.)

Kempe

2004 Kempe, Michael: Postalische Kommunikationen. Medizin in der Korrespondenz von Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733). In: *Gesnerus*, 61. (2004) 177–197.

Kemper

1990 Kemper, Dirk: Murr, Christoph Gottlieb von. In: *Literaturlexikon. Autoren und Werke der deutschen Sprache*. Hrsg.: Killy, Walther. Gütersloh–München. 1990. Bd. 8. 304–305.

Mulsow

2001 Mulsow, Martin: Gelehrte Praktiken politischer Kompromittierung. Melchior Goldast und Lipsius' Rede *De duplici concordia* im Vorfeld der Entstehung der protestantischen Union. In: *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Zedelmaier, Helmut–Mulsow, Martin. Tübingen, 2001. 307–347.

Mummenhoff

1886 Mummenhoff, Murr: Christoph Gottlieb von. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1886. Bd. 23. 76–80.

Nocca

2001 *Le quattro voci del mondo: arte, culture e saperi nella collezione di Stefano Borgia 1731–1804. Giornate Internazionali di Studi, Velletri Palazzo Comunale – Sala Tersicore, 13–14 maggio 2000*. Ed.: Nocca, Marco. Napoli, 2001.

Olmi

1991 Olmi, Giuseppe: „Molti amici in varij luoghi.“ Studio della natura e rapporti epistolari nel secolo XVI. In: *Nuncius. Annali di storia della scienza*, 6. (1991) 3–31.

Pott

2001 Pott, Sandra: Critica perennis. Zur Gattungsspezifität gelehrter Kommunikation im Umfeld der Bibliothèque Germanique (1720–1741). In: *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Zedelmaier, Helmut–Mulsow, Martin. Tübingen, 2001. 249–273.

Reinhard

1979 Reinhard, Wolfgang: *Freunde und Kreaturen. „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600*. München, 1979. (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg. Historisch-sozialwissenschaftliche Reihe, 14.)

Schmidt

2004 Schmidt, Helga: „Vor uns lag das stolze Rom...“ Arnold Herrmann Ludwig Heeren als Reisender in Rom 1786. In: *Nova de veteribus. Mittel- und neulateinische Studien für Paul Gerhard Schmidt*. Hrsg.: Bihrer, Andreas–Stein, Elisabeth. München, 2004. 1062–1086.

Schütz

1986 Schütz, Heinz: *Literarische Korrespondenzen von Klerikern. Ein Aspekt der intellektuellen Kommunikation im 'Siècle des Lumières'*. Dudweiler, 1986.

Stuber–Hächler–Steinke

2005 Stuber, Martin–Hächler, Stefan–Lienhard, Luc: Hallers Netz. Ein europäischer Gelehrtenbriefwechsel zur Zeit der Aufklärung. In: *Albrecht von Hallers Korrespondenznetz. Eine Gesamtanalyse. Teil 1*. Hrsg.: Stuber, Martin–Hächler, Stefan–Steinke, Hubert. Basel, 2005. (Studia Halleriana, IX.) 1–216.

Stuiber

2009 Stuiber, Maria: Rostock–Rom: Der gelehrte Briefwechsel zwischen Oluf Gerhard Tychsen und Stefano Borgia. In: *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Herbst, Klaus–Dieter–Kratowil, Stefan. Frankfurt a. M.–Berlin–Bern, 2009. 89–103.

2010 Stuiber, Maria: Res Maritimae. Informanten vs. Korrespondenten? In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 90. (2010) 251–277.

2012 Stuiber, Maria: *Zwischen Rom und dem Erdkreis. Die gelehrte Korrespondenz des Kardinals Stefano Borgia (1731–1804)*. Berlin, 2012. (Colloquia Augustana, 31.)

2013 Stüber, Maria: Beziehungsindikatoren und Geselligkeitsfaktoren. Grußformeln und Grüße der privaten und offiziellen Korrespondenz Stefano Borgias (1731–1804). In: *Abwesenheit beobachten. Zu Kommunikation auf Distanz in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Hengerer, Mark. Berlin, 2013. (Vita curialis, 4.) 133–146.

UBA

Ungarisches Biographisches Archiv. Magyar Életrajzi Archívum. [WBIS Online: <http://db.saur.de/WBIS/saveUrl.jsf?type=biographic&value=44df>.] (A letöltés időpontja: 2013. december 4.)

Wegele

1880 Wegele, Franz: Heeren Arnold (Hermann Ludwig). In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1880. Bd. 11. 244–246.

Weyer

2000 Weyer, Johannes: Einleitung. Zum Stand der Netzwerkforschung in den Sozialwissenschaften. In: Weyer, Johannes: *Soziale Netzwerke. Konzepte und Methoden der sozialwissenschaftlichen Netzwerkforschung*. München–Wien, 2000. 1–34.

Zedelmaier–Mulsow

2001 Zedelmaier, Helmut–Mulsow, Martin: Einführung. In: *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Zedelmaier, Helmut–Mulsow, Martin. Tübingen, 2001. 1–7.

MARIA STUIBER

INFORMANTS AND CLASSICAL CORRESPONDENTS IN THE ERUDITE CORRESPONDENCE OF CARDINAL STEFANO BORGIA

Based on the example of an international erudite correspondence in the late 18th century, this article portrays different types of correspondence and shows their particular functions. The analysis draws on the erudite letters sent to Cardinal Stefano Borgia (1731–1804) from all over the world. Basically I distinguish between two types of correspondents in this ego-centred network: the classical correspondent-type and the informant-correspondent. Whereas the main function of the informant-type was to transmit (the requested) information, the classical correspondents represented central hubs and interfaces for Borgia's erudite network to other topics, persons and places. Correspondents on the periphery of Borgia's network, like the Hungarians, also acted as intermediaries for new topics and offered access to other groups of scholars.

Információk egy fiktív esetről – magyar és szovjet közegben

Guszev kapitány és társainak ügye történettudományi munkákban az 1940–1980-as években¹

Illés Béla, a szovjetunióbeli emigrációjából Magyarországra a Vörös Hadsereg tisztjeként visszatérő író, lapszerkesztő² az 1940-es évek közepétől terjesztette itt valóságosként az 1849-es szabadságharc-ellenes cári intervenciós seregben szolgáló, a hadjárattal szembe forduló, a magyar ügy érdekében tevékenykedő és ezért hadbíróság által Minszkben elítélt orosz katonák, köztük a kivégzett Alek-szej Guszev százados és társai ténylegesen soha le nem zajlott esetének történetét.³ Munkáiban – így többek között az 1945 elejétől többször is megjelentetett *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkében⁴ vagy az először 1947-ben közzétett, *A Guszev-ügy* című elbeszélésében⁵ – az író különféle eljárásokkal igyekezett hitelesíteni a fikciót: így például részletet közölt a kitalált kapitánynak a tárgyaláson elmondott beszédéből, amely, szerinte, a minszki per irataiban olvasható. Illés és a vele együtt dolgozó más szerzők tevékenységének, továbbá a kialakuló magyarországi sztálinista diktatúra legitimációs igényeinek köszönhetően az 1940–1950-es évek fordulóján e képzelet szülte figurák valóban élt személyekként kerültek be az új rendszer panteonjába – sorsuk ábrázolásainak az aktuális „szovjet–magyar barátság”-ot kellett történelmileg legitimálniuk, erősíteniük. Az itteni közvélemény-formálók pedig számos eljárással örökítették meg a fiktív hő-söket: például ügyük 1948–1956 között az általános iskolai tananyag része lett, budapesti emléktáblával méltatták őket, a századosról utcákat neveztek el.

1 A Guszev-fikció történetére irányuló kutatásaimat a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány *Az 1848-as forradalom sztálinista mitológiája* című pályázat keretében támogatta. E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Sz. Bíró Zoltánnak.

2 Illés Béláról újabban például Klimó, von, 2004.

3 Illés Béla Guszev-történetével korábban már részletesebben foglalkozott: Klimó, von, 2002. E témakörben készített legkorábbi, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimó fentebb hivatkozott tanulmányának alapjául szolgáló előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el a *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR* című krakói konferencián, 2001-ben. Újabban, részletesebben lásd például Vörös, 2008a.; Vörös, 2008b.; Vörös 2009b.

4 Lásd például Illés, 1945.

5 Lásd például Illés, [1947].

Magyar ábrázolások az 1940–1950-es években

Az eset ábrázolása az 1940-es évek végétől történelmi tényként kapott helyet több magyar⁶ és szovjet történettudományi munkában is.⁷ Így például a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként mutatta be a Guszev-ügyet dr. Vajda Pál⁸ *Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához* című 1949-es, a Honvéd Levéltár és Múzeum által kiadott kötetében, amelynek bevezetésében hangsúlyozta: „kötelességünk megemlékezni azokról is, akik száz esztendővel ezelőtt, dacolva a cári zsarnoksággal, felemelték szavukat a magyar szabadságért. És meg kell emlékeznünk azokról a hősookról is, akik szabadságharcunk idején életüket áldozták a magyar szabadságért.

A nagy Szovjetunióhoz fűződő őszinte barátságunk azt a kötelességet is rója ránk, hogy végre leplezzük azt az évszázados történelemhamisítást, amely nacionalista legendát szőtt a szabadságharc köré és teljesen hamis színben tüntette fel az intervenció kérdését is.

El kell ismernünk azt a történelmi tény, hogy a szovjet–magyar barátságnak százesztendőös tradíciói vannak. Ezt bizonyítja az orosz és szovjet forrásmunkák alapján készült tanulmány és ezt a célt szolgálja a bibliográfia is.”⁹

A tanulmányban a szerző ekként értékelte a százados és társai tevékenységét: „Voltak az orosz hadseregnek olyan tagjai is, akik ezt a meggyőződésüket (az intervenció »nem az orosz nép ügye és érdeke, hanem kizárólag az osztrák uralkodó osztályé és cári szövetségese«) nem rejtették véka alá, hanem a passzív elégedetlenség vagy zsörtölődés helyett aktív cselekedetekre határozták el magukat. Ezek közül a hősök és bátrak közül a leghíresebb Guszev Alekszej tüzérszázados, aki 15 társával együtt került katonai törvényszék elé.”¹⁰ A továbbiakban Vajda ismertette e katonák ügyét, az Illés-féle közlésekhez képest átfogalmazva „idézte” a kapitánynak a bíróság előtt elmondott beszédét, írt a kivégzésekről is – ugyanakkor tudományos munkájában közreadott információinak forrásaként jegyzetben szépirodalmi alkotásra: Illés Béla: *A Guszev-ügy* című elbeszélésére hivatkozott.¹¹ Ez egy ilyen jellegű műnél vagy gyengíthette az eset ábrázolásának hitelességét olvasóinál, vagy pedig hozzájárulhatott náluk a novella megbízható történelmi információkat tartalmazó szöveggé történő értékeléséhez.¹²

6 Ezekről: Vörös, 2013. 76–101. Lásd még Hermann, 1999., továbbá: Erős, 2013. 50–51., 64.

7 Ezekről röviden: Стыкалин, 2010. 272–286.; részletesebben: Vörös, 2013. 158–209.

8 Vajda Pálról lásd Szabadváry, 1982.

9 Vajda, dr., 1949. 4. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

10 Vajda, dr., 1949. 12.

11 A hivatkozás: „Illés Béla: *A Guszev-ügy*, Budapest 1948”. Vajda, dr., 1949. 64. Az elbeszélés azonban 1948 folyamán nem jelent meg önállóan, lásd erről: Sebestyén, 1964. 365. Vajda itt tehát a novella egy másik kiadásának az adatait közölte tévesen.

12 Ugyanakkor a tanulmány egy másik jegyzetéből kiderül, hogy Vajda ismerte Fogarasi Béla és Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetét (lásd Vajda, dr., 1949. 66.), amelyben olvasható a Guszev százados és társai ügyét „eredeti források” alapján ismertető *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című Illés-cikk is. Az 1949-es könyvben pedig a szerző Illés Béla: *A Guszev-per századik évfordulóján* című, további „eredeti dokumentumok”-ról adatokat közlő *Szabad Nép*-cikkéből is idézett és (ha hibásan adva is meg a címét) hivatkozta is azt (Vajda, dr., 1949. 58., 66.), tehát e munka sem kerülte el a figyelmét. Az, hogy mégis

Vajda e munkájában több, a fiktív esethez hasonló, ám nem kitalált ügyet is bemutatott, köztük a ténylegesen élt, a cári hadseregben szolgált, lengyel származású – ám itt, nyilvánvalóan a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése, erősítése érdekében oroszként ábrázolt – tiszt, Rulikowski 1849-es átállását a magyar szabadságharcosokhoz.¹³ Ezekkel összevetve érthető meg a százados, illetve tevékenységének értékelése is: „*leg híresebb*”, vagyis nem a „*legeredményesebb*”, „a magyaroknak legtöbb segítséget adó” személy volt Guszev kapitány, hiszen szervezkedését még az orosz birodalom területén leleplezték, őt és több társát kivégezték, így a szabadságharcosoknak semmiféle segítséget nem tudtak nyújtani – ám Vajda úgy ítélte meg: mindennek ellenére az ő alakja vált a legismertebbé. Ezt az értékelést támasztja alá a Guszev százados és társainak 1949 augusztusában felavatott budapesti emléktáblájáról a kötetben közzétett egész oldalas fénykép is.¹⁴ Ezekkel összefüggésben, az 1848–1849-es magyar szabadságharc iránti orosz, illetve szovjet rokonszenv-megnyilvánulásokat bemutató munkájának egy összegző részében a tanulmány írója a szovjet rendszer előd-figurái, a „szovjet–magyar barátság” hagyományai között Guszev századost kétszer is név szerint, a felsorolásban pedig elsőként említette, amivel félreérthetetlené tette jelentőségét: „*A cári abszolutizmus hiába kergette emigrációba és Szibériába íróit, publicistáit, a magyar forradalmi gondolat barátait, hiába végeztette ki Guszevet és azokat az orosz katonákat, akik érezték a magyarok igazságát. Az eszme, amiért kihullott a vér, megérett, és amikor az orosz nép elkergette azokat, akik száz év előtt a zsarnokság védelmében legázolták a magyar forradalmi hadsereget, módot talált arra is, hogy Guszev, Rulikovszkij (így!), Herzen, Csernyisevszkij nyomdokain megszerezze szabadságunkat és függetlenségünket.*”¹⁵

A kitalációt pedig e könyvben hitelesíthette a „korabeli forrás”-ból származó idézet, a „dokumentum” ismertetésével; a fiktív elemek valóságosakkal együtt megjelenítése; a „*történelemhamisítás*” elítélése (ami azt érzékeltethette az olvasóknak: e műben viszont csak a leggondosabban ellenőrzött adatok kaphattak helyet); a kiadvány tudományos jellege; a szerző tudományos fokozatának feltüntetése a művön (ami azt jelezhetette: e munka elismert szakember alkotása); a hivatkozások az ügygel foglalkozó további munkákra (tehát nem csak Vajda értékeli egykor lezajlottként az esetet); valamint az emléktábla bemutatása – mindez együttesen ugyanis azt sugallhatta az olvasóknak: a tudomány és a politika képviselői is történelmi ténynek tekintik a százados és társai ügyét, így tehát az nem lehet csupán a képzelet szüleménye. A soha nem élt figurák, meg nem történt események ezen ábrázolását pedig a könyvről a *Honvéd* című folyóirat 1950. évi január–februári összevont számában megjelent ismertetés is hitelessé tehette a közönség számára, már azzal is, hogy tájékoztatott Vajda kiterjedt kutatásairól a témában, ez pedig biztosítéknak látszhatott arra nézve: e munkába csak a leg-

A Guszev-ügyre hivatkozott az eset ismertetésénél, azt jelzi: Vajda e novellát történelmi információk megbízható forrásának tartotta.

13 Rulikowskiról újabban lásd például Rosonczy, 2011.

14 Lásd Vajda, dr., 1949. XII.

15 Vajda, dr., 1949. 57–58.

alaposabban ellenőrzött adatok kerülhettek be: „A szerző éveken át dolgozott és végzett kutatásokat a szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozóan. Ennek a komoly jelentőségű, értékes munkásságnak eredményeit hozza ebben a közel százoldalas, szép kivitelű könyvében Vajda Pál.”

Az ismertetés írója rendkívül pozitívan értékelte Vajda hagyományépítő, -erősítő tevékenységét is, Guszev kapitány név szerinti említésével pedig jelezte a százados személyének, illetve tetteinek történelmileg valóságos, kiemelkedő jelentőségű voltát: a könyv „fontos feladatot teljesít. Orosz és szovjet forrásokra hivatkozva megállapítja a szovjet–magyar barátság, a közvetlen kapcsolatok százesztendő múltját. (...) Emléket állít a szabadságharc orosz vértanúinak (Guszev és a többiek). (...) A mű végén a szerző adalékokat ad a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához, s ezzel megveti az alapját a további kutatásoknak. Fontos előfeltétel ez a szabadságharc átfogó történetének megírásához, történelmünk haladó hagyományainak, dicső lapjainak feltárásához, a szovjet–magyar barátság elmélyítéséhez.”¹⁶ A Vajda-könyvnél ismertetett-elemzett jelenségek más korabeli magyarországi tudományos munkáknál is megfigyelhetők – az 1940–1950-es évek fordulójára tehát kialakult itt a Guszev-fikció sajátos körforgása: az Illés-szövegek kitalált elemei bekerültek tudományos művekbe, amelyek viszont, információik forrásaiként jelölve meg ezen írásokat (köztük a szépirodalmi alkotást is), egyfajta visszacsatolással történelmileg megbízható anyagokként jelenítették meg azokat.¹⁷

Szovjet összefoglalások

Eredendően Magyarországon megjelent munkák adatait felhasználva mutatták be Guszev kapitány és társai ügyét a szovjet szerzők. Így például N. M. Druzsinyin, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja¹⁸ ténylegesen megtörténtként jelenítette meg az esetet az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) című összefoglalás 1949-es II. kötetének az 1849-es magyarországi cári intervencióval foglalkozó részében.¹⁹ A hadjáratot ismertetve a szerző ezt állította: „Egyes tiszték kifejezték leplezetlen rokonszenvüket a magyarok iránt; jó néhány közkatona dezertált és áttért az ellenséghez.”²⁰ A világosi fegyverletétel leírását pedig a következő mondatok követték: „I. Miklós úgy vélhette, hogy elérte célját: a reakció végérvényesen győzedelmeskedett nemcsak Ausztriában, hanem az egész európai kontinensen is.

»Oroszország élenjáró, haladó férfiai mindenkor a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást« – mondta K. Je. Vorosilov elvtárs budapesti beszédében

16 H, 1950. január–február. 128. E szöveg, illetve az abban foglaltak megismerését, ezáltal pedig hatásának erősödését elősegíthette az, hogy a Vajda-könyvvel egy tételben helyet kapott a *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867* című munka III. kötetében, lásd: *Magyar történeti bibliográfia*, III., 1950. 128.

17 Ilyen folyamatok a Guszev-eset másfajta ábrázolásainál is megfigyelhetők, ezekről: Vörös, 2013.

18 N. M. Druzsinyinről: *Предисловие*, 1949. 3.

19 Дружинин, 1949. 312–330. Egy 1948-as szintézisben (Тихомиров–Дмитриев, 1948.) még nem volt benne a Guszev-eset leírása.

20 Дружинин, 1949. 322.

a parlament ünnepi ülésén, amelyet az 1848-as magyar forradalom centenáriuma alkalmából tartottak.

A cári hadseregben voltak férfiak, akik forrón rokonszenveztek a magyar nép szabadságharcával. Így Alekszej Guszev, a cári hadsereg kapitánya vezetett egy olyan katonacsoportot, amely rokonszenvezett a magyarokkal, titkos gyűlésekre hívta össze őket és megbeszélte velük a felkelt magyarok megsegítésének lehetőségeit. Guszevet és társait a cári hatalom felakasztatta Minszkben a hadbíróság ítélete nyomán. Most a magyar nép Budapest egyik utcáját Guszevről nevezte el.” A továbbiakban Druzsinyin idézte Csernyisevskijnek és Herzennek a magyar szabadságharc iránti szimpátiájukról tanúskodó mondatait.²¹

A szerző kifejezéshasználataival igyekezett félreérthetlenné tenni, hogy 1849-ben a magyar nép igazi ellensége a „cári” hatalom volt – Oroszország „haladó” férfiai: katonák (akik tetteinek fontosságát e rövid szövegrészben Druzsinyin kétszeri említéssel is hangsúlyozta, általános jellegű megállapításához pedig konkrét példaként említette a százados esetét) és gondolkodók (Csernyisevskij, Herzen) ugyanis rokonszenveztek a szabadságharcral. A szöveg szerint I. Miklós, amikor azt gondolhatta, hogy elérte célját: a reakció végérvényes győzelmét („*Nyikolaj I mog szcsitaty szvoju cel dosztyignutoj: reakcija okoncsatyelno vosztorzsesztvovala*”), tévedett – a következő mondatban a Vorosilov-idézet, elmondásának helye, időpontja egyértelműen jelezték: csaknem száz év múltán, immár a „haladó” erők: a cári „reakció”-val szembeszegülő orosz férfiak törekvéseit megvalósító Szovjetunió politikájának és, ezzel összefüggésben, a magyar szabadságharcosok küzdelmei diadalának eredményeként a két nép együtt ünnepelhette az 1848-as forradalom centenáriumát. E szövegrészben nemcsak a konkrét esetek (a Guszev-ügy, Csernyisevskij és Herzen véleményei) hivatottak a „szovjet–magyar barátság” legitimálására, hanem a róluk való megemlékezések is: egyrészt a szerző közölte Vorosilov szovjet-orosz politikus szavait arról, hogy Oroszország „haladó férfiai” mindenkor (tehát nem csupán 1849-ben, de később is, így a 20. században is) a magyar nép szabadságharca mellett foglaltak állást; a Vörös Hadsereg által „felszabadított”, immár a Szovjetunió által „támogatott” magyar nép pedig méltatja a 19. századi orosz hőst a Guszev utca elnevezéssel.

E munkánál a kitalációt több mozzanat is hitelesíthette az olvasók számára: így az, hogy a fiktív figurák és események valóság között kaptak helyet, továbbá a Magyarország fővárosában lévő Guszev utca említése; a könyvrészlethez kapcsolódó irodalomjegyzékben egy olyan tudományos monográfia megadása, amelyben szintén nem mint kitalációról lehet olvasni a Guszev-ügyről,²² valamint az idézett összefoglalás-fejezet szerzőjének: Druzsinyin akadémiai levelező tagnak, a kötet jellegének: a Szovjetunió története szintézise, a kiadvány elkészítésében közremű-

21 Дружинин, 1949. 323. A Vorosilov-idézethez kapcsolt lábjegyzet szerint Druzsinyin a Pravda 1948. március 16-i számának közléséből vette át e szavakat, én azonban az oroszral megegyező, korabeli magyar nyelvű szövegből illesztettem be azokat fordításomban, lásd ehhez: ON, IV., 1949. 16. A szerző ugyanakkor tévedett az utcaelnevezés időpontját illetően: a hivatalos névadásra csak 1951-ben került sor, lásd ehhez: Vörös, 2009a. 319–324.

22 Нифонтов, 1949., lásd Дружинин, 1949. 330.

ködött, a mű legelején feltüntetett intézmények: a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete, a Lomonoszov Egyetem történettudományi karának a Szovjetunió történetével foglalkozó tanszéke²³ szakmai tekintélye és a könyv 2. oldalán olvasható közlés, amely szerint a Szovjetunió felsőoktatási minisztériuma tankönyvként engedélyezte azt az állami egyetemek és pedagógiai főiskolák történettudományi karain²⁴ – az utóbbi információk ugyanis azt sugallhatták: e munkába nem kerülhetett volna be egy soha nem létezett 19. századi kapitány esetének leírása. Ezen tényezők ilyen hatását pedig erősíthette, hogy a kötetről a *Voproszi Isztorii* (A Történelem Problémái) című folyóirat 1950. júliusi számának lapjain közzétett terjedelmes ismertetésben sem volt a fikció szintézisbeli ábrázolására vonatkozó bármiféle bírálat.²⁵

Újabb kutatások az 1950-es évektől

A Guszev-esetre irányuló történészi kutatások nyomán azonban Magyarországon az 1950-es évek első felére fokozatosan kiderült, hogy a százados és társai sohasem léteztek – az évtized közepétől a kitaláció már nem került be hitelesként magyar szakemberek által írt művekbe.²⁶ A történet valótlanágával kapcsolatos információ pedig sajátosan érvényesült az *Isztorija SZSZSZR* (A Szovjetunió története) következő, 1954-es, a Guszev-ügyet ismét történelmi tényként ábrázoló kiadásának²⁷ 1956-os magyar nyelvű közzétételénél. Ekkor ugyanis nem egyszerűen csak az orosz nyelvű munka lefordítására került sor. A magyar változat legelején a kiadó tudatta az olvasókkal: „A fordítás során kisebb kihagyásokat eszközöltünk. Kihagytunk olyan megállapításokat, amelyek a történetírásban gyakoriak voltak, és amelyek téves voltára A. M. Pankratova akadémikus az SZKP XX. kongresszusán tartott beszédében a történetírók figyelmét felhívta.”²⁸ Pankratova a *Századok* 1956. évi 1–2. összevont számának lapjain közzétett beszédében egyebek mellett azt állította, hogy „Egyes történészek szépitgetik, károsan leegyszerűsítik, egyoldalúan, s ennél fogva nem híven világítják meg a történeti eseményeket”²⁹ – és bár nem említette a Guszev-esetet az 1849-es intervenció „szépitgetése”-ként, úgy tűnik: a szovjet szintézis magyar kiadásának munkatársai a pártkongresszuson a történetírást ért bírálat nyújtotta változtatási lehetőségeket használták fel arra is, hogy a fikció ábrázolását is kihagyják a könyv szövegéből.³⁰

Magyarországgal ellentétben, a Szovjetunióban nem terjedt el széles körben az az információ, hogy a Guszev-ügy valótlanág (ugyanakkor magyar kollé-

23 Нечкина, 1949. 1.

24 Нечкина, 1949. 2.

25 Сладкевич, 1950.

26 Lásd ehhez például Vörös, 2008d.

27 Дружинин, 1954. 153–178.

28 A Kiadó, 1956. 4.

29 A Szovjetunió Kommunista Pártja, 1956. 207.

30 Lásd Druzsinyin, 1956. 163–188.

gákkal kapcsolatban álló szovjet történész, így R. A. Averbuh, az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc kutatója értesült tőlük erről, és az 1960–1970-es évek folyamán közzétett munkáiban, ha nem is leplezte le a kitalációt, az esetet nem említette).³¹ Annak ellenére, hogy a szovjetunióbeli kutatások során nem kerültek elő a százados és társai perének iratai, az úgy itteni tudományos munkákban, köztük az 1950-es évek második felétől Belorusszia történetének különféle feldolgozásaiban is, az 1980-as évek végéig történelmi tényként jelent meg.

A Guszev-ügy egykorú forrásaira irányuló eredménytelen szovjetunióbeli kutatások hatása pedig sajátosan érvényesült magyarországi tudományos munkában: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról* címmel napvilágot látott 1988-as kötet Rosonczy Ildikó által írt bevezetőjében. A szerző szerint „Azt a tájékozatlanságot, amely a magyar szabadságharcra vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatban megmutatkozott, jól példázza Illés Bélának a magyar honvédseregbe átszökni akaró és ezért kivégzett Alekszej Guszev kapitányról és társairól szóló édes-bús története. Ezt annak idején történeti tényként fogadta el mind a szovjet, mind a magyar történeti szakirodalom. Hazánkban még ma is számos településnek van Guszev utcája, holott Verzbickij szovjet történész megállapítása szerint Guszev kapitánynak sem a levéltári anyagban, sem a memoárokban, sem a magyar hadjáratot feldolgozó múlt századi szakmunkákban nincs nyoma. A cári hadseregben valóban akadt valaki – a lengyel Rulikowski, a voznyeszenszki ulánusezred zászlósa –, aki életével fizetett azért, mert átszökött a honvédseregbe. A nagyváradi temető falánál végezték ki 1849. augusztus 28-án. (Az ő emléke valóban megörökítést érdemelne.)”³²

Rosonczy tehát az intervenció historiográfiájának egyik problémájaként tárgyalta a Guszev-történetet, hivatkozva egy szovjet történész, Verzbickij kutatásaira – ugyanakkor nem jelentette ki: a százados és társai sohasem léteztek. Ám jelezte ezt azáltal, hogy a magyar szabadságharcra vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatos tájékozatlanság példaként értékelte Illés Béla esetbemutatásának történelmi tényként elfogadását, ennek nyomán a figura utcanevekkel méltatását, továbbá ezt állítva Rulikowskiról: Guszev kapitánnyal szemben „valóban akadt valaki”. (Annak közlése pedig, hogy a Guszev-ügyet régebben valóságosként fogadta el a szovjet és a magyar történettudományi szakirodalom, egyfajta magyarázatként szolgált a következő mondatban említett jelenségekre: ezért van ugyanis számos magyarországi településen még ma is a századosról elnevezett utca.) Szövegében pedig a szerző, Illés Bélának a Guszev-esetet tárgyaló, általam ismert munkáiban ábrázoltakhoz képest tovább is alakította a kitalációt: azokban ugyanis az író nem állította azt, hogy a kapitány át akart volna szökni a magyar honvédseregbe. E szándékának itteni ismertetésével Rosonczy határozottan közelítette a soha nem létezett személyt, sorsát a valóban élt Rulikowski alakjához, cselekedeteihez, akiről, ugyanazon kifejezéseket használva, azt írta: „átszökött a honvédseregbe”.

31 Jelen munka szerzőjének emlékei szerint Spira György egyszer röviden említette neki, hogy ő megmondta R. A. Averbuhnak: a Guszev-eset valótlanosság – ám nem közölte, mikor tette ezt. Vö.: például Авербух, 1965.

32 Rosonczy, 1988. 12.

A két eset párhuzamosságát erősíti a bevezetőben annak bemutatása is, hogy mindkettőjüket kivégezték tettükért. Míg tehát az évtizedekkel korábbi munkákban, így Vajda Pál idézett, 1949-es írásában³³ is, a lengyel származású katonát, sorsát jelenítették meg olyan módon, hogy az hitelesíthette a fiktív százados személyét, történetét, az 1988-as írásban a kitalált orosz tiszt figurája vált hasonlatossá az egykor ténylegesen élt személyhez. Ám ez itt nem a fikciónak a közönséggel történelmi tényként elfogadtatását szolgálta: Rosonczy a „*valóban akadt valaki*” szavakkal határozottan szembeállította a valóságos személyt a képzelet szülte kapitánnyal, és ezt azzal is nyomatékosította, hogy az előbbi méltatását javasolta az utóbbié helyett. Mindemellett e szövegben felfedezhetők olyan eljárások, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a szerzőt megvédjék a kitaláció leleplezése miatti esetleges támadásoktól: a hivatkozás szovjet történész kutatásaira; nincs nyíltan kijelentve: a százados és társai sohasem léteztek, továbbá arról sincs információ benne, hogy milyen aktuálpolitikai tényezők hatottak a közterület-elnevezéseknél és későbbi megtartásuknál is: mindez csupán historiográfiai problémaként, a forrásokkal kapcsolatos tájékoztatatlanság következményeként jelenik itt meg. Politikai propagandisztikus fontossága miatt pedig a Guszev-kitaláció végleges magyarországi érvénytelenítésére, a budapesti utcanévek megváltoztatásával és a fővárosi emléktábla eltávolításával csak néhány évvel később, a rendszerváltozás időszakában, az új viszonyok között kerülhetett sor.³⁴

A Szovjetunió utódállamaiban viszont még a 2000-es évekből is vannak példák arra, hogy egyes szerzők (köztük történész is) valóságosként ábrázolták Guszev százados és társai ügyét. Jelen munka írójának e fikcióval foglalkozó publikációit is felhasználva tárgyalta azonban immár egyértelműen valótlanságként, „mítosz”-ként az esetet A. Sz. Sztikalin orosz történész egy 2010-es tanulmányában.³⁵

A Guszev-fikció magyarországi sorsát összevetve a szovjetunióbeli (illetve posztszovjet) történetével, megfigyelhető egyfajta (ugyanakkor természetesnek tekinthető) fáziskésés a magyarországi, a szovjet-orosz és a szovjet-belorusz, valamint a posztszovjet leírások között. Magyarországon a kitaláció 1948-ra jutott el megörökítése legmagasabbnak tekinthető szintjére: bekerült az egész országban használatos általános iskolai történelemkönyvbe, és ilyen kiadványban 1956-ig kapott helyet, ekkor viszont eltávolították onnan.³⁶ A századost és társait ezután már nem országosan kötelező érvénnyel rendszeresen közreadott kulcsfontosságúnak számító szövegekben, hanem csak kisebb közösségek döntéshozói által meghatározott eljárásokkal: így például a budapesti emléktáblával, utcanévekkel méltatták, ezek azonban megmaradtak a magyarországi rendszerváltozásig.

Időközben viszont napvilágot láttak olyan szövegek, amelyek szerzői tudatták olvasóikkal, hogy a Guszev-ügy valótlanság – így az 1950-es évek közepétől annak ábrázolása már nem is került be hitelesként tudományos szakmunkába. Központinak számító, orosz nyelvű tudományos összefoglalásba csak 1948-at köve-

33 Lásd e munka 13–15. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

34 Lásd ehhez: Vörös, 2008d. 138., 140–143.

35 Стыкалин, 2010.

36 Lásd ehhez: Vörös, 2008b. 445–449., 453–455.

tően, az 1949-es Szovjetunió-történetben jelent meg tényként a fikció, majd, mivel az itteni történettudományban nem terjedt el az eset valótlan voltával kapcsolatos információ, egészen az 1980-as évek végéig rendszeresen ábrázolták azt ekként az ilyen szintézisekben. Sőt még 2000 után is vannak példák arra, hogy fontos történettudományi kiadványokban valóságosként mutatta be a Guszev-ügyet a szerző. A szovjet-orosz munkákhoz képest pedig belorusz történeti összefoglalásban csak még később, 1957-től lehetett olvasni mint tényről a kapitány szervezkedéséről. Ezután viszont évtizedeken át benne volt a Belorusszia, illetve Minszk történetét feldolgozó szintézisekben – egy 1977-es könyv megfogalmazásainak hatása pedig még a 2000-es évek elején is érvényesült egy, az interneten található belorusz történelmi szövegnél.³⁷ Tehát a kitaláció a magyarországihoz képest később került be tényként a legmagasabb szintűnek tekinthető szovjet-orosz, és még később a szovjet-belorusz munkákba, ám a magyarországiakhoz képest sokkal tovább is maradt meg így azokban.

Az információk, ábrázolások útjai

A magyarországi és a szovjetunióbeli ábrázolásokat összevetve, fontos különbség az is, hogy Magyarországon a Guszev-esetről több kiadásban is megjelent egy hivatkozási alpnak tekintett szöveg: Illés Béla *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikke, így az itteni közvélemény-formálók ennek alapján mutathatták be a százados és társai mozgalmát, és mivel az író csak meglehetősen kevés konkrét információt közölt e munkájában a szervezkedés részleteiről, az itt tevékenykedő szerzők általában kénytelenek voltak ezekkel beérni az ügy ábrázolásánál (esetleg még hasznosíthatták Illés elbeszélését is, de a csoport magyarbarát tevékenységéről abból sem tudhattak meg sokkal többet). A szovjet munkák hivatkozásai azonban azt jelzik: Illés e cikke nem jelent meg oroszul, az ottani, magyarul nem tudó történészeknek tehát nem állt rendelkezésükre egy „korabeli források részletei”-t tartalmazó, így „alapmunká”-nak tekinthető leírás a kapitány és hívei tetteiről, sorsukról – így azután az ábrázolásaik nem egy középpontinak számító szöveghez igazodtak, aköré szerveződve, hanem sajátos láncolatot alkottak: egymást is hivatkozva, az általam ismert Illés-féle feldolgozásokban foglaltakhoz képest olykor nem kis mértékben tovább is alakítva a fikciót.

A Guszev-ügy magyarországi és szovjetunióbeli ábrázolásai többféle tudományos munkában jelentek meg: így például történeti összefoglalásban vagy egy-egy részterületet feldolgozó írásban. Ezek az ábrázolások – nemegyszer a bennük közölt hivatkozásokkal is – egymást is hitelesíthették, sőt a százados és társainak magyar és szovjet megörökítései a „szocialista világrendszer”-en belül kölcsönösen elősegíthették azt, hogy a közönség valóságosként fogadja el a fiktív katonák létét és meg nem történt mozgalmukat. Így a budapesti Guszev utca elnevezés említése az 1949-es szovjet szintézisben annak érdekében fejthetett ki hatást, hogy az esetet

³⁷ Ezekről: Vörös, 2013. 204–206.

ténynek tekintsek az ottani olvasók. A kitalációt pedig az egyes magyar és szovjet munkáknál többféle tényező is hitelesíthette.

Nemcsak a magyarországi ábrázolásoknál, hanem több szovjet szövegben is a történetnek fontos funkciója volt a „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése, legitimálása: jól megfigyelhető ez Vajda Pál könyvéénél és az 1949-es Szovjetunió-történetnél. E munkákban a százados és társai mozgalma azt is hivatott volt bizonyítani a közönségnek, hogy a „haladó” törekvéseket képviselő magyar szabadságharcot leverő cári hatalommal szemben igenis voltak a forradalmárok küzdelmével rokonszenvező, „haladó” szemléletű oroszok: nemcsak gondolkodók (Csernyisevskij, Herzen), hanem az ügyért életüket áldozó katonák is: tehát „az oroszok” összességükben nem tehetők felelőssé a „reakció” vezetői politikájáért.

A kitaláció érvénytelenítése mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban az 1940–1950-es évek fordulója és az 1980–1990-es évek fordulója között csak részleges volt. Magyarországon, ahol az 1940–1950-es évek fordulójától fokozatosan elterjedt az az információ, hogy a kapitány és társai sohasem léteztek, a részlegesség azt jelentette: bizonyos típusú megőrkítési módszerek alkalmazásával felhagytak az itteni közvélemény-formálók (az ügy nem kapott helyet valóságosként fontos történettudományi munkában), másokat azonban megtartottak (így például a budapesti emléktáblát és az utcaneveket): érvénytelenítésre itt tehát a különféle eljárások egy részénél került sor.

A Szovjetunióban viszont a részlegesség azt jelentette, hogy legfeljebb csupán néhány szerző (így R. A. Averbuh) tudott a Guszev-ügy fikció voltáról, így ők sehogyan sem ábrázolták azt műveikben, mások viszont, nem lévén ezzel tisztában, szakmailag tekintélyesnek számító kiadványokban egykor ténylegesen megtörténtként mutatták be a százados és társai mozgalmát: tehát itt az érvénytelenítés csak egyes személyek munkásságánál valósult meg. A történet valótanságáról tudomással bíró magyarok pedig adott esetben meg tudták akadályozni azt, hogy a kitalációt tényként bemutató szovjet munka úgy jelenjen meg magyarul, hogy benne maradjon a fikció: ez történt az 1954-es szintézis 1956-os magyarországi közreadásánál. Ugyanakkor nemcsak a képzelet szüleményének hitelesítésénél érvényesült egyfajta kölcsönösség a magyar és szovjet, majd posztszovjet szerzők művei között, hanem a leleplezés folyamatában is. Egyrészt egy magyar történész beszámolt arról, hogy szovjet kutató nem talált egykorú dokumentumokat az ügyről (így írt Verzbickij tevékenységéről Rosonczy Ildikó 1988-as bevezetőjében), másrészt magyar szakemberek írásait is felhasználva mutatta be meg nem történtként az esetet egy orosz történész (ekként járt el A. Sz. Sztikalin jelen dolgozat írójának tanulmányait is hasznosító 2010-es munkájánál).

Összességében úgy tűnik: nemcsak a fikció elterjesztésénél, hanem érvénytelenítésénél is a magyaroké volt a kezdeményező szerep: magyarországi kiadványokból került be az 1940-es évek végén a Guszev-ügy szovjet szerzők munkáiba, és annak ellenére, hogy a külföldi kutatókhoz képest ők könnyebben hozzáférhettek az ottani levéltári anyagokhoz, elsőként mégsem ők mutattak rá arra, hogy a

százados és társai sohasem léteztek.³⁸ A fenti elemzések pedig, a konkrét eseten túlmutatóan, általánosabb érvennyel azt is jól szemléltethetik, hogy ugyanazok az információk miként terjedhetnek el, érvényesülhetnek különböző közegekben.³⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Авербух

1965 Авербух, Ревекка А.: *Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии, 1848–1849*. Москва, 1965.

Дружинин, Druzinyin

1949 Дружинин, Николай М.: Революционное движение в конце 1840-х–начале 1850-х годов. Россия и революция 1848 г. In: *История СССР*. Том II. *Россия в XIX веке*. Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1949. 312–330.

1954 Дружинин, Николай М.: Внешняя политика царизма в 1826–1849 гг. „Восточный вопрос.” Царизм и революция 1848–1849 гг. In: *История СССР*. Том II. *Россия в XIX веке*. *Кризис феодализма. Утверждение капитализма*. Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1954. 153–178.

1956 Druzinyin, N. M.: A cárizmus külpolitikája az 1826–1849-es években. A „keleti kérdés”. A cárizmus és az 1848–1849. évi forradalom. In: *A Szovjetunió története*. II. köt. *Oroszország a XIX. században. A feudalizmus válsága. A kapitalizmus uralomra jutása*. Szerk.: Nyecskina, M. V. Bp., 1956. 163–188.

H

Honvéd

Illés

1945 Illés Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. In: Fogarasi Béla–Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Bp., 1945. 31–34.

[1947] Illés Béla: *A Guszev-ügy*. Bp., [1947].

A Kiadó

1956 A Kiadó: Nyecskina (...). In: *A Szovjetunió története*. II. köt. *Oroszország a XIX. században. A feudalizmus válsága. A kapitalizmus uralomra jutása*. Szerk.: Nyecskina, M. V. Bp., 1956. 4.

Magyar történeti bibliográfia

1950 *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867*. III. köt. *Politika, jog, oktatás–iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás–egyházak*. Bp., 1950.

38 E jelenséggel kapcsolatban érdemes idézni Olga Khavanova és Alekszej Miller megállapítását: „A szovjet és ma (1989–1999) pedig az oroszországi kutatókról általában is elmondható, hogy azon országok historiográfiájának hatása alatt álltak és állnak, amelyekkel foglalkoznak.” (Khavanova–Miller, 2000. 218.) Felvethető tehát, hogy a Guszev-ügy szovjet és posztsovjét ábrázolásainál is egy nem csupán az adott esetben érvényesülő, hanem általánosabb tendencia figyelhető meg – ennek tisztázása azonban mindenképpen további vizsgálódásokat igényelne.

39 Ugyanakkor kérdéses, hogy valaha is tisztázható lesz-e ez: Illés Béla munkatársai, az orosz katonák történetének népszerűsítői tudatában voltak-e annak: kitalációt terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményként...

Нечкина

1949 *История СССР. Том II. Россия в XIX веке.* Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1949.

Нифонтов

1949 Нифонтов, Александр С.: *Россия в 1848 году.* Москва, 1949.

ON

1949 *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója.* IV. köt. 61–90. ülés (1948. márc. 15–1948. dec. 10.). Bp., 1949.

Предисловие

1949 Предисловие. In: *История СССР. Том II. Россия в XIX веке.* Ред.: Нечкина, Милица В. Москва, 1949. 3–5.

Rosonczy

1988 Rosonczy Ildikó: Bevezető. In: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról.* Vál.: Rosonczy Ildikó. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1988. 5–37.

Сладкевич

1950 Сладкевич, Наум Г.: История СССР. Т. II. Россия в XIX веке. In: *Вопросы истории,* 1950. 7. sz. 152–159.

A Szovjetunió Kommunista Pártja

1956 A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának anyagából. In: *Századok,* 90. (1956) 1–2. sz. 204–210.

Тихомиров–Дмитриев

1948 Тихомиров, Михаил Н.–Дмитриев, Сергей С.: *История СССР. Том I. С древнейших времен до 1861 года.* Москва, 1948.

Vajda

1949 Vajda Pál, dr.: *Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosz nyelvű bibliográfiájához.* Bp., 1949.

2. Szakirodalom

Erős

2013 Erős Vilmos: A magyar történetírás 1945 után. In: *Valóság,* 56. (2013) 10. sz. 48–74.

Hermann

1999 Hermann Róbert: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. In: *Aetas,* 14. (1999) 1–2. sz. 62–85.

Khavanova–Miller

2000 Khavanova, Olga–Miller, Alekszej: A magyar történelem tanulmányozása Oroszországban 1989 és 1999 között. In: *Regio,* 11. (2000) 2. sz. 207–236.

Klimó, von

2002 Klimó, Árpád von: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR.* Hg.: Satjukow, Silke–Gries, Rainer. Berlin, 2002. 220–234., 293–295.

2004 Klimó, Árpád von: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Eds.: Apor, Balázs–Behrends, Jan C.–Jones, Polly–Rees, E. A. New York, 2004. 47–62.

Rosonczy

2011 Rosonczy Ildikó: Áruló cédula. Az orosz hadsereg egyetlen átállt tisztjének végzete. In: *Magyar Nemzet Hétvégi Magazin*, 2011. március 12. 24.

Sebestyén

1964 Magyar könyvészet. 1945–1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. IV. köt. *Művészetek–irodalom–földrajz–történelem*. Főszerk.: Sebestyén Géza. Bp., 1964.

Szabadváry

1982 Szabadváry Ferenc: Dr. Vajda Pál (1907–1982). In: *Technikatörténeti Szemle*, 13. (1982) 237–246.

Стыкалин

2010 Стыкалин, Александр С.: История одного мифа. Венгерская кампания 1849 г. и капитан Гусев. In: *В «интерьере» Балкан: Юбилейный сборник в честь Ирины Степановны Достян*. Москва, 2010. 267–286.

Vörös

2008a Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történeti legitimáció: a Guszev-ügy. In: *Valóság*, 51. (2008) 5. sz. 98–107.

2008b Vörös Boldizsár: „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúai közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között. In: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Szerk.: Gyáni Gábor–Láczay Magdolna. Nyíregyháza, 2008. 445–455.

2008c Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelepítés cikkeivel és lábjegyzetekkel. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk.: Krász Lilla–Oborni Teréz. H. n., 2008. 447–464.

2008d Vörös Boldizsár: „Hiszen Guszev nem is létezett”. Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. In: *Századvég*, 2008. 3. sz. 127–143.

2009a Vörös Boldizsár: Kitalált kapitány valódi utcája. Guszev százados és társainak méltatása emléktáblával és budapesti belvárosi utcánévvel 1949–1990 között. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. IV. köt. Főszerk.: Á. Varga László. Bp., 2009. 319–333., 451–452., 468–469.

2009b Vörös Boldizsár: Doktor Utrius Pál, Kurt von Eichen és Alekszej Guszev kapitány. Illés Béla történelmi kitalációja és lehetséges előzményei. In: *Sic Itur ad Astra*, 20. (2009) 60. sz. 245–258.

2013 Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla kitalációi a magyar szabadságháborúk orosz támogatásáról*. Kézirat, 2013. (s. a.)

BOLDIZSÁR VÖRÖS

INFORMATION FLOW ON A FICTIVE EVENT

THE CASE OF CAPTAIN GUSEV IN THE HUNGARIAN AND SOVIET HISTORIOGRAPHY

From the mid-1940s onwards, Hungarian writer Béla Illés started to present as a historical fact a never happened event: the pro-Hungarian and anti-tsarist activity of some Russian soldiers, led by captain Aleksei Gusev, during the 1848–49 war of independence. Illés and his colleagues elaborated a variety of methods to authenticate the fiction. Thanks to their activities and to the legitimacy needs of the emerging Stalinist dictatorship in Hungary, the fanciful figures were included into the new ideological pantheon as the living symbols of “Soviet–Hungarian

friendship". This study presents how these appeared in this fiction, and how individual authors indicated the source of their information and dealt with the fact that the story is a fictive one. Beyond the specific case analysed, the article suggests a more general reflection on how the same information may be spread in different media context.

Az információs forradalmak kulturális előzményei¹

Daniel R. Headrick a Roosevelt Egyetem professor emeritusa, számos technológia- és információtörténeti mű szerzője. Könyvei általában nagyobb korszakokat fognak át, például a gyarmatosítás időszakát,² de kisebb tanulmányaiban specifikus témákkal is foglalkozik (mint például a tenger alatti távírvonalak, kábelek üzleti, politikai és katonai jelentőségével). Az ezredforduló évében kiadott könyve, az információs rendszerek „felnőtté válásának” krónikája mára az információtörténeti irodalom egyik megtermékenyítő, sokat hivatkozott klaszikusa lett.

A kötet a felvilágosodás és a forradalmak időszakának (1700–1850) információs rendszereit járja körül. Annak megfelelően oszlik öt fejezetre, hogy az adott rendszerek az információ átalakítására, megjelenítésére, tárolására vagy közlésére voltak-e alkalmasak. Headrick nem törekedett teljességre: az amúgy különösen izgalmas zenei és matematikai jelölésrendszereket, notációkat például tudatosan kizárta a vizsgálódásból. „Célom nem egy enciklopédia írása volt a felvilágosodás és a francia forradalom korabeli információs rendszerekről, hanem bevezetni az információs rendszerek koncepcióját a történelmi elemzésekbe, és néhány példán keresztül bemutatni, hogy az információs rendszerek kultúrája – ami a tudás hatékony megjelenítését jelenti – már jóval a számítógép, vagy akár az elektromos távíró előtt is létezett.”

A szerző kiinduló feltevése az, hogy nem beszélhetünk a történelemben külön információs korszakról vagy egy egy mindent eldöntő információs forradalomról. Az információs rendszerek használata egyidős az emberiséggel, kezdetét nem lehet egy évszámhoz vagy egy találmányhoz (vasút, tranzistor, elektromos távíró) kötni. A nyomtatás forradalma és a gépesítés 19. századi forradalma között van egy olyan periódus, amelyben ugyan nem született rengeteg masina, mégis számos új információs rendszer keletkezett. Headrick erre a periódusra koncentrál, azaz az információs rendszerek kulturális forradalmát igyekszik bemutatni, amely szerinte megelőzte az ipari forradalmat. A tárgyalt korszakban nemcsak az ismert és jelentősnek tartott személyiségekről (Thomas Malthus, Samuel Morse, Denis Diderot), hanem a kevésbé ismert, ám nem kevésbé jelentős tudósokról és feltalálókról is szót ejt, hiszen például Claude Chappe már 50 évvel Morse előtt feltalálta a távíró.

Az információ megszervezésében Headrick szerint úttörő szerepet játszottak azok, akik az osztályozás és a kategorizálás módszerét a tudományokban bevezették: a különböző

1 Headrick, Daniel R.: *When Information Came of Age. Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700–1850*. New York, Oxford University Press, 2000. 246 p.

2 Headrick, Daniel R.: *Technology: A World History*. New York, 2009; Headrick, Daniel R.: *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*. Princeton, 2010.

fajokat mesterséges (Carl Linné) és természetes elvek (Bernard de Jussieu) szerint rendszerező tudósok. A kémiai az alkímisták által használt zavaros, titokzatos, narratív nevezéktant felváltotta az egyszerűsített, praktikus szimbólumrendszer és a vegyületek összetevőire koncentráló, görög és latin eredetű elnevezés gyakorlata. A metrikus rendszer feltalálása és bevezetése hosszas folyamat volt, hiszen rengeteg tényező hátráltatta: a francia matematikusok közül többen (így Nicolas de Condorcet, Pierre-Simon de Laplace) életüket vesztették a forradalom alatt, és sokáig maguk a franciák is a jakobinus uralomhoz kötötték a fáradságos munkával kidolgozott mértékrendszert, a külföld számára pedig idegen eredete miatt volt kevésbé vonzó. Megbízhatósága és egyetemessége viszont végeredményben győzelemre segítette a fejezetben tárgyalt összes újítást: az információ iránti kereslet folyamatosan nőtt a korszakban, így minden esetben a tudás praktikus átadása vált döntővé, s ezeket a rendszerezési elveket hamarosan más tudományterületek is átvették.

Az információ átalakítását a statisztika életre kelése segítette. A 17. század végén megszülető, születési és halálozási arányokat vizsgáló politikai aritmetika művelői (William Petty) szerint a számok által jelképezett adatok jóval kifejezőbbek, mint a szavak. A szárnyait bontogató statisztika mint információs rendszer gyorsan politikai-ideológiai csatatérre vált: Johann Peter Süssmilch Isten létét próbálta bebizonyítani a demográfiával, a fiziokraták depopulációs téziseivel egyre pontosabban mért népességszámok alapján vitakoztak, de statisztikai adatokkal érveltek a himlő elleni oltás bevezetése mellett is Angliában. A göttingeni iskola által folyamatosan fejlesztett statisztikának különösen nagy haszna volt a népességszámolásoknál, melyeket először szintén a 18. században kezdtek el készíteni. Bár nemzetenként eltérő célokra alkalmazták a statisztikai vizsgálatokat, Headrick szerint minden esetben közös volt a szavakkal nem kifejezhető igazságok megtalálásának vágya.

Az információ megjelenítését a térképek és a grafikonok fejlődése tette lehetővé. A térképek elődeikhez képest ebben a korszakban váltak precízebbekké (például a háromszögelés módszerének elterjedésével), párhuzamosan a világról való információ bővülésével. A növekvő létszámú hadseregek egyre pontosabb térképeket igényeltek, és bár költséges volta miatt a királyok gyakran leállították a térképkészítést, magántársaságokon keresztül a franciák, a britek és a Habsburgok precíz térképeket tudtak készíteni a 18. század végére. Szintén ebben a korszakban fejlődött a tengerek feltérképezése (például Luigi F. Marsigli tevékenységével), ami különösen azért volt lényeges az ezt támogató államok számára, mert a hajózásban a szélességi és a hosszúsági fokok alapján navigáltak, ezért a térképeknek is szögtartóknak kellett lenniük. A grafikonok megjelenése teljesen új jelenség volt: gazdasági, népesedési viszonyokat ábrázoltak ily módon a különböző atlaszok szerzői. A fejezetben leírtakat – többek között a térképek fokozatos fejlődését – Headrick korabeli térképekkel és grafikonokkal teszi különösen szemléletesé és érthetővé.

Az egyre sokasodó információ tárolására az ókori és középkori gyökerekkel rendelkező enciklopédiák és a szótárak váltak alkalmassá. A 18. században a szótárak és az enciklopédiák egymással párhuzamosan komoly fejlődésen mentek keresztül: egyre több kifejezést tartalmaztak, egyre jobb szerkesztési móddal készültek (a névmutató és a kereszthivatkozás bevezetésével), és a betűrend szerinti elrendezés koncepciójának a tematikus elrendezés gyakorlata felett aratott győzelme után a bennük lévő információt is gyorsabban és hatékonyabban el lehetett érni. Headrick szerint ennek a látványos technikai fejlődésnek volt az eredménye, hogy a Diderot és d'Alembert által szerkesztett *Enciklopédia* korának bestsellerévé vált, és a különböző kalózpéldányokon keresztül gyakorlatilag fél Európa olvashatta. A szerző szerint napjainkban az internet a legnagyobb valaha készített enciklopédia, amely semmilyen rendezővel nem követ, és mindenki a maga enciklopédistájává válhat általa.

A felgyülemlett információt el kellett juttatni a tömegekhez, gyakran nagy távolságok leküzdésével. Headrick az utolsó fejezetben az információ *kommunikálásának* módjai közül a posta és a távíró fejlődésével foglalkozik. A posta a 18. század végéig elsősorban hivatalos üzenetek továbbítására szolgált, és egyfajta rejtett adóforrásként vették az uralkodók számba. A francia és az amerikai forradalom után azonban előtérbe került a posta újságkihordó – és ezáltal információközvetítő – funkciója, amit elősegített az utak és a közbiztonság fokozatos javulása, a posta olcsóbbá válása. A távolsági kommunikáció forradalmát sokan az elektromos távíró feltalálásához kötik, ám Headrick hosszasan és meggyőzően érvel amellett, hogy Claude Chappe optikai távírója forradalmasította először a politikai célzattól sem mentes távolsági kommunikációt (Chappe nemzetegységesítő szerepet tulajdonított találmányának). Headrick a hajók egymás közötti kommunikációjának tárgyalásával zárja az áttekintést.

A könyv másfél évszázad tudásformáit ismerteti néhány jellegzetes információs rendszer (ki)alakulásán keresztül. A szerző nemhiába hivatkozik Thomas Kuhn paradigmaelméletére, ugyanis az információs rendszerek 18. és 19. századi fejlődésének jelentőségét joggal lehet akár egy tudományos forradalomhoz is hasonlítani. Headrick sikerrel valósította meg célkitűzését, hogy mai világunk megértését segítse elő a modern információs forradalmak kulturális előzményeinek ismertetésével.

Törő László Dávid

Át az óceánokon!¹

„A közlekedés a gazdasági élet egyik legnagyobb és legérzékenyebb része. Az egész emberiség és az egész földgömb egy gazdasági egésszé foglaltatik össze, és egy szoros kölcsönhatásban álló szervezet fejlődik ki ott, ahol azelőtt egymástól független, egymásra nem ható sejtek léteztek.”² Az idézet lényegét Seija-Riitta Laakso közgazdász-publicista az *Óceánokon át: az interkontinentális üzleti információközvetítés fejlődése 1815–1875* című, doktori értekezéséből kinőtt kötete teljes mértékben magában hordozza.

Laakso nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy feltérképezze egy sajátos üzleti ágazat belső világát, az óceáni és a hozzá kapcsolódó szárazföldi postaszolgálat kialakulását és fejlődését. Az eredmény minőségi információtörténet, amelyben azonban az olvasó első pillantásra „csupán” levelek és csomagok ingázását vélheti felfedezni. A szállítmányok azonban messze túlmutatnak fizikai mivoltukon, a világ gazdasági testének vérkeringéseiben nem egyebek ők, mint az oxigént szállító vörösvérsejtek. Jelenünk információra éhező emberének nincs szüksége bővebb magyarázatra, hogy milyen jelentőséggel bírnak ezek a küldemények. Naponta megszámlálhatatlan mennyiségű üzenet cikázik a világhálón vagy a telefontársaságok rendszerein keresztül, melyek közül csupán egyetlen késés vagy sikertelen kézbesítés igen komoly gondot okozhat a hétköznapijainkban, annak ellenére, hogy a 19. század emberével ellentétben nekünk nem kell heteket várni a következő kommunikációs lehetőségre.

Közismert, hogy a 18. század második felétől bizonyos szemszögből a világ fokozatosan „összement”. A fizikai távolságok a korszakban összeszűkültek. Azok a korlátok, melyek korábban megnehezítették bizonyos területek kapcsolatát, már nem jelentettek akadályt az érintkezésben, ezzel felgyorsultak a gazdasági, társadalmi és kulturális interakciók. A cambridge-i történeti földrajzi iskola egyik jelentős képviselője, Derek Gregory egy tanulmányában sávrendszer segítségével mutatja be a Nagy-Britannián belüli távolságok változását. Eszerint 1811–1836 között átlagosan 25–30%-kal csökkent az utazási idő.³

Laakso ebben, az elsősorban a nyugati civilizációhoz kapcsolható 19. századi jelenséghalmazban találja meg kutatásának tárgyát. Fő kérdése a jelenség lefolyásának természetére irányul: a század interkontinentális információközvetítésének világában forradalmi transzformáció ment-e végbe? S ha igen, mikor és milyen módon zajlott le e folyamat? A munka elrendezésében nem kronológiai, hanem földrajzi érvek döntöttek, ami azok számára

1 Laakso, Seija-Riitta: *Across the Oceans: Development of Overseas Business Information Transmission, 1815–1875*. Helsinki, Helsinki University Printing House, 2006. 361 p.

2 Földes Béla: *Társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai*. II. köt. Bp., 1899. 343.

3 Gregory, Derek: Az iparosodás és a térgazdaság integrációja. In: *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században. Válogatás a brit történeti földrajzi iskola írásaiból*. Szerk.: Tímár Lajos. Debrecen, 1999. 85.

kedvező, akik az egyes földrészek közötti kapcsolatok története iránt érdeklődnek. A munka nagymértékben statisztikai módszerek alkalmazására támaszkodik, hiszen a források többsége kvantitatív jellegű. Ez azonban nem nehezíti meg az olvasást, hiszen az egyenletek kimaradtak, s csupán a megértést nagyban elősegítő grafikonok és táblázatok kaptak helyet az oldalakon.

Az első rövidebb fejezetek kutatástörténeti bevezetők, míg a munka magát az ötödik fejezet adja. Laakso bemutatja a kommunikációs csatornák átalakulását az Atlanti-óceánon, az új területek bekapcsolódását a kommunikációba, valamint ezek hatását. Nagy-Britannia kormánya például a 17. században Falmouth városát jelölte ki mint elsőleges kikötőt. A döntésnek főleg katonai okai voltak, mivel a település megfelelő távolságban helyezkedett el a francia kalózoktól, jól védhető öböllel rendelkezett, s alkalmas menedéket nyújtott. A 19. század elejére a hajózás katonai súlya csökkent a kereskedelemhez és az információközvetítéshez viszonyítva, aminek köszönhetően a központi jelentőségű kikötők kijelölését is az új szempontok határozták meg. Az ipar érdekei alapján választották az amerikai szállítványozók Liverpoolt úti céljuknak. A kiindulópont az óceán másik oldaláról New York volt, amely a közvetítő kereskedelemnek köszönhetően – komolyabb ipar nélkül – az amerikai kontinens egyik leginkább prosperáló városává nőtte ki magát.

Az átalakulás egy másik tényezőjeként a sebességet lehet kiemelni, ami közvetlenebbül kapcsolódik az információáramláshoz. A könyv írója szemléletes módon mutatja be, hogy a korszak elején az amerikaiak angolok fölött aratott sikereit nem a technikai fejlesztésnek, hanem a racionalizált logisztikának köszönhették. A század közepe felé egyre inkább üzembe állított gőzhajók – amelyek nagyobb és folyamatos sebességgel voltak képesek haladni, s az óceáni alkalmazásukat több évtizedes, barátságosabb terepen való tesztorkozak előzte meg – csak hosszas verseny után nyertek teret. Az utazás kényelmetlenségei és a közbizalom hiánya miatt hosszú időbe telt, míg többségbe kerültek. Nehézséget jelentett, hogy a hajók nettó úrtartalmát is csak fokozatosan tudták a vitorlások méreteire növelni.

Hasonló módon az első interkontinentális optikai távírkábel lefektetése után sem történt gyors áttörés. Az elektronikus kapcsolat a szárazföldön is lassan tört utat annak el- lenére, hogy mélytengeri változatához képest mérsékelt kockázatot hordozott. A földrészek ilyen technikával való összekötésének megteremtése az 1840-es évektől kezdve számos kudarcra járt együtt, melyek bizalmatlanságot keltettek az újító próbálkozásokkal szemben. 1866 után, amikor az első hosszú távon is sikeres kapcsolat létrejött, még sokat kellett ahhoz várni, hogy a tekintélyes költségek és a bizalmatlanság miatt a befektetések megtérüljenek. Annak ellenére, hogy a távíró révén az üzeneteket lényegesen gyorsabban és biztonságosabban tudták eljuttatni a rendeltetési helyükre, a kevésbé fontos leveleknek – kedvezőbb áron ugyan – továbbra is a hajók gyomraiban kellett kivárniuk a fogadó kikötőbe érkezést. (Még ha a várakozás időtartama ekkorra a technikai újításoknak, a tőkefelhalmozásnak és a racionális ütemezésnek köszönhetően a korszak elejéhez képest számottevően csökkent is.)

A kötet hatodik fejezetében a szerző a Nyugat-Indiák és Dél-Amerika tengerein zajló információközvetítést és ennek változásait elemzi. A történet jóformán egyetlen hálózathoz, a Royal Mail Line-hoz kötődik. Míg az Európa és Észak-Amerika közötti szállítványozásért komoly versenyhelyzet alakult ki, ezen a területen nyugodtabb volt az üzleti élet légköre, ami a szállítványozást illeti. A társaság először a karibi szigetvilágban tört egyeduradalomra, majd Dél-Amerika felé vette az irányt, ahol korábbi tapasztalatainak és technikai felszereltségének köszönhetően megfelelő minőségű szolgáltatást tudott nyújtani. Laakso munkájában az ilyen és ehhez hasonló társaságok leírásai miatt az institucionalista gazdaságtörténeti iskola bizonyos jegyeit is felfedezhetjük. Inkább az egyes gazdasági egységek belső döntései kaptak hangsúlyt, mint az egész ágazaton belül megfigyelt makroszintű vál-

tozások, emiatt számos társaság és cég élettörténetét ismerhetjük meg a versenyhelyzet szemszögéből. A Royal Mail Line-nak – amely 1851-től kizárólag gőzösöket alkalmazott – csak az 1860–1870-es évektől kezdődően lett új konkurense, a Messageries Impériales társaság, amely megfelelő technikai eszközökkel és logisztikával sikeresen fel tudta venni a kesztyűt ellenfelével szemben. Észak-Amerikában a szárazföldi szállítmányozás is beleszólt a versenybe. 1869-től a transzkontinentális vasút kiépítése felgyorsította a kommunikációt San Francisco és New York között, de a távíró megjelenése is hatást gyakorolt a térség információs hálózatára.

A hetedik fejezetben a keletre irányuló vonalakat mutatja be a szerző. Mint ismeretes, az érdekelt államok a korábbi századokban monopóliumot vezettek be az áruk ázsiai és ausztráliai szállítására. A monopóliumok eltörlése (1813) után a privilegizált társaságok feloszlottak, az úrt kereskedők töltötték be, akik már a monopólium idején – ám Angliában például csak a Brit Kelet-indiai Társaság engedélyével – is kivehették részüket a szállítmányozásból. Mivel 1815-öt egyedül a Brit Kelet-indiai Társaság élte túl, Laakso főképpen ennek a szervezetnek a működését követi nyomon. A technikai fejlesztést, a gyakorlatiasabb szervezést és az új útvonalakat csak fokozatosan fogadták el a társaság vezetői. A Brit Kelet-indiai Társaság valójában más vállalkozásokon keresztül érvényesítette monopóliumát. A cégeken belül az 1850-es években szinte kizárólagos befolyást szerzett a Peninsular and Oriental Steam Navigation Company, amely később átvette a Brit Kelet-indiai Társaság tevékenységét. A technikai fejlesztéseknek köszönhetően a társaság jobb teljesítményű, kedvezőbb hatásfokú motorokkal látta el hajóit, aminek köszönhetően az üzemanyagköltségek lényegesen csökkentek.

A szabályozások ellenére versenyhelyzet alakult ki. A szállítás több útvonalon és különböző módon is folyt az 1840-es évektől, melynek eredményeképpen jelentős mértékben csökkent a London és a keleti kikötők közötti út hossza. A távolság lerövidítése érdekében a Földközi-tenger felől közelítették meg Ázsiát, amit több alvállalkozó szárazföldi és vízi közlekedési eszközeinek együttes alkalmazásával sikerült elérni. A nemzetközi versenyhelyzet az 1860-as évektől alakult ki. A délnyugati tengerekhez hasonlóan itt is a francia Messageries Impériales teremtett komoly konkurenciát.

A bevezetőben feltett kérdésre végül igenlő választ kapunk, Laakso úgy vélekedik: *„A tengerentúli üzleti információközvetítésben a legfigyelemreméltóbb változások az 1850-es években vagy az 1860-as évek elején mentek végbe, attól függően, hogy az adott terület milyen távolságra feküdt az európai anyaországoktól. [...] Mivel a legtöbb ilyen fejlesztés a 19. század derekán egy évtizeden belül történt, a kortársaknak igazi forradalomként kellett érzékelniük a korszakot.”* Az írás egyetlen hiányossága, hogy nem mutat rá kellőképpen a felgyorsuló és átalakuló információs hálózatnak a gazdaság egészére gyakorolt hatására. Seija-Riitta Laakso munkája mégis alapvető jelentőségű lehet olyan kutatók számára, akik az említett térségek közötti gazdasági és társadalmi kapcsolatokat vizsgálják. Közérthető a kötet nyelvezete, a példák sokszínűsége és logikus magyarázatai bárki számára közelebb hozhatják a 19. század közlekedésének és információs világának hangulatát.

Káli Róbert

Túl a nemzeten – könyvek határok nélkül¹

Alison Rukavina könyve a nemzetközi könyvkereskedelem fejlődésének történetét mutatja be, középpontjában a londoni könyvkiadók és az ausztrál könyvkereskedelem kapcsolatai állnak a Brit Birodalom fénykorának titulált viktoriánus korszakban. A szerző az egyesült államokbeli Texas Tech University Angol Tanszékén adjunktus, s kutatási területéhez sorolható többek között a könyvtörténet, a könyvkiadások története.

A könyvek a materiális kultúra részei, információhordozók és árucikkek. Anyagi megtestesülésükig, majd késztermékké válásuk után közvetve, illetve közvetlenül gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok részesei. Rukavina a 19. századra datálja a nemzetközi könyvkereskedelem tényleges kifejlődését. A század végén a társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági és technikai fejlemények katalizátorként hatottak és átalakították a kereskedelmet. A könyvkereskedelem transznacionális kibontakozásának két alapvető tényezőjeként a nemzetközi aranyalap – mely megoldotta az átváltási problémákat – és a szabad kereskedelem rendszerét emelte ki a szerző.

A nemzetközi könyvkereskedelem fejlődésének szemléltetésére a szerző kulcsfigurákat választott. Olyan személyeket, akiket nyersfordításban könyvkereskedelmi ügynököknek (book trade agent) nevezhetnénk. Ők voltak azok, akik felismerték a koruk által felkínált lehetőségeket, rájöttek, milyen csatornákon keresztül lehetséges – a gyarmatokon és egyéb idegen országokban – az angol nyelvű irodalom iránti növekvő olvasói igényeket kielégíteni, és ezáltal az általuk képviselt céget profithoz juttatni. Ilyen ügynök volt például George E. Bratt, a brit Macmillan kiadó New York-i irodájának menedzsere vagy a skót származású, Ausztráliában könyvkiadót alapító emigráns, George Robertson alkalmazottjaként dolgozó Edward Petherick, akiknek döntő szerepük volt munkaadóik üzletének globális szintre emelésében. Amikor George E. Bratt tudomást szerzett az ausztráliai keresletről, főnökét tájékoztatva megjegyezte: „Ausztrália nem egy nagy távolság San Franciscótól.” A transzkontinentális vasútvonalon szállították a keleti partról a nyugatira a kívánt árucikkeket. A kontinens nyugati oldaláról az áruk a Csendes-óceánon kialakult vízi utakon a gyarmatokra érkeztek. Edward Petherick pedig – többek között – felfedezte a Szuezi-csatornán keresztülhaladó útvonal hasznosságát.

A szerző felveti, hogy a könyvtörténet eddigi munkái² a könyvek mozgását, forgalmazását (*circulation*) nemzeti modellekben értelmezik, és ezzel a hangsúly az ország határva-

1 Rukavina, Alison: *The Development of the International Book Trade, 1870–1895. Tangled Networks*. New York, Palgrave Macmillan, 2010. 182 p.

2 Például: *History of the Book in Canada*. Vol. I. *Beginnings to 1840*. Eds.: Lockhart Fleming, Patricia-Gallichan, Gilles-Lamonde, Yvan. Toronto, 2004.

lain belülré került. Az egyoldalú nemzeti megközelítés megtevesztő lehet. Véleménye szerint el kell ismerni, hogy a könyvek országokon belül és országok között is mozogtak, mozognak. Könnyebb egy lineáris narratívát konstruálni, mely a nemzeti keretből a nemzetközibe torkollik, de ebben az esetben egy hamis földrajzi képet kap a kutató a könyvkereskedelemtől, amiből az következik, hogy pontatlan lesz a történet. Az olyan nagykereskedők, mint George Robertson és Edward Petherick egyidejűleg fejlesztették üzletüket lokális, regionális és nemzetközi szinteken. Rukavina nem azt javasolja, hogy a nemzetközi könyvkereskedelem történetéből számítani kell a nemzet fogalmát, de észlelni kell annak határvonalait. Példaként említi Petherick esetét. A nemzeti kontextusban feltüntetett alak úgy jelent meg, mint egy könyvtáros, könyvgyűjtő, egy ember, aki részt vett az Ausztrál Nemzeti Könyvtár (*National Library of Australia*) megalapításában. Kihagyták életének történetéből azokat a fontos törekvéseket, melyekkel előmozdította, fejlesztette a tengereken átnyúló könyvkereskedelmet a 19. század végén.

Számos modell létezik, amelyek a diszciplína segítségére szolgálnak. Ilyen Robert Darnton kommunikációs hálózata (*communications circuit*): egy szintetikus modell, amelyben a könyvek életciklusát nemzeti közegben ábrázolják, de a nemzetköziben problematikussá válik. Többek között túl lineáris, hogy leírja azokat az interakciókat, melyek megjelenítik a gyarmati kereskedők, illetve a könyvek szerzőinek közös munkáját a brit kiadókkal. Rukavina jobb módszertani eljárást javasolt. A Michael Werner és Bénédicte Zimmermann nevéhez fűződő „összefonódó történelem” (*l’histoire croisée, entangled history*)³ elméletet egy saját fejlesztésű kapcsolati hálózat (*social network*) modellel egészítette ki. Werner és Zimmermann megközelítése hangsúlyozza a kapcsolatok multidimenziális jellegét, így nem kizárólag két fél viszonyát veszi figyelembe, hanem az azokon keresztülívelőket is. Az „összefonódó történelem” egy internacionális szintet átölő vizsgálati módszert biztosít, amely kihangsúlyozza a kapcsolatok közötti átfedések fontosságát. A kapcsolati hálózat kialakításában Rukavinát Gilles Deleuze és Félix Guattari rizómiaelmélete inspirálta. A hálózatot úgy kell elképzelni, mint egy burgonyaparcellát, amelyben gyökök, hajszálgökök és hajtások folyamatosan burjánzanak, szétterjednek és csomópontokat alkotnak. A rizomikus kapcsolati háló (*rhizomic social network*) alapján fény derül a kapcsolódásokra (*interconnection*), a kapcsolatok sokféleségére (*multiplicity*) és azok szakadására (*rupture*). Ezen hálózat szereplői Rukavina vizsgálatában olyan „ügynökök”, mint például George P. Brett, aki a Macmillan alkalmazottjaként körbeutazta a Földet. Látható tehát, hogy a kutatott téma részletes és alapos feltárásának célja maga után vonja a mély teoretikus és módszertani irányelvek lefektetését.

Az angol irodalom iránti globális szintű igény létrehívta a nemzetközi könyvkereskedelmet. A piac fejlődése és működése bonyolult kapcsolatok eredménye, amelyek a 19. század végén – mikor a technikai és egyéb újítások lehetővé tették a globális kereskedelmet – gyorsan, dinamikus terjeszkedő és fejlődő elágazások sokaságaként hálózta be az érintett területeket.

Ahhoz, hogy írása koherens legyen, Rukavinának ki kellett bogoznia a résztvevők kapcsolatait. A konstrukció során figyelembe kellett vennie a különböző tranzakciókat, tárgyalásokat és kapcsolatokat, amelyek lebonyolítását és kiépítését „könyvkereskedelmi ügynökök” végezték. A szerző olyan reprezentatív történetet kínál, amelyben egyes személyekre, vállalatokra fókuszálva kirajzolódik egy társadalmi háló. A hálózat által részleteikben megfoghatóvá válnak a folyamatok a részt vevő, a könyvkereskedelmet nemzetközi irányba mozdító egyénnel együtt.

3 Az irányzatról bővebben: Werner, Michael–Zimmermann, Bénédicte: Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. In: *Korall*, 8. (2007) 28–29. sz. 5–30.

A könyv első fejezete a szociális háló (*social networks*) kialakulását tárgyalja, majd feltérképezi annak hirtelen megnövekedését. Ennek a robbanásszerű terjeszkedésnek elengedhetetlen feltétele volt a korabeli szállítási, kommunikációs és nyomtatástechnológiai fejlődés. A tárgyalást életszerűvé teszi, hogy a szerző George Robertson londoni irodájának történetével szemlélteti a folyamatokat, míg a forrásbázist Edward Petherick levelezése képezi.

A harmadik részben a publikációkkal való „kalózkodással”, a hamisítással, a jogtalan példányok felbukkanásával és hatásaival foglalkozik Rukavina. (Ebben az 1886. évi berni egyezmény hozott változást.) A „kalózkodás” megszületését a szerző John Feather kutatásai alapján mutatja be, aki szerint a folyamatot három tényező ösztökelte: az angol nyelv széles körben ismertté vált (példaként említi Németországot, Olaszországot, Franciaországot, mely országokban a helyi nyomdászok jogtalanul kiadták a korban divatos angol munkákat), továbbá az Egyesült Államokban az angol művek iránti igények, valamint az országok a jogvédelmi törvényekkel csak saját állampolgáraikat védték. Érdekes, ahogy a szerző rámutat a jogtalan kiadványoknak a szociális hálóra tett hatásaira. A közös félelem szembeszállásra és együttműködésre ösztönözte a hálózatot. Elmondható azonban, hogy érdektől függően megvolt a tábora azoknak, akik felléptek a jogtalan kiadványok ellen, és azoknak is, akik megragadták a benne rejlő lehetőséget.

A negyedik fejezet többek között George P. Bratt 1887. évi utazására koncentrálna, bemutatva az egyes brit cégek növekvő érdeklődését és kapcsolódását a tengeren túli piacokhoz. Útja alkalmával Bratt ellátogatott Ausztráliába, a Tasman- és az Új-Zealand-szigetekre, hogy kapcsolatokat létesítsen a gyarmati és külföldi területek cégeivel, és növelje a brit vállalat részesedését a nemzetközi könyvpiacban. Az út során kiderült, hogy a legkézenfekvőbb módszer helyi forgalmazóirodák alapítása, melynek révén közvetlenül lehetett versenyezni a piacon.

A szerző modelljének legfontosabb tulajdonságai közé sorolta a hálózaton belüli szakadás (*rupture*) lehetőségét. Az utolsó fejezetben a felvázolt hálózaton belüli legfontosabb szakadást ismerteti, Edward Petherick cégének összeomlását. Petherick 1887-től korábbi munkaadójától különválva, nagyobb brit kiadók anyagi támogatásával saját céget alapított. Pethericknek megvoltak azok a kapcsolatai, amelyek révén a kiadók könyveit nemzetközi térben tudta értékesíteni. Cége kapacitásának növelése érdekében folyamatosan kölcsönöket kényszerült felvenni, ami odavezetett, hogy 1892-re 50 ezer font adósságot halmozott fel. Amikor elindította vállalkozását, a könyvkiadóknak még érdekükben állt annak támogatása, mivel nem rendelkeztek azokkal az ismeretekkel, melyek birtokában önállóan tudtak volna kereskedni a nemzetközi piacon. Miután kiépítették saját kereskedelmi kapcsolataikat, útvonalait, már nem állt érdekükben a cég életben tartása, sőt ekkorra már konkurenciaként tekintettek rá. Az ismeretbeli űr feltöltődött, és a továbbiakban már nem volt szükségük közvetítőre, a kiadók önállóan bonyolították üzleteiket.

A 19. század végi nemzetközi könyvkereskedelmet egy folyamatosan változó hálózat tartotta életben, mozgásban. Alison Rukavina könyvében fölvezet a kapcsolatokat a kiválasztott „ügynökök” között, és áttekintést ad a kapcsolati hálózat egyes ágairól. Életszerűen megeleveníti az általa kiválasztott kapcsolatokat egy teoretikusan megalapozott elméletben. A történet fő forrását nagy részben a vizsgált személyek levelezései, feljegyzései és a témát érintő sajtókiadványok adták. A nemzeti kontextuson túllépve a kutatás új megvilágításban láttatja a 19. századi nemzetközi könyvkereskedelem kialakulását, fejlődését és a kiválasztott kulcsszereplők tevékenységét.

Magyarosi Ádám

Birodalom és információ

Hírszerzés és társadalmi kommunikáció Indiában
1780–1870 között¹

Christopher Alan Bayly a Cambridge-i Egyetem történésze, 1992 óta a „Vere Harmsworth Professorship of Imperial and Naval History” birtokosa. Kutatási területe a Brit Birodalom és India története, valamint a 19–20. századi egyetemes történelem. Bayly az elmúlt évtizedekben számos munkát írt a Brit Birodalomról, Brit-Indiáról és a gyarmatpolitika különböző kérdéseiről a szubkontinensen. A most ismertetendő könyv első kiadása a rangos Cambridge University Press gondozásában jelent meg 1996-ban, a „*Cambridge Studies in Indian History and Society*” című sorozat részeként. A széria monográfiái India történetével és antropológiájával foglalkoznak, interdiszciplináris jellegűek, és a szubkontinens történetéről és lakosságáról folyó különböző társadalmi és kulturális vitáknak is részesei.

A hipotéziseket és az eredményeket összefoglaló hosszabb részen kívül a könyv tíz nagyobb fejezetből áll. Bayly az első fejezetben a kora újkori indiai információgyűjtési eszközöket és tradíciókat mutatja be. Véleménye szerint a szubkontinens királyságai és birodalmi már a brit hódítás előtt rendelkeztek különböző információgyűjtési, valamint társadalmi kommunikációs hálózatokkal. Ezen rendszereket – például a hírszerző futárokat, a jól informált titkárokat – a hódítás során, majd azt követően is felhasználta a Kelet-indiai Társaság. A szerző kiemeli, hogy a hírszerzéssel szakmaszerűen foglalkozók mellett a civil közigazgatás egyes tagjai is szolgáltathattak információkat az uralkodók számára, illetve azt is, hogy az indiai uralkodók a hírforrások mellett egyfajta „érzelmi” ismerettel is rendelkeztek. Áttekintő tudásuk volt a birodalmukról, előkelőikről és azok kapcsolattrendszeréről.

A különböző államalakulatok hírszerzési rendszerei nagymértékben különböztek egymástól. A 18. századtól azonban hanyatlásnak indultak, mivel a gazdasági változások és a hódítók miatt jelentkező problémák következtében az információgyűjtés sikeressége csökkent. A könyv a nem hivatalos információforrásokat is számba veszi, az utazó tudósoktól a bazárok és templomok világáig, amelyek szintén alkalmasak voltak a hírek összegyűjtésére. Itt esik szó a britek kezdetleges hírszerző módszereiről is. Bayly szerint a hódítás korai időszakában a szóbeszéd és a tisztek megfigyelőképessége, aztán a kereskedelmi tapasztalatok segítették őket Indiában.

A következő fejezetben a szerző ugyanezen kérdéseket mutatja be immár a brit hódítás időszakában, 1785 és 1815 között. Megvizsgálja az indiai hírszerzés hagyományos módszereit, és részletesen bemutatja a harkarak, vagyis a kémek társadalmi csoportját. Nagy műveltségük miatt a harkarak sokszor dolgoztak miniszterek vagy nemesek mellett. Képzésük során szigorú mentális és fizikai követelményeknek kellett megfelelniük. Tevékenységük, illetve

¹ Bayly, Christopher Alan: *Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780–1870*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 412 p.

családon belüli oktatásuk miatt meg tudták őrizni a hagyományos tudásukat, a régi hírszerzési módszereket. Nyelvi ismereteik pedig egyaránt fontossá tették őket az indiaiak és az angolok számára. Kitér arra, hogy ez volt az az időszak, amikor egyre több bennszülöttet kezdett alkalmazni a Kelet-indiai Társaság. Bayly véleménye szerint az európai hódítók komoly problémákkal néztek szembe, így felmerült bennük a saját hírszerzési hálózat kiépítésének fontossága. Először hozzá kellett férni a szubkontinensen már alkalmazott módszerekhez, meg kellett ismerni azokat. Ezt követően tudták e módszereket manipulálni, hogy a saját érdeküknek megfelelően használhassák fel azokat. Alapvető nehézséget jelentett azonban az, hogy az egyes államalakulatoknak különböző rendszerei voltak. Ezért indiaiakat kezdtek alkalmazni a nyelvi-kulturális gátak leküzdésére. A könyv egyik legizgalmasabb újdonságaként Bayly nagy szerepet tulajdonít a pletykáknak és a nők szerepének az információszerezésben. Kiemeli, hogy a birodalom építői közül sokan tartottak indiai szeretőt, akik kiterjedt kapcsolatokkal és jó nyelvtudással rendelkeztek, így hasznosaknak bizonyultak az adatok és hírek összegyűjtésében. Mellettük érdemes még megemlíteni az eunuchok és a cselédség szerepét is.

A harmadik tartalmi egység a birodalom peremén jelentkező problémákat tárgyalja. A britek kiváló információgyűjtési rendszere Nepál és Burma esetében a gyors hódításhoz nem működött megfelelően. Bayly ezt a kapcsolati hálózatok gyengülésével, megszűnésével magyarázza, és egyenesen információéhségről ír. Ezzel szemben azt emeli ki, hogy a szubkontinens egyéb területein végbemenő sikeres hódítás oka nem az indiaiak hazafiatlansága vagy az ellenállás hiánya, hanem a jó hírszerzési módszerek alkalmazása. Ezekből arra a következtetésre jut, hogy ahol nem működött megfelelően a brit hírszerzési mechanizmus, a hódítás lassabb, nehezebb és drágább volt.

Ezután az indiai információs rend megváltozásáról ír a szerző, az „információs rendszer” fogalmát bevezetve a hírszerzés és a társadalmi kommunikáció történetének vizsgálatához. Ehhez a 20. század végi információ-technológiai fejlődést a társadalmi formával, a gazdasági szerkezetváltással és a szociális változásokkal kölcsönhatásban elemző Manuel Castells elméletét használja, aki szerint a tudás, a szellemi tulajdon jelenti a társadalmi osztályok alapját, mivel a képzett emberek önálló és aktív csoportokat alkotnak a közösségen belül. Bayly ezt a gondolatot vezeti tovább India esetében, és arra a következtetésre jut, hogy itt is létezett egy információs rend, amely magában foglalta a hírek és adatok összegyűjtését, azok továbbadását. Ez az információs rend azonban a 19. században jelentősen megváltozott. A szubkontinens társadalmában ugyanis teret nyert a nyugati, intézményes tudás. Ezzel Indiában kétféle ismeretrendszer élt egymás mellett: a nyugati, illetve a hagyományokra épülő, keleti műveltségben megtestesülő decentralizált tudás. Ennek jó példája az a hivatalnokká váló társadalmi csoport, amely korábbi életének köszönhetően mindkét ismeretrendszert, mindkét információgyűjtési szisztémát megismerte, így a briteket a saját fegyvereikkel tudták szembesíteni 1857-ben, majd azután a nacionalista mozgalmak idején. Az események aktív részeseként kiválóan alkalmazták a régi, prekoloniális idők eszközeit, de az újakat is (posta, nyomtatott sajtó). Ezt a képességet használták ki a nemzeti mozgalmak és azok publicistái. A hagyományos régi tudás jelentős része azonban elveszett, a változó társadalom nem őrizte meg.

Az ezt követő fejezet az úgynevezett indiai „ököméné”, vagyis a közszféra természetrajzának bemutatására törekszik. A helyi társadalmakban rengeteg vita zajlott a 19. században, amelyek nem pusztán vallási, hanem politikai színezetet is kaptak. Bayly az „ököméné” fogalmát azokra a kulturális és politikai vitákra alkalmazza, amelyek az újságok és a közösségi társaságok megjelenése előtt folytak. Ezután újra visszatér az információs rend 19. századi változásainak bemutatásához. Itt azonban az oktatás, a különböző társaságok és közösségek szerepére, az új ismeretek elfogadására hívja fel a figyelmet. Az angol nyelv terjesztése, a

könyvtárak, a levéltárak, a nyomtatott sajtó vagy az állami oktatás sűrű hálózata komolyabb változást eredményezett a társadalomban, mint ami a gazdaságban valaha is végbement. Bayly véleménye szerint ekkor jött létre az az aréna, amelyben az új publicisták és az új ismereteket felhasználó emberek a társadalmi kommunikáció eszközeivel szembeszállhattak a britekkel.

A hetedik és nyolcadik egységben a gyarmati vitákról kapunk képet. A 19. századi Indiában élénk tudományos diskurzus zajlott a brit és az indiai tudósok között. Miközben az európai tudományos élet is megosztott volt, az európai tudósok saját eredményeik fölényét próbálták bizonyítani. Ezek a viták azonban megmutatták, hogy a szubkontinensen egyre emelkedett az indiai tudósok és szakmai társulatok száma. Ám ezek már nemcsak a hagyományos műveltség eszközeit használták fel az érveléseik során, hanem az új médiumokat is. Bayly ezeket az intellektuális társaságokat tartja a nacionalizmus előfutárainak, mivel azok mintegy két generációval előzték meg a politikai szervezetek kialakulását. Kitér a nyugati orvoslás és az indiaiak kapcsolatára, valamint a nagyobb kolera- és pestisjárványok hatására. A gyógyítás terén is jól kimutatható a nyugati és a keleti ismeretek egymás mellett élése. A társadalmi elit tagjai éltek a nyugati orvoslás újításaival, de nem hanyagolták el a hagyományos indiai gyógy módok alkalmazását sem. Ez a rész a nyelvhasználat változásainak, megújulásának bemutatásával záródik.

A kilencedik fejezet a szípolázadásról és az azt követő pacifikálási folyamat nehézségeiről szól. Bayly itt azt emeli ki, hogy a hatóságok sok esetben félreértelmezték a megszerzett információkat, aminek súlyos következményei lehettek. Hatást gyakorolhattak az európaiak és az indiaiak kapcsolatára, pánikra adhattak okot a brit lakosság körében. Azt is megvizsgálja, hogy ezek az „örökölt” módszerek, a félreértések és azok következményei mennyiben járultak hozzá az 1857-es szípolázadás eseményeihez, illetve hogy a felkelés után milyen változások következtek be a hírszerzési mechanizmusban. Hiába volt tehát jól működő, régi és modern eszközöket egyaránt használó hírszerzési rendszerük, az angolok mégsem tudták előre megjósolni az eseményeket. A felkelés során a Kelet-indiai Társaság információgyűjtő szisztémája összeomlott, és a birodalom szinte csak az új kommunikációs eszközöknek – például a távírónak – köszönhetette, hogy felül tudott kerekedni a lázadáson. Azt követően viszont újja kellett szerveznie hírszerzési rendszerét.

Az utolsó fejezetben Bayly a lázadás utáni időszak fejleményeit mutatja be. Az 1857–1858-as eseményeket katalizátornak tartja, amelyek számos területen indítottak el változásokat. Gyors ütemben folytatták a vasút- és a távíróvonalak építését, erőre kapott az indiai sajtó, új stílusú publicisták kerültek a lapok élére. A bővülő nyilvánosság miatt azonban a britek jobban ellenőrizték a különböző helyi megnyilvánulásokat, véleményeket. Az 1870-es évekig a sajtót érő közvetlen támadások ugyan ritkák voltak, de az ezt követő időszakban erőteljesen léptek fel a nyíltan nem angolbarát újságok ellen.

Összefoglalásként elmondható, hogy a könyv a prekolonális időszak vége adatgyűjtési módszereinek ábrázolásával indul, majd vázolja ezek továbbélését a 19. században. Ezt követően tér át a hódítás időszakában létezett hírszerzési eszközök és az indiai informátorok alkalmazásának bemutatására. A szerző szót ejt még a Brit Birodalom peremén sikertelenül működő információszerzési kísérletekről, az indiai módszerek változásáról, a korabeli tudományos vitákról a szubkontinensen, illetve a szípolázadás alatti és a pacifikálás utáni információs rendszerről és annak változásairól.

Ismételten kiemeljük, hogy Bayly a sikeres hírszerzést nevezi meg a Brit Birodalom létrehozása és fenntartása egyik kulcselemeként. Véleménye szerint az, hogy a Kelet-indiai Társaság képes volt meghódítani a szubkontinentet, és egy évszázadra meg is tudta azt tartani, annak köszönhető, hogy a britek megtanulták a hallgatás művészetét. Vagyis az „örökölt”

eszközöket és rendszereket alkalmazni tudták, képesek voltak azokat a saját céljaiknak megfelelően módosítani, és saját hírszerzési hálózatot kiépíteni. Ahol ez nem sikerült, a hódítás lassú, költséges és nehéz volt. Ám még az indiai rendszer sem bizonyult teljesen stabilnak, hiszen az 1857. évi események alapjaiban rázták meg a brit uralmat. Vagyis a katonai és politikai hírszerzés minősége meghatározó pontja volt az európai hódítás sikerességének, mivel az így szerzett adatok alapján próbálták megérteni a helyi adottságokat, kultúrát, politikát. Ezen ismeretek nélkül nem sikerült volna meghódítaniuk Indiát.

A könyv egyik fontos új eredménye a hírek terjedésének, mozgásának vizsgálata a szubkontinens társadalmában. A szerző itt a hagyományosan említhető eszközök mellett fontos szerepet tulajdonít az íróknak, a pletykának, a bazároknak, valamint a politikai vitáknak, diskurzusoknak. Karl Deutsch elméletére támaszkodva kiemeli a tudósok különleges szerepét az információáramlásban. Bayly szerint a régi társadalmi kommunikációs gyakorlat volt az alapja annak, hogy a későbbiekben az észak-indiai politikai gondolkodók feltűnően gyorsan voltak képesek felhasználni a sajtót, valamint a nyilvános gyűléseket, szerepléseket. A kutató szerint ez a magyarázata a szokatlanul korán kialakult, széles körben elterjedt és nagyon népszerű nemzeti mozgalmaknak is.

A könyv megcáfolja azt a korábbi hipotézist, miszerint a hódítók semmi jelentőset nem tudtak meg a szubkontinens kultúrájáról, a helyi emberekről a birodalom fennállása alatt. Bayly szerint ha ez igaz lett volna, a britek képtelenek lettek volna fenntartani egy ekkora birodalmat, mivel ehhez elengedhetetlenül szükséges volt, hogy megismerjék alattvalóik életviszonyait, illetve megértést tanúsítsanak kultúrájuk iránt. Ám az, amit Indiáról a britek tudtak, teljesen kiszakadt a szellemi kontextusból, félelem és előítélet torzította el. Mindez negatívan hatott az indiaiak megítélésére, a britek helyzetértékelésére, s bizalmatlanságot szült a szubkontinens társadalmára iránt.

Bayly majd húsz éve megjelent könyve máig újdonságnak számít, eredményeit azóta sem haladták meg az újabb kutatások. Ösztönző jellegű, hiszen számos újabb kérdést vet fel, alapos és széles körű, mert a felhasznált különböző típusú forrásokat beható módon vizsgálja. Bár az olvasó egy idegen világ szókészletével és fogalmaival találkozhat, a szerző által nyújtott glosszáriumban összegyűjtött kifejezések magyarázata segít a megértésben. Legnagyobb érdemét azonban másban kell keresnünk. A hírszerzés és módszereinek vizsgálata az elmúlt években nagy szerepet kapott a történeti kutatásokban, ám gyarmati alkalmazásuk feltárására kevés figyelmet szenteltek eddig. Bayly ezzel új irányt szabott az orientalisztikai kutatásokban. Hasonló újdonságnak tekinthető a társadalomtörténet és az intellektuális történelem ötvözése, illetve a nemzeti mozgalmak kialakulására vonatkozó, eddig elfogadott állítások megkérdőjelezése is.

A könyv azonban néhány kérdést megválaszolatlanul hagy. Mivel a történeti kutatás Észak-Indiára korlátozódik, érdemes lenne összevetésképp megvizsgálni a dél-indiai viszonyokat is. A szerző 1870-ig mutatja be az eseményeket, vagyis még a nagy nacionalista szervezetek létrejötte előtt lezárja a tárgyalást. Ezzel további kutatásra ad lehetőséget, hiszen a nacionalizmus előretörésével változni kezd a kapcsolat Nagy-Britannia és az indiai szubkontinens között. A könyv méltán került be abba a kiadványsorozatba, amely az elmúlt évek talán legjelentősebb köteteit tartalmazza India történetéről. A kutatás témájának újdonsága, a számos megválaszolt és megválaszolatlan kérdés mutatja, hogy a birodalomkutatásban újra és újra felmerülnek olyan problémák, amelyek szükségessé teszik a további elemző munkákat.

Kovács Márta

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál igazgató

A szerkesztési munkálatokat

az MTA BTK TTI tudományos információs

témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

Information History – Reloaded. Introduction to a Special Issue (László Z. Karvalics)	1
<i>Studies</i>	
László Z. Karvalics: Information History as Big History	5
Tamás Kristóf Árvai: The Informative Function of Redundancy in the Neo-Assyrian Society	27
Attila Buhály: Literacy and Power Communication in the Ancient Near East: The Case of Urartu	53
Tamás Fedeles: Divine and Earthly Communication. Aristocratic Devotion in the Late Middle Ages – A Channel of Information Flow	67
Tünde Radek: Information Flow in the Kingdom of Hungary in the Mirror of German Medieval Chronicles	103
Erzsébet Hanny: Turkish Wars, Spanish News: The Routes and Readers of the News in Spain during the 17 th Century	125
Maria Stuiher: Informants and Classical Correspondents in the Erudite Correspondence of Cardinal Stefano Borgia	139
Boldizsár Vörös: Information Flow on a Fictive Event: The Case of Captain Gusev in the Hungarian and Soviet Historiography	161
<i>Review</i>	
Cultural Antecedents of the Information Revolution (László Dávid Törő)	175
Across the Oceans! (Róbert Káli)	178
Beyond the Nation – Books without Borders (Ádám Magyarosi)	181
Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780–1870 (Márta Kovács)	184

SZERZŐINK

Árvai Tamás Kristóf, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem BTK • Buhály Attila, PhD, főiskolai docens, Nyíregyházi Főiskola • Fedeles Tamás, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem BTK • Hanny Erzsébet, PhD, főmuzeológus, könyvtáros, Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára • Káli Róbert, egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem BTK • Kovács Márta, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem BTK • Radek Tünde, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK • Törő László Dávid, egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem BTK • Magyarosi Ádám, egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem BTK • Stuiher, Maria, PhD, tudományos munkatárs, Universität Bamberg Fakultät Geistes- und Kulturwissenschaften • Vörös Boldizsár, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet • Z. Karvalics László, kandidátus, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem BTK

BTK Bölcsészettudományi Kar

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2014-as évfolyamának megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap